

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШКАДАИ ИҚТИСОД ВА САВДОИ ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВБД – 1:316 (575.3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

БОБОЗОДА ЗЕБО АБДУКАРИМ

ШУУРИ ИҚТИСОДИ ВА РОҲҲОИ ТАКМИЛИ ОН ДАР
ҶОМЕАИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН
(таҳлили иҷтимоӣ - фалсафӣ)

ДИССЕРТАЦИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмӣ
номзади илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси
6.3.7. - Фалсафаи иҷтимоӣ

Роҳбари илмӣ: Солиҷонов Р. - доктори илмҳои фалсафа,
профессори кафедраи ҷомеашиносии
Донишқадаи иқтисод ва савдои ДДТТ

Душанбе - 2026

МУНДАРИЧА

Фехрасти ихтисораҳо.....	3
Муқаддима.....	4-10
Тавсифи умумии таҳқиқот.....	10-19
БОБИ I. ҶАНБАҲОИ ТАЪРИХӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ	
ТАҲҚИҚИ ШУУРИ ИҚТИСОДӢ	
1.1.Ташаккули ғояи шуури иқтисодӣ дар таърихи фалсафа.....	20-45
1.2 Шуури иқтисодӣ: моҳият, дараҷа ва унсурҳои сохтори он...	45-63
БОБИ II. ТАЪСИРИ ҶАҲОНИШАВӢ ВА ФАННОВАРИҲОИ	
ИТТИЛООТӢ БА РАВАНДИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ШУУРИ	
ИҚТИСОДӢ	
2.1. Тағйирёбии тасаввур оид ба мазмун ва мундариҷаи шуури иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бунёди иқтисодиёти рақамӣ.....	64-92
2. Дарки ҷанбаҳои иҷтимоӣ-фалсафии шуури иқтисодӣ дар раванди ташаккул ва рушди иқтисодиёти инноватсионӣ	92-108
БОБИ III. ТАҶРИБАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА	
ТАШАККУЛ ВА ТАКОМУЛИ ШУУРИ ИҚТИСОДӢ ДАР	
ШАРОИТИ СОҲИБИСТИҚЛОЛӢ	
3.1.Ислоҳоти иқтисодиёти миллӣ омили иҳтимолтарини тағйирёбии шуури иқтисодӣ дар даврони соҳибистиклолӣ.....	109-128
3.2.Тамоюлот, мушкилиҳо ва роҳҳои такмили шуури иқтисодӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон.....	128-151
Хулоса.....	152-157
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	157-158
Рӯйхати адабиёт.....	158-173
Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия.....	174

НОМГӢИ ИХТИСОРАӢО

ММД – Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ;

ИРИ - Индекси рушди иқтисодӣ;

ИШ - Иттиҳоди Шуравӣ;

ҲКИШ – Ҳизби коммунистии Иттиҳоди Шуравӣ;

НОБ - Неругоҳи обии барқӣ;

СММ - Созмони Милали Муттаҳид;

ПРООН (БРСММ) - Барномаи Рушди СММ

ШО - Шурои Олӣ;

ДДТТ – Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон;

САҲА - Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо;

ДИС ДДТТ - Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи (предмети) таҳқиқот. Дар шароити муосир ҷомеаи ҷаҳонӣ дигаргуниҳои глобалиро аз сар гузаронида истодааст, ки онҳо ба мазмун ва сохтори шуури ҷамъиятӣ таъсири муайян мерасонанд. Ин раванд дар назарияи шуури ҷамъиятӣ як қатор масъалаҳои баҳсталабро рӯйи кор овардааст, ки дар худ азнавдарккунии алоқамандии байни категорияҳои ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятиро тақозо мекоранд.

Дар ҳар зинаи рушду такомули ҷомеа шуури ҷамъиятӣ тавассути мафҳуми категорияҳо дар шакли ғояҳо, назарияҳо, таълимот, концепсияҳо ва ғайра дигаргуниҳоеро ба вуҷуд меоварад, ки онҳо дар масъалаи бунёдии илми фалсафаи иҷтимоӣ – ҳастии ҷамъиятӣ шуури ҷамъиятиро муайян менамоянд, инъикос мегарданд. Вобаста ба ин, бояд таъкид кард, ки дер боз зери таъсири конъюнктураи сиёсӣ идеологӣ дар масъалаи шаклҳои шуури ҷамъиятӣ, хусусан, нисбати зуҳури шаклҳои нави он қолабҳои шахшудае ташаккул ёфтаанд, ки онҳо имконияти дарки воқеии маърифати тағйирёбандагии шуури ҷамъиятиро намедоданд. Аз ин рӯ, фалсафаи иҷтимоии муосир бояд тағйироти куллии маърифати равандҳои иҷтимоиро ба назар гирифта, аз ин қолабҳо (парадигмаҳои пешин) берун баромада, фарзияи имконияти арзи вуҷуд намудани шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ, ба мисли шуури таърихӣ, экологӣ ва дар ин қатор шуури иқтисодиро мавриди таҳқиқ қарор диҳад.

Ҳастии иқтисодӣ қисми таркибии ҳастии ҷамъиятӣ буда, мувофиқи ҳадафҳои стратегияи рушди ҷомеа ҳамеша дар ҳолати тағйирёбӣ ва такомул қарор дорад. Дар паҳноии мавзуи баррасишаванда саволе ба миён меояд, ки оё тағйирёбиҳо дар ҳастии иқтисодӣ ба вуҷуд меоянд, дар тафаккур ва шуури иқтисодӣ инъикос меёбанд ё не? Ҷавоби мусбат ё манфӣ ҳоло ба моҳияти ин масъала равшанӣ намеандозад. Чунин ҳолат аз як тараф, ба мураккабии моҳият, дараҷа ва сохтори шуури иқтисодӣ вобаста бошад, аз тарафи дигар, то ҳол аз ҷониби на ҳамаи муҳаққиқон шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ эътироф гаштааст. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо,

таҳлили назариявию методологӣ ва асоснокгардонии шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли алоҳидаи шуури ҷамъиятӣ, яке аз мавзӯҳои мубраму таъхирнопазири фалсафаи иҷтимоии муосир мебошад.

Зарурати чунин пажӯҳиш, ҳамчунин, ба он вобаста аст, ки ҷомеаи муосир дар Тоҷикистон навсозӣ шуда, ба тағйироти сифатӣ ва миқдорӣ рӯ ба рӯ мегардад. Дар рафти гузариш ба иқтисоди бозорӣ зербино ва рӯбинои ҷамъият тағйир ёфта, дар сохти ҷамъиятӣ раванди муттаҳид ва дифференсиалӣ ба амал меояд, ки он падидаҳои нави иҷтимоию иқтисодӣ, аз қабили соҳибкорӣ, моликияти хусусӣ, тақсимот, мубодила, кооператсия, идоракунии, психологияи моликияти хусусӣ ва ғайраро дарбар мегирад. Дар назари аввал ин падидаҳо мафҳумҳои соф иқтисодӣ буда, аз доираи донишҳои фалсафӣ берун мебошанд. Аммо таҷрибаи бунёди давлатдорӣ миллӣ дар давраи истиқлол собит кардааст, ки ташаккули муносибатҳои нави иҷтимоию иқтисодӣ дар асоси падидаҳои зикршуда мураккаб ва зиддиятнок аст ва муҳимтарин сабақи он ташаккули дониш, таҷриба, тафаккури эҷодӣ, дониши илмӣ, омилҳои ҳавасмандкунанда ва психологияи субъектҳои иқтисодӣ аст, ки дар фалсафаи иҷтимоии муосир бо мафҳуми шуури иқтисодӣ инъикос мегардад.

Таҷрибаи ғанишуда, душвориҳо ва масъалаҳои такмили иқтисоди бозаргонӣ, махсусан, инкишофи соҳибкорӣ ва дигар шаклҳои хоҷагидорӣ, омӯзиши омилҳо, аз ҷумла, шуури иқтисодиро ҳамчун яке аз мушкилаҳои асосии рушд додани соҳаи иқтисодиёти ҷамъият мубрам мегардонад. Ғайр аз ин, қайд кардан мумкин аст, ки агар дар баъзе соҳаи муносибатҳои иқтисодӣ ҳодисаҳои бухронӣ ба амал оянд, пас ин, қабл аз ҳама, бо бухрони маънавиёт, олами ботинии инсон, психологияи ӯ алоқаманд аст. Вобаста ба ин, бояд гуфт, ки солҳои зиёд дар фалсафаи иҷтимоии замони шуравӣ шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури иҷтимоӣ эътироф карда намешуд. Танҳо аз охири асри XX ва ибтидои садаи XXI дар натиҷаи баҳсҳои тулонӣ дар илмҳои иқтисод ва фалсафа мафҳуми «шуури иқтисодӣ» тадриҷан ҷойгоҳи худро ишғол намуда, ҳамчун як шакли шуури ҷамъиятӣ эътироф

гардид. Аммо дар таҳқиқоти муаллифон то ҳол мавқеи қабули умум вучуд надорад, гарчанде ки дар давраи гузариш ба муносибатҳои нави иҷтимоӣ (иқтисодӣ) ҳиссиёт, идрок, идея ва тафаккури нави иқтисодӣ ташаккул ёфта, фаҳмиши нави воқеияти иқтисодӣ ба вучуд омадааст. Бо вучуди ин вазъият моҳият ва мазмун, унсурҳои сохтори шуури иқтисодӣ бо истифода аз қонунҳо, мафҳумҳо ва категорияҳои фалсафӣ, махсусан, дар таҳқиқоти файласуфони ватанӣ ба қадри кофӣ таҳқиқ нагардидааст, ки ин аз муҳиммият ва зарурати омӯзиши мавзӯ далолат мекунад.

Дар маҷмӯъ, бояд таъкид кард, ки бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ бознигарии назария ва методологияи шуури ҷамъиятӣ ва шаклҳои онро тақозо мекунад. Масъалаи робитаи диалектикаи ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ, аз ҷумла механизми амали он дар шароити тағйироти куллии ҳастии иқтисодӣ як қисми нисбатан васеъ – диалектикаи ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ доништа мешавад. Аҳамияти омӯзиши ин масъала барои амалияи муосир аз он иборат аст, ки арзишҳо, аз ҷумла арзишҳои иқтисодие, ки дар даврҳои пештараи тараққиёти ҷамъият ташаккул ёфтаанд, муддати дароз дар шуур ва равони инсон боқӣ монда, моневии ташаккули тафаккури нави иқтисодии инсон мегарданд.

Дар шароити имрӯза воқеият ин аст, ки одамон ба тарзи нав қору зиндагӣ қардан меҷаҳанд, вале унсурҳои устувори психикаи инсон, ки дар ҷамъияти тоталитарӣ ташаккул ёфтаанд, моневии раванди бозсозии шуури фардӣ ва ҷамъиятиро давом дода истодаанд. Чунин вазъият табиист, зеро тағйир додани шуур ва психологияи одам як раванди мураккаби зиддиятнок буда, дар ченаки замон раванди якпардагӣ вучуд надорад.

Дар ин росто, истиқлоли давлатӣ, ислоҳоти иқтисодӣ, таҳия ва қабули барномаҳои миллӣ ва стратегияҳои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо муҳимтарин нишондиҳандаҳои эҳёи иқтисоди миллӣ, балки омилҳои таҳкими бедории мардум, ҳувияти миллӣ, ташаккули ҳисси ватандӯстӣ ва эътимод ба ояндаи худ, ифтихори миллӣ, ғаъол гардонидани шуури иқтисодии аъзои ҷамъият мебошанд. Аммо, аз нигоҳи мо, таҷрибаи беназири

Тоҷикистон дар татбиқи барномаҳои миллӣ дар шакли стратегияҳои миллӣ ва таъсири онҳо ба ҳаёти маънавии ҷомеа ва бахусус, шуури иқтисодӣ мавриди таҳқиқу ҷамъбасти зарурӣ қарор нагирифтааст.

Зарурати омӯзиши шуури иқтисодӣ ҳамчун падидаи ҳаёти маънавӣ бо раванди ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонии иқтисодиёт низ алоқаманд аст, зеро пайдоиши иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар асоси технологияи иттилоотӣ на танҳо афзалиятҳои рушди иҷтимоию иқтисодии кишварро муайян намуд, балки дар психология, ҷаҳонбинӣ ва шуур низ тағйирот ба амал овард ва дақиқтар гӯем, имрӯз шуур ва тафаккури иқтисодии одамон мазмунӣ бештар зехнӣ пайдо кардааст. Дар ин шароит фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ба рақобати дохилӣ ва хориҷӣ асос ёфта, шуур ва ҷаҳонбинии онҳо аз сифатҳое, чун таҳлилу пешгӯӣ, дониши технологияҳои рақамӣ, қобилияти муайян намудани хатару таҳдидҳо асос ёфтааст. Бо вучуди ин, тамоюл ва оқибатҳои ин раванд пурра дарк карда нашудааст ва аз ин хотир, ба андешаи мо, баррасии ин ҷанбаи тадқиқот низ муҳим мебошад.

Ниҳоят, баланд бардоштани шуури иқтисодии аъзои ҷомеа бояд яке аз омилҳои асосии таъмини истиқлоли иқтисодӣ, субот ва рушди устувори ҳаёти ҷомеа гардад, ки таваҷҷуҳи доимии муҳаққиқонро тақозо мекунад. Дар атрофи ин масъалаҳо мавҷею андешаҳои гуногуни мавҷудбуда моро водор сохтанд, ки мавзӯи «шуури иқтисодӣ» ва роҳҳои тақмили онро дар ҷомеаи муосири тоҷик аз ҷанбаи илмӣ мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Шуури иқтисодӣ ҳамчун падидаи фарогири ҳаёти рӯзмарраи одамон ҳамеша дар доираи баҳсу мунозираҳо қарор дошта, мутафаккирон бо дарназардошти хусусиятҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ дар зинаҳои муайяни рушду такомули ҷамъият доир ба он андешаҳои худро баён намудаанд.

Зикр намудан бамаврид аст, ки дар афкори фалсафии давраи антиқа, фалсафаи бостонии тоҷик, фалсафаи асримиёнагии Аврупо ва Шарқ андешаҳо дар бораи падидаи афкори иқтисодӣ дар шакли панду насиҳат, андешаю дастур ва маслиҳатҳо дар бораи масоили марбут ба хоҷагии

хонавода баён гаштаанд [13, 14]. Бо вучуди ин, андешаҳое, ки дар ин асарҳо баъзан содалавҳона ва аз лиҳози ҷаҳонбинии динӣ баъзан воқеъбинона баён гаштаанд, сарчашмаҳои назариявии таҳқиқи шуури иқтисодиро ҳамчун падидаи мураккаби таърихиву иҷтимоӣ ташкил медиҳанд.

Масъалаи шуури иқтисодӣ дар давраи инқилоби илмӣ-саноатии асрҳои XVIII–XIX дар Аврупо ҷойгоҳи вижа пайдо намуд. Дар асарҳои Э.Дюркгейм [59], М. Вебер [37], В. Зомбарт [62], Т. Веблен [38], Б. Кларк, [77], Ф. Бастиа [29] ва дигарон ақидаҳои илмӣ дар бораи заминаҳои пайдоиш ва ташаккули шуури иқтисодӣ дар масири «рӯҳи соҳибкорӣ», «тафаккури иқтисодӣ», «таксими меҳнат», «фалсафаи хоҷагидорӣ», «ахлоқ ва фарҳанги соҳибкорӣ» баён гаштаанд.

Дар адабиёти илмӣ шуравии солҳои 30-60-ум назарияе дар бораи мавҷудияти шуури иқтисодӣ ҳамчун падидаи мустақили ҳаёти маънавию иҷтимоӣ мавҷуд набуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, баъзе ҷиҳатҳои он ҳангоми таҳқиқи шаклҳои шуури ҷамъиятӣ бо истифодаи мафҳумҳои «истеҳсолоти маънавӣ», «маънавиёт» ё «симои маънавӣ», «симои маънавии синфи коргар», «соҳаи маънавиёти ҷомеа» мавриди омӯзиш қарор дода шудааст [58].

Шурӯъ аз солҳои 70-80-уми асри XX файласуфон ва иқтисоддонҳо ба таври ғайрарӯ ба падидаи шуури иқтисодӣ оварданд. Дар ин робита, таҳқиқоти судманди А.Ю. Архипов [21], В.Ф. Василенко [139], О.Ф.Гефеле [47], А.И.Гочяев [141], А.В.Голубов [140], В.К.Драчев [57], А.Л.Журавлев [54], О.В.Милюкова [43], В.А. Нуралин [143], Р.В. Николаев [185], Е.В. Путенихина [94], В.П.Фофанов [122], Г.Рузавин [104] ва дигаронро метавон номбар кард.

Дар тадқиқоти мазкур баъзе ҷанбаҳои баҳсталаби мавзӯ ба риштаи барасии илмӣ кашида шуда, ғояи эътироф намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ пешниҳод гардидааст. Масалан, В.Д.Попов [40] моҳият, ташаккул ва нақши онро дар ҷомеаи сотсиалистӣ таҳқиқ намуда, қотеъона собит намудааст, ки шуури иқтисодӣ шакли мустақилонаи шуури ҷамъиятӣ маҳсуб ёфта, дар алоқамандӣ бо дигар

шаклҳои шуури ҷамъиятӣ амал менамояд ва вазъи тамоюлҳои инкишофи ҳастии иқтисодиро инъикос менамояд. Муаллифи мазкур яке аз аввалин муҳаққиқоне мебошад, ки дар ҷараёни омӯзиши шуури иқтисодӣ категорияҳои илми фалсафаро ба таври васеъ мавриди истифода қарор додааст.

Муаллифон О.В. Милукова [43] ва В.К.Драчев [57] дар қорҳои таҳқиқотҳои хеш кӯшиш ба ҳарч додаанд, ки унсурҳои сохтори шуури иқтисодиро муайян намоянд. Арзишмандии ин ва дигар таҳқиқотро эътироф намуда, ҳамзамон зикр кардан бамаврид аст, ки ин пажӯҳишҳо, асосан, дар замони ҳокимияти муносибатҳои иқтисодии сотсиалистӣ иҷро гардида, мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ дар заминаи арзишҳои ҳамон солҳо арзёбӣ гаштаанд.

Ҳамзамон, омӯзиши сатҳи қорқарди мавзӯи нишон медиҳад, ки аз муаллифони ватанӣ то имрӯз доир ба мавзӯи шуури иқтисодӣ фақат муҳаққиқон М.Қ.Ғаффорова [43] ва Д.М.Хуморов [128] дар монография ва дастурҳои таълимӣ-методии барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба нашр расонида ва муаллифони алоҳида дар шабакаҳои иҷтимоии интернет дар бораи тарбияи иқтисодии мактабӣ маводи мухталифро пешкаши аҳли таҳқиқ гардониданд.

Бо назардошти арзишмандии пажӯҳишҳои баанҷомрасида метавон зикр кард, ки андешаҳои дар онҳо баёншуда метавонанд, заминаи назариявии таҳқиқи ин ё он масъалаҳои мубрами фалсафаи иҷтимоиро ташкил диҳанд. Баробари ин, таъкид намудан лозим аст, ки то ҳол дар фалсафаи иҷтимоии ватанӣ ягон таҳқиқоти алоҳида дар бораи шуури иқтисодӣ, сохтор, таркиб ва роҳҳои тақмили он анҷом дода нашудааст.

Ҳамзамон, падидаҳои дар шуури иқтисодӣ инъикосёбанда хеле серҷанба ва ба тобишҳои нозуки эҳсосот ва муносибатҳои инсонӣ марбут буда, дар доираи як таҳқиқоти илмӣ ҷузъиёти масъаларо матраҳ намудан ғайриимкон аст. Ба ҳар ҳол мо кӯшиш намудем, ки дар диссертатсия мазмун, моҳият ва

таркиби шуури иқтисодиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, баъзе масъалаҳоро барои таҳқиқоти оянда ба миён гузорем.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ.
Диссертатсия дар заминаи татбиқи барномаҳои хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодидоштаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла «Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020»/Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри 2016, №678; «Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ»/Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 -уми июни соли 2002, №666; «Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030»/ Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми декабри соли 2016 ва нақшаи «Самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмӣ-техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардидааст, таҳия шудааст. Инчунин, қори таҳқиқотии мазкур инъикоскунандаи як ҷанбаи мавзӯи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи фанҳои ҷомеашиносии Донишқадаи иқтисод ва савдои ДДТТ барои солҳои 2026-2030 зери унвони «Таҳқиқ ва таҳлили ҳамҷонибаи ҷанбаҳои таърихӣ, фалсафӣ, экологӣ, иҷтимоӣ- фарҳангӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон » иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар бахши тавсифи умумии таҳқиқот тибқи «Дастурамал оид ба тартиби барасмиятдарории диссертатсия ва автореферати диссертатсия (қарори Раёсати Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 марти соли 2021, №3)» мақсади таҳқиқот ва вазифаҳои дар доираи он иҷрошаванда муайян карда шуда, объекту предмет, марҳилаю макон ва доираи таърихӣ таҳқиқот, асосҳои назариявӣ, асосҳои методологии таҳқиқот, сарчашмаҳои маълумот, заминаҳои эмпирикӣ, пойгоҳи таҳқиқот, наwgонии илмӣ, нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда дақиқ нишон дода шудааст.

Илова ба ин, таваҷҷуҳи хосса ба мушаххас нишон додани аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия, мутобиқати он ба шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктарабӣ дараҷаи илмӣ дар доираи таҳияи таҳқиқот мушаххас нишон дода шуда, тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия, баромаду гузоришҳои доктарабӣ, ки дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ гузориш додааст, дода мешавад. Теъдоди мақолаҳои ҷопкардаи доктарабӣ ба нашрияҳои тақризшаванда нишон дода шуда, сохтор ва ҳаҷми диссертатсия ва ҳаҷми диссертатсия дақиқ нишонрас мегардад.

Мақсади таҳқиқот: таҳқиқи иҷтимоӣ - фалсафии шуури иқтисодӣ ва роҳҳои тақмили он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон мебошад.

Дар доираи ҳадафи таҳқиқот иҷрои вазифаҳои зерин муҳим шуморида шуданд:

- мавриди таҳқиқ қарор додани ғояи ташаккули шуури иқтисодӣ дар таърихи афкори фалсафӣ;

- таҳлили дидгоҳҳои пешин доир ба назарияи шуури ҷамъиятӣ ва асоснок намудани фарзияи тағйирпазирии шаклҳои шуури ҷамъиятӣ дар раванди тағйироти кулӣ дар ҳастии иҷтимоӣ;

- асоснок намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ ва анҷом додани ҷусторҳои илмӣ доир ба моҳият, мазмун ва унсурҳои таркибии шуури иқтисодӣ;

- муайян намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун объекти омӯзиши фалсафаи иҷтимоӣ;

- мавриди таҳлилу омӯзиш қарор додани ислоҳоти иқтисодӣ дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон ҳамчун заминаи тағйирёбии тафаккур ва шуури иқтисодии аъзои ҷомеа;

- муайян намудани тағйирпазирии мазмуни шуури иқтисодӣ дар масири ҷараёни ташаккули иқтисодиёти глобалӣ ва ба сохтори муносибатҳои иқтисодӣ ворид гаштани технологияҳои рақамӣ;

- анҷом додани ковишҳои илмӣ оид ба тамоюлот ва мушкилиҳо дар раванди тақмили шуури иқтисодӣ дар Тоҷикистон ва роҳҳои ҳалли онҳо.

Объекти таҳқиқот: шуури иқтисодӣ ва роҳҳои тақмили он.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот: таҳқиқи шуури иқтисодӣ ҳамчун омили меҳварии тақмили муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва роҳҳои тақмил додани он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Доираи таърихӣ таҳқиқот фарогири замони Шуравӣ ва даврони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, бо истифодаи мафҳум ва категорияҳои фалсафаи иҷтимоӣ масъалаи шуури иқтисодӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои илмӣи файласуфони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба масъалаи шуури ҷамъиятӣ дар маҷмӯъ ва махсусан, шуури иқтисодӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд. Асарҳои бунёдии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун тақягоҳи ҷиддии назариявӣ хизмат карданд, ки дар он дар баробари дигар масъалаҳои муҳим оид ба зарурати эҳёи таърих, илм ва фарҳанг, масъалаҳои мубрами рушду тақмили муносибатҳои иқтисодӣ дар шароити истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Асосҳои методологии таҳқиқотро муносибати системавӣ, усули сохтори функционалӣ, институтсионалӣ, методҳои диалектика ва синергетика ҳамчун воситаи маърифати ҷараёнҳои мураккаби ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ ташкил додаанд. Дар маҷмӯъ, диссертатсия дар доираи парадигмаи фалсафаи амалӣ, фалсафаи антропология ва аксиология иҷро гардидааст.

Сарчашмаҳои маълумот. Сарчашмаҳои таҳқиқотро андешаҳои ҷолиби дар фалсафаи классикӣ ва баъдиклассикӣ доир ба афкори иқтисодӣ баёнгашта, назарияҳо ва консепсияҳо дар фалсафаи давраи шуравӣ оид ба диалектикаи ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ, сохтори мураккаби шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла, арзи вучуд намудани шаклҳои нави он дар ҷомеаи

зудтағйирёбандаи муосир ва баъзе андешаҳои файласуфони ватанӣ доир ба шуури иқтисодӣ ва сохтори он ташкил додаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои эмпирикии кори илмиро нишондиҳандаҳои Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, натиҷаҳои таҳқиқоти сотсиологие, ки аз ҷониби ҷомеашиносони ватанию хориҷӣ гузаронида шудаанд ва маълумоти ба даст овардаи муаллиф дар раванди гузаронидани пурсишҳои варақавӣ ташкил додаанд.

Пойгоҳи таҳқиқотро меъёрҳои муайянгардида дар методологияи таҳқиқоти илмӣ, аз қабилӣ таҳлили сохторӣ-функционалӣ, институтсионалӣ ва методҳои диалектикӣ ташкил додаанд. Барои таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯ ва кушодани ҷанбаҳои калидии он сарчашма ва адабиёти гуногуни илмӣ ба таври васеъ истифода шудаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар гузориши мавзӯи таҳқиқот зоҳир мешавад, зеро дар адабиёти фалсафӣ-иҷтимоии ватанӣ таҳқиқи шуури иқтисодӣ ҳамчун ғоя ва падидаи мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ то имрӯз анҷом дода нашудааст. Навгониҳои кори диссертатсионӣ ба таври зерин мушаххас карда шудаанд:

- дар асоси омӯзиши ҷанбаҳои таърихӣ пайдоиш ва инкишофи шуури иқтисодӣ, хусусиятҳои ташаккули он дар таърихи фалсафа ошкор карда шуданд;

- дар натиҷаи таҳлили назариявӣ методологӣ моҳияти шуури иқтисодӣ, сохтор ва унсурҳои таркибии он муайян шуда, қайд мегардад, ки шуури иқтисодӣ навъи мустақили шуури ҷамъиятӣ мебошад;

- ақидае, ки шуури иқтисодӣ объекти дониши фалсафаи иҷтимоӣ мебошад, илман асоснок карда мешавад;

- раванди гузариши иқтисодӣ ба муносибатҳои бозорӣ, таҳлили илмӣ ва таҷрибаи беназири Тоҷикистон дар гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ дар шакли қабули стратегияҳои миллӣ ва барномаҳои давлатӣ аз ҷиҳати назариявӣ ҷамъбаст карда шуд;

- мазмун ва моҳияти падидаи шуури иқтисодӣ дар шароити раванди ҷаҳонишавӣ ва рақамисозии иқтисодиёт, дар заминаи падидаҳои «иқтисоди рақамӣ», «иқтисоди сабз», «хизматрасонии рақамӣ», «пардохтҳои рақамӣ», ки мавриди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ қарор гирифтаанд, таҳлил гардида, хулосаҳо ва тавсияҳо пешниҳод карда шуданд;

- дар натиҷаи таҳлили иҷтимоӣ фалсафӣ тамоюлҳо ва мушкилоти ташаккули шуури иқтисодӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, роҳҳои пешгирии хатару таҳдидҳо дар ҳастии иқтисодии ҷомеаи муосири Тоҷикистон нишон дода шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муқаррар карда шудааст, ки дар замони зудтағйирёбандаи муосир соҳаҳои иҷтимоӣ иқтисодии кишвар ҳамагӯза ба дигаргунҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегарданд. Аз ҷумла, ислоҳоти иқтисодие, ки мувофиқи қонунҳои объективии рушди иқтисодиёт ва дастовардҳои беназири илму техника сурат мегирад, гузариши ҷомеаро аз як низоми муносибатҳои иқтисодӣ ба низоми сифатан нави он тақозо менамояд. Гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ мураккаб ва пуриштилоф буда, вижагиҳои ин раванд дар сатҳи шуури ғардӣ ва ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар шуури иқтисодӣ, ба таври хоса инъикос меёбанд. Ин раванд дар сохтори иҷтимоии ҷомеа сурат гирифтани тамоюлҳои баҳамой (интеграция) ва ҷудошавӣ (дифференциация)-и иҷтимоӣ ва дар ин замина тағйирёбии зербино ва рӯбинои ҷомеа, тағйирёбии талаботу манфиатҳо ва қабл аз ҳама, дигаргун гаштани мақоми одамон дар низоми муносибатҳои истеҳсолиро ба вучуд меорад, ки заминаи арзи вучуд намудани шуури иқтисодӣ гаштанд.

Дар робита бо ин, дар ҷараёни таҳқиқот маълум карда шуд, ки бидуни таҳаммули фалсафии мазмун ва моҳияти падидаву равандҳои дар боло зикргардида, ки субъекти ба ҳаракат даровароварандаи онҳо инсон ва ақлу заковати ӯ маҳсуб меёбад, нойил гаштан ба ҳадафҳои стратегии иқтисодӣ ғайриимкон мебошад. Бинобар ин, дар шароити бунёди иқтисодиёти ба дониш ва иттилоот асосёфта (рақамикунонии иқтисодиёт, хизматрасониҳои

рақамӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ, ҳисоббаробаркунии рақамӣ ва ғайра) шуури иқтисодӣ ба яке аз омилҳои калидии рушду такомули муносибатҳои иқтисодӣ табдил ёфтааст.

2. Асоснок карда шудааст, ки омӯзиш ва таҳлили назарияҳои мавҷуда муайян менамояд, ки дар адабиёти илмӣ, аз ҷумла назарияи иқтисодӣ, психологияи шуури иқтисодӣ ба таври зайл муайян гаштааст: шуури иқтисодӣ ин раванди инъикоси ҳастии иқтисодӣ дар шуури одамон буда, вай эҳсос, идрок ва тасаввуроти инсонро оид ба ҳастии иқтисодӣ дар бар гирифта, воқеияти иқтисодиро дар шакли ғояҳо, манфиатҳо, хостаҳо, майлу рағбатҳо ва ормонҳо инъикос менамояд. Ин таъриф эроди чиддие надорад, аммо ба назари мо, аз лиҳози фалсафаи иҷтимоӣ ба шуури иқтисодӣ чунин таъриф додан ба мақсад мувофиқ аст: шуури иқтисодӣ шакли шуури ҷамъиятиест, ки дар он назарияҳои иқтисодӣ, донишу талаботи иҷтимоӣ, арзёбии ғайриқиммати иқтисодӣ ва арзишмандии он инъикос мегардад. Аз ин рӯ, дар раванди таҳқиқот муайян карда шуд, ки яке аз масъалаҳои муҳимми назариявӣ ин шинохти шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли алоҳидаи шуури ҷамъиятӣ мебошад.

Ҷусторҳои илмӣ, таҳлили муқоисавии нуктаю назарҳои дар адабиёти фалсафӣ ва таҳқиқоти илмӣ ҷойдошта, маълум менамоянд, ки тайи солҳои зиёд ба масъалаи алоқамандии ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ муносибати қолабӣ зоҳир гашта, ақидаи баробари тағйирёбии ҳастии ҷамъиятӣ, зуҳури шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ пазируфта нашуда, баъзе кӯшишҳои бознигарии ин масъала зерин танқиди тозиёна гирифта мешуданд. Дар натиҷаи баҳсҳои тулонӣ дар миёнаи асри XX ва ибтидои асри XXI падидаи шуури иқтисодӣ аз ҷониби баъзе муҳаққиқон ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ пазируфта шуд. Ҷусторҳои илмӣ нишон доданд, ки дар заминаи воридшавии комёбиҳои илму техника ба сохтори иқтисодиёт ва шароити тағйирёбиҳои глобалӣ масъалаи эътирофи шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ аз доираи баҳсҳои назариявӣ берун рафта, ба воқеият табдил ёфтааст.

3. Собит карда шудааст, ки масъалаи шуури иқтисодӣ ба мавзуи байнифаннӣ табдил ёфта, имрӯз як қатор илмҳо, аз ҷумла сотсиология, назарияи иқтисод, психология, менеҷмент ва ғайра ба ин масъала рӯ оварда, дар ин раванд алоқамандии байни фанҳо вуҷуд меёбанд. Масалан, раванди тафрикаи донишҳои фалсафӣ, дарку эҳсоси алоқамандии фалсафа ва иқтисодиёт дар солҳои 70-уми асри XX соҳаи махсуси дониш - фалсафаи иқтисодиёт ташаккул ёфт.

Дар шароити муосир фалсафаи иқтисодиёт ба сохтори илми фалсафаи иҷтимоӣ дохил шуда, объекти омӯзиши он ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ маҳсуб ёфтанд. Махсусан, дар раванди таҳқиқот муайян ва асоснок карда шуд, ки фалсафаи иқтисодиёт ҷанбаҳои онтологӣ, гносеологӣ, антропологӣ, аксиологӣ, сотсиологӣ ва идеологии шуури иқтисодиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад.

Инчунин, дар натиҷаи таҳқиқот тамоюлоти ташаккули шуури иқтисодӣ дар масири таърихи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шуд, ки онҳо аз нуқтаҳои зерин иборат мебошанд: 1) Ташаккули шуури иқтисодӣ дар давраи ҳукмронии муносибатҳои патриархалӣ-феодалӣ; 2) Шуури иқтисодии даврони Иттиҳоди Шуравӣ; 3) Шуури иқтисодии даврони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Муайян карда шуд, ки ҳар як зинаи ташаккули шуури иқтисодӣ вижагиҳои худро дорад.

4. Такмил дода шудааст, ки ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи мураккабу пуриштилофи замони муосир мазмуни шаклҳои шуури ҷамъиятиро дигаргун намуд. Таъсири мусбат ва манфии ин падидаи пуриштилоф дар ҳаёти иҷтимоӣ кам нест. Ҷамзамон, бояд зикр кард, ки алоқамандии рушди иқтисодӣ бо равандҳои ҷаҳонишавӣ равшантар ба назар мерасанд. Ба таври дигар, ҷаҳонишавӣ дар замони муосир ба абзори асосии ташаккули иқтисодиёти глобалӣ табдил ёфтааст. Ҷиҳатҳои таъсири мусбат ва манфии ҷаҳонишавӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, муайян карда шуд, ки дар миёни олимону коршиносон имрӯзҳо дар бораи ташаккул ёфтани «шуури иқтисодии глобалӣ» баҳсҳо зиёданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот дар он аст, ки дар ин пажӯҳиш афкори мутафаккирони пешин ва файласуфони муосир дар бораи шуури иқтисодӣ аз нав бозбинӣ шуд, ки барои ба умқи мавзӯ ворид гаштан имконият фароҳам меоварад ва барои дарёфти роҳҳои тақмил додани шуури иқтисодӣ дар шароити бунёди давлати иҷтимоӣ мусоидат менамояд.

Қабул аз ҳама, аҳамияти илмию назариявии таҳқиқоти мазкур барои ҷомеаи муосири Тоҷикистон аз он иборат аст, ки дар он муҳимтарин унсурҳои шуури иқтисодӣ: эҳсос, дарк ва тасаввуроти падидаҳои иқтисодӣ, тафаккури иқтисодӣ, донишу, таҷриба, тарзу усул, маҳорату малақаҳо, анъанаҳои хоҷагидорӣ ва дар маҷмӯъ, баландбардории нақши инсон дар рушди иқтисод мавриди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ қарор дода шудааст, ки имконияти татбиқ намудани натиҷаҳо барои тақмил додани шуури иқтисодӣ фароҳам меорад.

Натиҷаҳои таҳқиқот барои муҳаққиқоне, ки ба омӯзиши фалсафаи иқтисодӣ ва рушди омили инсонӣ рӯй меоранд, аз аҳамият ҳолӣ нест. Хулосаҳои таҳқиқоти мазкурро дар самти таҳияи барнома ва стратегияҳои давлатӣ оид ба рушди иқтисодиёти кишвар истифода намудан мумкин аст. Ғайр аз ин, натиҷаҳои таҳқиқот ва маводи диссертатсияро дар раванди таълими фанҳои фалсафаи иҷтимоӣ, сотсиология ва назарияи иқтисодӣ метавон истифода бурд.

Ҳамзамон, тавсияҳои амалии пешниҳодшударо масъулини мақомоти давлатию ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ метавонанд дар фаъолияти ҳеш ҷиҳати ташкил ва идоракунии иқтисодиёт, корхонаю муассисаҳо истифода баранд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия аз дақиқ будани маълумоти истифодашудаи муаллиф ва ҳаҷми мутаносиби маводи илмӣ-таҳқиқотии диссертатсия, инчунин, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва интишороти илмии доктараб бармеояд.

Эътимоднокӣ ва саҳеҳияти натиҷаҳои илмӣ бадастомада бо заминаи омӯзиши ҳамаҷонибаи шумораи зиёди сарчашмаҳои илман асоснокгардида,

бо усули муносибати муназзам, инчунин, бо таҳлили шароитҳои объекти таҳқиқот, маҷмуи методҳои умумии илмӣ ва соҳавӣ муайян мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси 6.3.7. – Фалсафаи иҷтимоӣ (илмҳои фалсафӣ), ки аз тарафи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст, мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабон дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот.

Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ аз ҷониби унвончӯ мустақилона интихоб гардида, бо маслиҳату тавсияҳои роҳбари илмӣ нақшаи он таҳия гардидааст. Саҳми дигари унвончӯ аз он иборат аст, ки ӯ таҳқиқоти худро мустақилона бо истифодаи сарчашмаҳо, адабиёту маъхазҳои илмии ватанӣ хориҷӣ анҷом додааст.

Муайян кардани масъалаҳои асосии таҳқиқот, коркард ва тафсири маълумоти бадастомада, муқаррароти назариявӣ ва методологӣ, инчунин, таҳияи тавсияҳо ва ҳулосаҳои асоснок дар бораи шури иқтисодӣ ва роҳҳои тақмили он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон саҳми шахсии муаллифи таҳқиқот ба ҳисоб мераванд.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуқтаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд:

- конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи умумҷаҳонии рабоншиносон дар мавзӯи «Ҷанбаҳои рабонии шури иқтисодӣ». – Рашт, 2023;

- конференсияи илмӣ амалии омӯзгорон ва профессорони ДИС ДДТТ – дар мавзӯи «Вазъи шури иқтисодӣ дар рабонии гузариш ба иқтисоди бозорӣ». – Хучанд, 2024 пешниҳод гаштаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар ҷаласаи васеи кафедраи фанҳои ҷомеашиносии Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон (суратҷаласаи №7, аз 28.06.2024) мавриди муҳокима қарор дода шуда, ба ҳимоя тавсия карда шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқот ва мухтавои диссертатсия дар 6 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 4 мақолаҳои илмӣ диссертант, ки дар маҷалаҳои илмӣ аз ҷониби КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътирофшуда ва 2 мақолаи илмӣ дар маводи конференсияҳои ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ ба нашр расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 6 зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт ва интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия иборат буда, 174 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ I. ЧАНБАҲОИ ТАЪРИХӢ ВА ЗАМИНАҲОИ МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ ШУУРИ ИҚТИСОДӢ

1.1. Ташаккули ғояи шуури иқтисодӣ дар таърихи фалсафа

Ҳастии ҷамъиятӣ шуури ҷамъиятиро муайян намуда, принсипи бунёдии фалсафаи иҷтимоиро ташкил медиҳад. Дар баробари ин, ҳастии иқтисодӣ қисми таркибии ҳастии ҷамъиятӣ буда, вай тибқи ҳадафҳои стратегии рушди ҷомеа ҳамеша дар ҳолати ташаккулёбӣ ва такомул қарор дорад. Вобаста ба ин, саволе ба миён меояд, ки оё тағйирёбии ҳадафҳо, ки дар ҳастии иқтисодӣ ба вуҷуд меоянд, дар тафаккур ва шуури иқтисодӣ инъикос меёбанд ё не? Бояд зикр кард, ки ҷавоби мусбат ё манфӣ ҳоло ба моҳияти ин масъалаи баррасишаванда равшанӣ намеандозад.

Шиносоӣ бо ҷанбаҳои таърихиву назариявии ташаккули шуури иқтисодӣ нишон медиҳад, ки гарчанде мафҳуми «шуури иқтисодӣ» ҳамчун падидаи шуури ҷамъиятӣ танҳо дар асри XX ташаккул ёфта бошад ҳам, эҳсос, идрок ва тасаввуроти масоили иқтисодӣ таърихи тулонӣ доранд. Аз ин рӯ, муҳаққиқоне, ки ба таърихи ташаккули иқтисодиёт рӯй овардаанд, ба ҷойи мафҳуми «шуури иқтисодӣ» бештар ибораи «таърихи афкори иқтисодӣ» - ро истифода намудаанд ва дар ин масир таҳқиқоти ҷудогона ба анҷом расонида, китобҳои дарсии арзишманд таҳия кардаанд [21].

Аммо омӯзиш ва муқоисаи маводи мазкур нишон медиҳад, ки асосан, дар онҳо афкори иқтисодии мутафаккирони мактабу равияҳои гуногуни фалсафӣ дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ, аз замони атиқа то давраи муосир, мавриди таҳлилу муқоиса қарор гирифтаанд. Ҷиҳати муҳимми ин асарҳоро, асосан, қонуниятҳо, тарзу усули давлату давлатдорӣ, аз ҷумла сиёсати давлат дар соҳаи иқтисодиёт, тарзҳои ситонидани андоз ва нақши он дар нигоҳ доштани дастгоҳи давлатӣ ташкил медиҳанд.

Нуктаи дигар ин аст, ки дар сарчашмаҳои даврони атиқа фаҳму дарки падидаи иқтисодиёт аз ҷониби ин ё он мутафаккир, омилҳо ва сабабҳои пайдоиши ниҳодҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, ба мисли давлат, моликият,

синфҳо, тақсимои меҳнат, мубодилаи мол, пул, нарх ва ғайра баён гашта бошад ҳам, дар бораи таъсири онҳо ба мафкураи иқтисодии қишрҳои алоҳидаи ҷомеа таваҷҷуҳ зоҳир нагаштааст.

Ба фикри мо, ин ҳолат табиист, зеро пайдоиши институтҳои иҷтимоии атиқа дар ҷамъияти ғуломдорӣ оғоз ёфта, дар он шароит ба ғуломон фақат аз нигоҳи қувваи қорӣ муносибат мекарданд. Низоми идорӣ ва ғуломдорон дар баланд бардоштани сатҳи саводнокии иқтисодӣ ва омӯзонидани сирру асрори раванди хочагидорӣ ба ғуломони худ манфиатдор набуданд. Ягона роҳи баланд бардоштани самаранокии истеҳсолотро онҳо дар вусъат бахшидани истисмор, ҷабру зулм, ҷазо ва зиёд кардани вақти қорӣ медиданд.

Яке аз вижагиҳои муҳими афкори иқтисодӣ дар давраи қадим аз он иборат буд, ки тасаввуроти иқтисодии одамон зери таъсири ҳодисаҳои табию иҷтимоӣ, таҳайюлот ва ҳаёти рӯзмарраи онҳо ташаккул меёфт. Аз ҷумла, ифодаи дарку фаҳми нахустин падидаҳои иқтисодии ниёғони моро дар фолклор ва осору ёдгориҳои қадима пайдо карда метавонем.

Дар асотиру афсонаҳо, гуфтору ривоятҳои гузаштагони мо меҳнати вазнин, зулми синфи доро нисбати камбағалон, ҳамчунин, тавсифи меҳнати ҳалол, баробарӣ ва адолати иҷтимоӣ, боигарӣ ва камбизоатӣ, поквичдонӣ, муборизаи қаҳрамонон барои ғолиб омадан аз болои беадолатию нобаробарии иҷтимоӣ зиёд мушоҳида мешавад.

Агар ба таърихи фарҳанги мардуми тоҷик назар афканем, бе ҳеҷ як тардид намунаи барҷастаи гуфтаҳои болоро эҳсос менамоем. Масалан, дар образҳои асотирии асари безавол ва мондагори «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, ки образи Коваи оҳангар намунаи барҷастаи он мебошад, муборизаи қаҳрамонон бар зидди зулму ситам, беадолативу нобаробарии иҷтимоиву иқтисодӣ инъикос ёфтаанд.

Дар сурудаҳои жанри фалак низ одамон роҳҳои ҳалосиро аз зери ҷабру зулми золимон наёфта, ба Фалак, яъне Офаридагор мурочиат менамуданд, гӯё ба ӯ дар бораи аҳволи пурмашаққати ҳеш шикоят мекарданд ва умедвор буданд, ки Худованд ба онҳо раҳму шафқат менамояд. Бинобар ин, таъкид

намудан ҷоиз аст, ки дар даврони ҳукмронии ҷаҳонбинии асотири масъалаҳои иқтисодиву метафизикӣ бо ҳам як навъ омезиш ёфтаанд.

Андешаҳое, ки дар ҷаҳонбинии асотирии ниёгонамон тасвир гаштаанд, дар китоби муқаддаси «Авесто» ба низом дароварда шудаанд. Дар ин сарчашмаи муътамад баробари қоидаҳои тоату ибодати ойини зардуштия, дар қаринаи принципҳои ахлоқии зардуштия «пиндори нек, гуфтори нек ва рафтори нек», падидаҳои ҷолиби тафаккури иқтисодӣ, ба монанди кишоварзӣ, сарват, молу мулк, ҳалолкориву ҳалолхӯрӣ, адолати иҷтимоӣ, тарзи ташкили рӯзгору рӯзгордорӣ, некию накукорӣ, бунёдкориву созандагӣ ва ғайра баён гаштааст.

Мувофиқ ба маълумоти Ҷ.Дустхоҳ «Дар усули ахлоқиву мазҳабии пешниҳодии Зартушт кашмакашҳои зудгузару гаҳгоҳи изадон ва девон ба як набарди ҳамешагиву бунёдӣ миёни неруҳои некӣ ва бадӣ дармеояд. Саросари зиндагии ҳар як аз гавандагон ба оини Зартушт пайгоре дарунист, ки бояд бар зидди неруҳои бадӣ оғоз кунад ва бар онҳо пирӯз шавад ва ин кашмакаш бахше аз ҷанги азимест, ки аз азал миёни ду равон некӣ ва бадӣ оғоз шуда ва то абад низ идома хоҳад дошт» [12, с.39-40].

Ба маълумоти муҳаққиқи тоҷик Ш.П.Бердиев «ахлоқ дар таълимоти зардуштия ба маънои васеъ илм дар бораи некӣ (хайр) аст. Ахлоқ ҳамчун илми амалӣ ба одамоне кумак мекунад, ки бо парҳезкорӣ зиндагӣ кунанд ва пайваста худро такмил диҳанд... Тарбияи маънавии инсон шуғли олитарин дар ахлоқи зардуштия ба ҳисоб меравад. Бо таъкиди Зартушт “Агар ту писар дошта бошӣ, ба мактаб деҳ, зеро таълим рӯшании ҷашм аст» [25, с.33-34].

Дар робита бо ин гуфтаҳо, яке аз аввалин таълимоте, ки дар он баъзе унсурҳои афкори иқтисодӣ, аз ҷумла меҳнат, фаъолияти бунёдкорӣ, ҳалоливу покизагӣ дар зиндагӣ инъикос ёфтааст, мазҳаби динию фалсафии зардуштия мебошад. Таъкид намудан бамаврид аст, ки дар фарҳанги авестой арзишҳои иқтисодӣ тавассути меъёрҳои ахлоқӣ муайян мешуданд. Масалан, дар консепсияи ахлоқии зардуштия меҳнат, хусусан, меҳнати кишоварзӣ, васф шуд, вай ҳамун воситаи бақои зиндагӣ, роҳи расидан ба қамоли хушбахтию

саодат муайян гаштааст. Дар Готҳо Зардушт аз забони Ахуромаздо мегӯяд: «Ҳар касе, ки дар замин кор мекунад, ғалла мерӯёнад, манзил барпо мекунад, оила бунёд менамояд, ӯ мукаддасотро меофарад» [12:792].

Пешвои муаззами миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон низ дар китоби арзишманди худ «Чехраҳои мондагор» дар бораи таърихи пайдоиши ойини зардуштӣ ва рукнҳои ахлоқии ӯ ҳамчун дини ростин маълумоти амиқи илмӣ дода, илова ба ин, ба масъалаи муносибати Зардушт ба кори кишоварзӣ, парвариши анвоҳои зироат, эҳтиром доштани обу хок, заминро об ва ғайра аҳаммияти вижа дода барҳақ мешуморанд, ки «Чун дар тамоми «Авесто» миёни инсон ва табиат пайванди ногусастанӣ вучуд дорад, дар готҳои «Ясно» низ аз Ахурмаздо -худованди бузургу тавоно ва офаридгори ҷаҳони моддию маънавӣ сар карда, ба маънои васеи калима ҳама аносири зебою зиндагибахш ситоиш карда шудаанд. Эзидон – фариштагони ғазоянда, ҳар чизи неку судрасон сазовори ситоиш доништа шудаанд. Ҳар чизи неку судманд, ки дар зиндагии моддӣ ва маънавӣ баҳрарасон, манфиатбахш ва ғазоянда бошад, сазовори ситоиш хонда шуда, партав ё мазҳари Худованд ва Эзиду фаришта доништа шудааст» [86, с.60]

Ҷаноби Олӣ, махсусан, зимни таҳқиқу баррасии ҷойгоҳи фарҳанги иқтисодӣ, аз ҷумла зироаткорӣю чорводорӣ ва мукаддас будани онҳо дар таълимоти зардуштия тавачҷуҳи хосса дода, барои насли имрӯз чунин иттилои саҳеҳро ироа медоранд, ки муҳтавои ин аст: «Оби поки шаффоф, борони зиндагибахш, моҳи зебо, хуршеди тобандаи баракатбахш, ситорагони фуруғманд, осмон, рудҳо, дарёҳо, чашмаҳо, ғиёҳони судманд, замин, чорпоён ва ҳайвоноти манфиатбахш, сол, моҳ, рӯз, вақт, шаҳрҳову рустоҳо, хона ва хонавода, бузургону порсоён, ғравашӣ ва равони поки гузаштагон, сию се эзидону амшоспандон, қонунҳои нек, кўҳҳои осмонбахш, адлу дод, илму дониш, баркат, сарват, далерӣю нотарсӣ, рсостӣю дурустӣ ва бисёр чизҳои дигар сазовори ситоишу муноҷот доништа мешаванд» [86, с.60]. Ҷаро, чунки ин унсурҳо асоси ҳаётгузаронии инсонҳо, маншаи қонеъгардонии талабот ва

баракати зиндагони мебошанд, ки бо онҳо зиндаги мазмуну маъво гирифта наметавонад.

Ин андешаро муҳаққиқи тоҷик М.Қ.Ғаффорова низ эътироф карда, чунин нигошта буд: «Дар таълимоти зардуштия ҳаёт, меҳнат, инсонӣ фаъол, талаботи ободонии ҷамъият, танқиди гуфтори зишт, пиндори зишт, рафтори зишт пазируфта мешавад» [33, с.17].

Бояд изҳор дошт, ки дар муқаррароти таълимоти зардуштия сарват, боигарӣ, фароҳии маишат ва озоиши ҳар кас ба қору кушиши вай вобаста аст. Омили асосии нодорӣ ва қамбағалии шахс танбалӣ ва бекорӣ ӯ ба ҳисоб мерафт. Он хосту иродаи Худованд намебошад, балки онҳо зуҳури ахлоқи зишти ашхос, бемаъсулиятӣ ва эҳсос нақардани аъмолу ҷавобгарӣ дар назди Ахуромаздо мебошад. Инсон аз имқониятҳои ато намудаи Офаридагор истифода карда, дар ҳастии ҳеш бояд чунин ҳислатҳо, ба монанди меҳнатдӯстӣ, созандагӣ бунёдқорӣ, навапардозиро тарбия намояд. Барои исботи ин гуфта, далеле меоварем, ки дар Ғотҳои «Авесто» таъкид ғардидааст: тарбияи ҳислатҳои ғавқуззӣ қарифаи муҳимтарини волидайн буда, дар раванди таълиму тарбия таҷаққул дода мешаванд.

Дар бораи арзиши илмӣ ва ахлоқии қитоби «Авесто» Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон барҳақ гуфтаанд: «Аҷдодони ориёӣ мо ҳанӯз дар ибтидои ҳазорсолаи якуми пеш аз милод яке аз шоҳасарҳои дорои аҳамияти умумибашарӣ – қитоби муқаддаси «Авесто»-ро офаридаанд. Арзиши ғарҳангиву маънавӣ ин шоҳқорӣ то ҳол ҳамақарафа дарқ ва арҷгузори нашеддааст. Ғосилаи таърих аз «Авесто» то имрӯз ҳар қадар меағзояд ва инсоният дар баҳри ғурталотуми зиддияту рақобати тамаддунҳо шароити мувофиқро ҷустуҷӯ карда, ба сулҳу ризоият бештар ниёз пайдо мекунад, ҳамон қадар арзиши ғалсафияи ахлоқӣ ва маънавӣ «Авесто» барҷастатар ҳувайд мешавад. Ғикр мекунам, ки аз панди пайғамбаронаи гуфтори неқ, пиндори неқ, рафтори неқ, ки дар замири ҳар инсон ойини садоқатро ба

созандагиву бунёдкорӣ ва ахлоқи ҳамида талқин мекунад, арзиши волотаре нест» [90, с.243].

Дар ҳақиқат, паёмбари оини зардуштия беш аз се ҳазор сол пеш имкониятҳои қудрати ободкунандагии инсонро арзёбӣ намуда, орзу кардааст, ки хиради ӯро бо андешаи неки Худованд ҳамсозу ҳамоҳанг намояд.

Мувофиқи таълимоти зардуштия, сарчашмаи хушию саодати инсон, пеш аз ҳама, кору заҳмати ғаёлона, ибтикор, ташаббус ва ободкунии манзили хеш мебошад, ки ин падидаҳо бевосита ба ташаккули тафаккур ва шуури иқтисодӣ иртибот доранд.

Тибқи ҳикмати ахлоқии Зардушт, фикру андешаи хуб инсонро ба чидду чаҳд ва ғайрату созандагӣ водор мекунад. Дар бораи худ, аҳли оила, таъмини онҳо бо ғизо, сару либос, манзили обод фикр накардани инсон бузургтарин гуноҳ дар назди Офаридагор – Ахуромаздо мебошад. Аз ин лиҳоз, инсон дар тадбири манзил бояд масъулиятшинос бошад. Касе, ки кор мекунад, заҳмат мекашад, ба туфайли меҳнати худ ибтикору ташаббус нишон медиҳад, чизеро кашф мекунад ва чизеро обод месозад, на танҳо сатҳи зиндагии моддии худ ва аҳли хонаводаи худро беҳтар менамояд, балки барои дурнамои рушди ҳаёти ҷамъиятӣ низ саҳми арзанда мегузорад.

Бавижа, таълимоти зардушт ҳидоят мекунад, ки Ахуромаздо ба инсон имкониятҳои васеи такмил додани зиндагиро эҳдо кардааст, ҷаҳони пурфайзу зеборо ба вучуд оварда, дар ихтиёри ӯ гузошта, онро майдони азнавсозӣ ва ободонӣ муқаррар карда, сарнавишти ҳар якеро дар ихтиёри ҳудаш вогузор кардааст. Одамон ҳангоми тавлид яксонанд, аммо минбаъд дар раванди зиндагӣ сарват, боигарӣ, фароҳии маишат ва ғайра ба даст меоранд ва осоиши ҳар кас вобаста ба кору кӯшиши худӣ ӯ иртиботи мустақим дорад.

Алоқамандии мавзуи таҳқишаванда бо нуқтаҳои муҳимми таълимоти зардуштия аз он иборат аст, ки омили асосии нодорӣ ва камбағалии фард танбалӣ, коҳилӣ ва бекоргардӣ ӯ ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқи тоҷик М.Исмоилов дар ин маврид зикр намудааст, ки «Зардушт танбалиро сифати аҳриманӣ хонда, пайваста таъкид мекунад, ки: мо бояд иродаи озод дошта,

бинои некбахтии хешро бо дасти худ созем ва масъули сарнавишти хеш бошем. Зардуштия инсонро ҳамчун мавҷуде муаррифӣ мекунад, ки ҳамеша дар мубориза ва имтиҳони оламу одам аст. Инсон бояд дар ҳамкорӣ бо табиат таҷриба ва дониш андӯхта, ҷаҳонро барои худ аз нав созад, ба зебоии он зебогии наве илова намояд. Ободкунандагон фақат онҳоеанд, ки дар чараёни зиндагии худ, дар заминаи таҷриба, дониши фаровон андӯхта, барои ободӣ ва азнавсозии он мубориза мебаранд ва аз худ осоре боқӣ мегузоранд... Онҳое, ки бо қору амали нек машғуланд, абадзиндаанд» [54, с.74].

Дар баробари зардуштия дар таърихи мавҷудияти мардумони тоҷику форс таълимоти дигаре, ки дар он баъзе ҷанбаҳои ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ ба таври амиқ инъикос ёфтааст, ҷунбиши маздакия мебошад. Маздак – асосгузори таълимоти мазкур буда, яке аз аввалин касонест, ки дар таърих ақидаи дар ҷомеа муқаррар кардани моликияти ҷамъиятӣ ва баробарии иҷтимоиро баён кардааст.

Арзишҳои адолат ва баробарии иҷтимоӣ иқтисодӣ дар таълимоти ӯ аз он маншаъ мегиранд, ки Аҳуромаздо кулли одамонро баробар халқ намудааст, пас дар зиндагӣ низ онҳо бояд баробар бошанд. Ӯ ақида дошт, ки неъматҳои моддиро Аҳуромаздо яксон ба мардум додааст. Нобаробарӣ аз он ҷо бархоста, ки гурӯҳе аз тариқи зӯрӣ ва ҷабр амволи мансуб ба ҳамагонро аз худ кардаанд. Аз ин лиҳоз, вай мардумро даъват менамуд, ки исён карда, молу мулки сарватмандонро кашида гирифта, дар байни худ баробар тақсим намоянд.

Маздакия дар аввал ҳамчун таълимоти динию ахлоқӣ зуҳур кард. Тадричан, он ба ҳаракати бузурги иҷтимоӣ-оммавӣ табдил ёфта, ба исёни васеи фуқаро ба зидди соҳибмулкони мубаддал гашт.

Воқеан, маздакия аввалин ҳаракати мардумие буд, ки баробарии тамоми одамон ва муқаррар кардани моликияти ҷамъиятиро ҳадафу мароми худ қарор дода буд. Мавриди зикр аст, ки ғояҳои иқтисодии Маздак дар бораи ҷорӣ намудани баробарии молу мулк, гарчанде аз тарафи омма дастгирӣ ёфта

бошад ҳам, аммо хислати прогрессивӣ надошт, зеро ӯ мардумро ба қафо - сӯйи ҷомеаи ибтидоӣ, даъват менамуд.

Таърихи инсоният бошад, алакай зинаи ҷомеаи ибтидоиро паси сар намуда, дар давраи муносибатҳои иҷтимоии ғуломдорӣ қарор дошт ва он харгиз ба қафо, сӯйи ҷомеаи ибтидоӣ ҳаракат карда наметавонист. Вале ба ин маҳдудият нигоҳ накарда, таълимоти маздакия дар масъалаи баробарии иҷтимоию иқтисодӣ, то андозае ба раванди бедории тафаккури иқтисодии меҳнаткашон таъсир расонида тавонист.

Дар баробари Эрони Бостон, кишвари дигар Ҳинди Қадим аз оғози пайдоиши ҷомеаи инсонӣ яке аз минтақаҳои ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо аввалин муғҷаҳои ҷаҳонбинии фалсафӣ дар шакли омезишфтаи ғояҳои диниву фалсафӣ арзи вучуд намудааст. Мавзуи асосии баҳси фалсафаи Ҳинди Қадим иборат аз масъалаи инсон, нахустмабдаи олам, ахлоқ, иллоҳиёт ва ғояи офариниши олам ва дигарҳо мебошад. Баробари ин, дар фалсафаи Ҳинди қадим аввалин андешаҳо дар мавзуи иқтисодиёт низ ташаккул ёфтанд, ки ифодакунандаи тағйирёбии куллии иҷтимоию сиёсӣ ба ҳисоб мераванд.

Яке аз заминаҳои асосии ба вучуд омадани афкори иқтисодӣ дар Ҳинди Қадим пеш аз ҳама, моликияти хусусӣ, зухури он, сукути муносибатҳои анъанавии иҷтимоӣ ва инчунин пайдоиши синфҳо ва аввалин давлатҳои хурд, афзудани эҳтиёҷмандиҳо ба гунаи нави иртиботи иҷтимоӣ маҳсуб меёбанд.

Дар раванди таҳқиқи мавзуи мазкур зарурати рӯй овардан ба фалсафаи Ҳинди Қадим аз он иборат аст, ки маҳз дар ҳамин кишвар китобе таълиф гаштааст, ки он аз сатҳи эҳсос ва дарку фаҳми иқтисодиёт ҳамчун падидаи ҳаёти иҷтимоӣ иттилоъ медиҳад.

Ин китоб «Артхашастра» [12, с.21] – (артха – неъматҳои моддӣ, манфиат) ва (шастра – илм ё асари илмӣ) ном дошта, дар он масъалаҳои вобаста ба фаъолияти давлат, идоркунии давлатӣ, ҳамчунин, сиёсати иқтисодӣ, соҳаи кишоварзӣ, тарзу усулҳои андозбандӣ, нақши молия дар ташаккули ҳазинаи давлат, назорату истифодаи он, сармоягузорӣ барои равнақи ҳунармандӣ ва тиҷорат тасвир гаштааст.

Муҳаққиқи таърихи афкори иқтисодӣ Б.Исоматов дар ин маврид воқеъбинона ишора мекунад, ки «Дар ин асар даъват шудааст, ки ҳоким бояд қувваҳои истеҳсолкунандаро тараққӣ дода, нархи молро мураттаб созад, тарзи фаъоли бучети давлатро риоя кунад, яъне даромад зиёд ва хароҷот кам гардад» [21, с.57]. Агар ин андешаҳоро бо забони иқтисодиёти имрӯза баён намоем, ба фикри мо, моҳиятан сухан дар бораи иқтисоди аз тарафи давлат танзимшаванда меравад.

Бояд зикр кард, ки дар ин сарчашма маълумотҳо вобаста ба сохти иҷтимоию иқтисодӣ баён гаштаанд, аммо ягон андешае дар масъалаи фаҳму дарк ва тасаввуроти иқтисодии аз ҷониби субъектҳои асосии истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ – ғуломон, баён нашудааст. Ин ҳолат дар суратест, ки ҷавҳари асосии муносибатҳои иқтисодии он давраро моликияти хусусӣ ташкил дода, ғуломон низ амволи ғуломдор ва сарвати ӯ ҳисобида мешуданд.

Дар ин шароит, ки ғуломон зери тазйиқ, ҷабру зулм, зӯроварӣ ва ҷазодиҳии бераҳмона қарор доштанд, дар бораи маънавиёт, аз ҷумла фарҳанги иқтисодӣ ё ҷаҳонбинии иқтисодии онҳо сухан рондан ноғузир боқӣ мемонад. Ба ҳар навъ, эҳсос намудан мумкин аст, ки андешаҳои дар китоб баёнгашта, ҷаҳонбинии иқтисодии муаллифи ин асар - мутафаккир Капиларо ифода менамояд. Баробари ин, ба ҳар ҳол, ба инобат гирифтани лозим аст, ки китоби «Артхашастра» нахустин сарчашмаи илмиест, ки дар он категорияҳои асосии донишҳои иқтисодӣ дар мисоли молу пул, молияву низоми андозбандӣ ва иртиботи иқтисодӣ, вобаста ба авзои ҳамон марҳила баррасӣ гаштааст.

Ҳамин гуна масъалагузориҳоро дар таълимоти мутафаккирони Чини қадим низ дучор омадан мумкин аст. Ин андешаҳо дар китобҳои қадимаи чинӣ инъикос ёфтаанд. Дар ин китобҳо маълумот дода мешавад, ки бори аввал дар ин кишвар илми ҳисоб, қутбнамо, харитаи ҷуғрофӣ, қоғаз ва дигар ихтироот сурат гирифтанд, ки онҳо ба фаъолияти моддии мардумонаш таъсиргузор буданд.

Бавижа, дар маркази таваҷҷуҳи чиниён масъалаҳое қарор гирифта буданд, ки ба ҳаёти рӯзмарраи онҳо марбут буд. Масалан, дар китоби «Шисзин» (Дар бораи таърих) «мавҷудияти панҷ унсур – об, оташ, дарахт, фулузот ва замин сухан меравад. Панҷ ҳодисаи табиат – борон, нури офтоб, гармӣ, сардӣ ва бод дар фаъолияти моддии одамон, қабл аз ҳама, таъмини рӯзгор бо маводи зарурӣ нақши асосӣ мебозад.

Шарҳи ин ҳодисаҳо хеле содалавҳона буда, хусусиятҳои шуури ибтидоиро инъикос менамуданд, ки он, пеш аз ҳама, дар алоқаманд намудани ҳодисаҳои табиат ба ахлоқи ҷомеа ва ҳодисоти иҷтимоӣ зоҳир мешаванд. Чунончи, боронҳои мусоид, нури офтоб, гармию сардӣ ва бод ба ақидаи онҳо, аз рафтори шоистаи ҳокимон, аз тартибу низом дар кишвар, аз хирадмандии сарварони давлат вобаста буда, бепарвогию саҳлангорӣ, хатокорию ҷоҳилии ҳокимон боиси боронҳои тулонӣ, офтоби сӯзон, гармон тафсон ва хунукию тӯфони саҳт мегарданд, ки ба ҳаёти моддии онҳо таъсир мерасонанд» [59, с.184].

Дар фаъолияти иқтисодии чиниёни қадим бештар зироаткорӣ, чорводорӣ, шоҳибобӣ, ҳунармандӣ ба назар мерасад. Ба ақидаи муаллифи дар боло зикргардида тичорат яке аз шаклҳои муҳимми фаъолияти иқтисодии чиниҳо будааст. Онҳо, асосан, дар соҳилҳои дарёҳои Янтсзи ва Хуанхе иқомат намуда, дар он ҷо каналҳои калони обёрикунӣ ва тичоратӣ сохта, тавассути онҳо молу колои худро ба шаҳрҳои дигар барои савдо интиқол медоданд. Савдогарони дигар маҳалҳо низ тавассути ин канал ба Чин омада, ба савдогарӣ машғул мешуданд. Ин таҷриба то имрӯз аз тарафи аксари сокинони сайёра истифода мешавад.

Яке аз саромадони фалсафаи Чини қадим Конфутсий ҷонибдори моликияти дастачамъӣ (ҷомеаи деҳқонӣ) ва моликияти хусусӣ (ғуломдорӣ) буд. Конфутсий манбаи боигариро чунин қайд намуда, пешниҳод менамояд, ки «бунёди сарвату сармояи давлат аз дорони халқ ибтидо мегирад. Сарватро бояд ба ҳамагон баробар тақсим намуд, андозро сабук гардонид ва халқро ба кор бояд ҷалб кард [111, с.121].

Гарчанде мутафаккир манбаи боигарӣ ва бунёди сармояи давлатиро дар меҳнат медид, вале ӯ дар бораи аҳволи омма, роҳҳои аз байн бурдани нобаробарии иҷтимоию иқтисодӣ, аҳволи тоқатфарсои аҳли заҳмат ва дарку фаҳми решаҳои аслии нобаробарии иқтисодӣ андешае баён накардааст.

Ӯ ба саволи то кадом андоза ҳастии иқтисодии замонаш одилона аст, он ба вазъи хоҷагии хонаводагии одамон чи таъсир мерасонад, ҷавоб нагуфта, таълимоташро бо панду насихат ва даъват ба риояи принципҳои ахлоқӣ дар муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар ҷомеа маҳдуд намудааст.

Зинаи дигари ташаккули шуури иқтисодӣ ҳамчун падидаи ҳастии ҷамъиятӣ ба таълимоти файласуфони Юнони Қадим вобаста аст. Ташаккули фалсафаи Юнони Қадим ба давраи устуворгардии муносибатҳои ғуломдорӣ дар ин кишвар рост меояд. Дар ҷомеа муносибатҳои нави иҷтимоӣ реша давонида, принципҳои нави идоракунӣ ва баъзе унсурҳои демократӣ ҷорӣ мегашт. Амиқан эҳсос карда мешуд, ки масоили иҷтимоӣ, аз ҷумла соҳаи иқтисодиёт, дигар бо така ба ҷаҳонбинии асотириву динӣ идорашаванда нест.

Дар заминаи ниёзмандии ҷомеа аввалин тасаввуротҳо доир ба афкори иқтисодӣ ба миён омад. Ташаккули афкори иқтисодӣ дар Юнони Қадим, қабл аз ҳама, бо номи мутафаккир Ксенофонт вобаста мебошад. Ӯ китобе бо номи «Иқтисодиёт» («Хоҷагии хонагӣ») навиштааст. Мафҳуми «иқтисод» аз забони юнонӣ гирифта шуда, аз ду таркиб: «ойкос» – хоҷагӣ ва «номос» – қонун иборат буда, меъёр, қоида ва қонунҳои пешбарии хоҷагӣ (дар замони Ксенофонт, асосан, тарзи пешбурди хоҷагии хонаводагӣ) - ро дарбар мегирад.

Тавре муҳаққиқи таърихи афкори иқтисодӣ О.Каримзода таъкид намудааст: «Ксенофонт идеологи хоҷагии натуралии ғуломдорӣ буд. Ӯ соҳти ғуломдориро меписандид ва ғулом, тибқи ақидаи ӯ, олоте дар дасти ғуломдор аст. Ғулом бояд танҳо ба кори ҷисмонӣ машғул бошад. Ксенофонт дар хусуси усулҳои ҳавасмандгардонии заҳмати ғуломон, баланд бардоштани ҳосилнокии кори онҳо, меҳнати фикрӣ ва ҷисмонӣ, табиати духелаи мол

(арзиши истеъмоли ва арзиши мубодилавӣ), вазифаҳои пул чун воситаи муомилот ва воситаи сарватгункунӣ маълумот додааст» [59, с.134].

Ксенофонт чун пуштибони манфиатҳои синфи доро мисли дигар мутафаккирони дунёи қадим ба ғуломон ҳамчун ба қувваи ҷисмонӣ ба хотири ба даст даровардани ғоида назар карда, ба ҳуқуқу озодиҳо ва маънавият, рӯзгори сангини онҳо диққат намодааст.

Вале, ба ҳар ҳол, эътироф намудан зарур аст, ки Ксенофонт аввалин мутафаккире буд, ки кӯшиш намудааст назарияи тақсимои меҳнат, роҳҳои гирифтани ғоида ва дигар нуктаҳои қорбаст намуда, онҳоро ҳамчун омили асосии арзиши истеҳсолот муайян наояд, ки аз ҷиҳати қонуниятҳои рушди муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ дар он замон прогрессивӣ номидан мумкин аст.

Афлотун яке аз намоёндагони маъруфи фалсафаи Юнони Қадим буда, ақидаҳои иқтисодии ӯ дар лоиҳаи «шаҳри ормонӣ», дар асари машҳураш «Ҷумҳурият» арзёбӣ гаштааст. Сабаби пайдоиши давлатро ӯ дар зиддияти байни одамон ба хотири дар сарчашмаи даромадҳои моддӣ қарор гирифтани мебинад. Тақсимои меҳнатро мутафаккир падидаи табиӣ меҳисобад ва ба фикри ӯ, ҳар як инсон аз овони кӯдакӣ ба як намуди меҳнат қобилият дорад. Ба назари ӯ, тақсимои меҳнат ҳодисаи объективӣ буда, он аз ҳаракати ҷомеа аз зинаи муносибатҳои обшонагӣ ба ҷамъияти синфӣ мебошад.

Дар китоби «Сиёсат ё давлат» мутафаккир «тамоми аҳолии ҷомеаро ба се ғурӯҳ табақабандӣ намудааст: файласуфон, ки бояд давлатро идора кунанд, ҷанговарон, ки мақомоти идораи давлатро ташаккул дода метавонанд ва заминдорон, ҳунармандон ва тоҷирони хурд, ки масолеҳи зарурии оммаро таъмин менамоянд» [79].

ӯ алоқаи байни тақсимои меҳнат, тижорат ва шуғлро нишон дода, кӯшиши одамонро дар сохтори иҷтимоӣ ҷомеа барои иваз намудани касбҳо ва риштаҳои тахассусӣ напасируфтааст. Зеро тавре ки дар боло зикр шуд, ӯ қобилияти инсонро маҳдуд ҳисобида, чунин ақида дошт, ки кишоварз кори қосиб ва баръакс, қосиб кори кишоварзро моҳирона иҷро карда наметавонад.

Ба фикри Афлотун, худсарона тарк кардани касбу кор самаранокии меҳнатро коҳиш дода, дар ин сурат одамон талаботи худро қонеъ карда наметавонанд ва суботу низом дар ҷомеа халадор мегардад. Аз ин рӯ, давлат бояд ин равандро ба таври қатъӣ назорат кунад ва рушди муназзами иқтисодиёти таъмин намояд.

Афлотун нақши давлатро дар иқтисодиёт аз ҳад зиёд нишон дода, таъкид доштааст, ки муҳимтарин вазифаи давлат дар баробари таъмини амният раванди муносибатҳои иқтисодиро пурра танзим намудан аст. Суботро дар ҷомеа, ба фикри Афлотун, хоҷагии натуралӣ таъмин менамояд ва иштироки омма дар идораи давлат манфиатҳои умумиро коҳиш медиҳад. Ба ақидаи Афлотун, дар муносибатҳои берунаи иқтисодӣ ситонидани бочу хироч ва дар мавриди зарурӣ воридоту содироти мол боздошта шавад. Тилло ва нуқра моликияти шахсӣ набояд бошанд. Ҳамзамон, таъкид намудааст, ки аз тиллову нуқра барои муомилаи рӯзмарраи мол сикказанӣ иҷозат дода шавад.

Муносибати Афлотун ба савдо духела буд. Аз як тараф, дар шаҳри (давлати ормонӣ) – и ӯ савдо бояд ҷой дошта бошад, зеро он яке аз воситаҳои қонеъгардонии талаботи рӯзмарраи одамон ҳисобида мешавад. Аз тарафи дигар, ӯ савдори шуғли нолоиқ ҳисобида, мегуфт, ки ба он бояд варварҳо машғул шаванд. Афлотун таъкид намудааст, ки дар шаҳри ормонӣ бояд маҳсулоти сохта ҷой надошта бошад, савдои он манъ шуда, ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон ҳифз карда шаванд.

Пояи иқтисодиёти кишварро соҳаи кишоварзӣ ташкил медиҳад. Рушди кишоварзӣ ва суботи ҷомеаро бо роҳи баробар ва аз рӯйи адолат тақсим намудани замин таъмин намудан мумкин аст. Қисми алоҳидаи заминҳои қорамро ба ашхоси алоҳида ба таври меросӣ додан мумкин аст, вале ин амал бояд зери назорати ҳамешагии давлат қарор дошта бошад.

Дар маърифати ҷанбаҳои пайдоиш ва ташаккули шуури иқтисодӣ ғояҳои пешниҳоднамудаи мутафаккири дигари Юнони Қадим Арасту аз аҳамият ҳолӣ нест. Ақидаҳои ба масоили иқтисодӣ рабтдоштаи ин мутафаккир ба

таълимоти сиёсиаш омехта гаштааст. Нуктаҳои асосии таълимоти ӯ дар китоби «Сиёсат» инъикос ёфтааст. Сабаби муборизаҳои сиёсӣ ва нооромии ҷамъиятиро Арасту дар нобаробарии иҷтимоию иқтисодӣ меид.

Мутафаккир, ғояи «шаҳри ормонӣ» - и Афлотунро инкор намуда, концепсияи худро қорбасти намуд, ки дар он субъекти асосии хоҷагидорӣ на аъён ашрофон, балки ғуломдори миёнаҳол (синфи миёна) махсуб меёбанд. Ба андешаи ӯ, мавҷудияти синфи миёна нобаробарию дар ҷомеа ба андозае аз байн бурда, пеши роҳи таназзули ҷомеаро мегирад.

Баробари ин, ӯ ҷамъияти ғуломдориро як раванди табиӣ меҳисобид ва тавсия меод, ки он бояд асоси истеҳсолоти ҷамъиятиро ташкил диҳад. Ғуломро Арасту моле меҳисобид, ки зотан фақат меҳнати ҷисмониро иҷро карда метавонанд халос. Меҳнати фикрӣ, ба андешаи Арасту ҳосси одамони озод буда, ғулом наметавонад ба он машғул шавад. Ғуломонро ӯ шаҳрванд намеҳисобид, ба онҳо ҳамчун олои меҳнат назар мекард.

Чун устодаш Афлотун ӯ хоҷагии натуралиро асоси истеҳсолот ва меҳнати ғуломонро бунёди муносибатҳои иқтисодии ҷомеаи ғуломдорӣ меҳисобид. Дар муқоиса бо таълимоти Афлотун дар нигоштаҳои Арасту муносибатҳои молию пулӣ баръалотар тасвир гаштаанд. Арасту чунин меҳисобид, ки муносибати молию пулӣ дар заминаи арзиши ҳар гуна мол вобаста аст. Ӯ андеша дошт, ки фақат бо пул арзиши молҳои гуногунро муайян намудан мумкин аст.

Арасту назари худро нисбати масъалаҳои иқтисодӣ дар баҳши дуҷуми фалсафаи амалиаш мушаххастар баён намудааст. Фалсафаи амалии Арасту аз се баҳш – таҳзиби ахлоқ, тадбири манзил ва сиёсати мудун иборат буда, он масъалаҳои ахлоқ, хоҷагӣ (ҳаёти иқтисодӣ) хонаводагӣ ва сиёсати шаҳрдориро дар бар мегирад.

Аз нигоҳи Арасту, иқтисод фаъолиятест, ки тавассути он нозу неъматҳо ба даст оварда мешавад. Яке аз хусусиятҳои таълимоти Арасту аз он иборат аст, ки ӯ «масоили иқтисодиро дар ҳамбастагӣ бо ахлоқ матраҳ месозад. Ин ҳолат табиист, зеро дар дунёи қадим масоили иқтисоду ахлоқ дар як тарозу

андозу баркаш мешуд» [15, с.211]. Масалан, гирифтани фоизро муосирони Арасту амали ғайрияхлоқӣ ва ғайритабӣӣ меҳисобиданд.

Дар таълимоти Арасту муомилоти иқтисодӣ бояд аз рӯӣи принципҳои ахлоқ одилона, шарафмандона ва аз рӯӣи вичдон сурат гиранд. Бояд тазаккур дод, ки гарчанде Арасту масъалаи ҷойгоҳи вазъи рӯҳонии инсонро дар рушди иқтисодӣ таҳқиқ накарда бошад ҳам, вале дар баъзе мавридҳо, масалан, хангоми баррасии муомилот, дар бораи шаъну шараф, манфиату талаботи истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда ба ин масъала тавачҷуҳ намуда, андешаҳои ҷолибе баён намудааст.

Арасту тарафдори хоҷагии табӣӣ (натуралӣ) буд, ки тавассути меҳнати ғуломон асос ёфтааст. Аз ин рӯ, ӯ ҳодисоти иқтисодиро аз нуктаи назари манфиатбахшӣ арзёбӣ менамояд. Пас, чизе ки ба манфиати таҳкими хоҷагӣ мувофиқ бошад, табӣӣ ва одилона ҳисобида мешавад. Барои ҳамин, ӯ таҳти мафҳуми иқтисод арзишҳои истеъмолиро мефаҳмад, ки барои зиндагии афрод, хоҷагиҳои алоҳида ва давлат заруранд.

Арасту боигарии ҷамъиятиро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: боигарӣ ҳамчун арзиши истеъмолий ва боигарӣ ҳамчун ғункунии пул - арзиши мубодилавӣ. Манбаи боигарии арзиши истеъмолиро кишоварзӣ ва хунармандӣ меҳисобид. Ин боигариро ӯ табӣӣ меҳисобид, зеро он дар натиҷаи фаъолияти меҳнатие, ки ба қонеъ гардонидани талаботи одамон равона гаштааст, ба даст оварда мешавад.

Намуди дуҷуми боигариро ӯ ғайритабӣӣ меномад, зеро он дар натиҷаи мубодилаи мол ба даст меояд. Вобаста ба ин, Арасту илмҳои марбут ба боигариро ба ду қисмат ҷудо кардааст: иқтисодиёт ва хрематистика.

Омӯзиши таърихи пайдоиш ва ташаккули афкори иқтисодӣ собит менамояд, ки дар таърихи фалсафаи тоҷику форс ғояҳо ва анъанаҳои тадбири манзили арастуӣ, ки онро аристотелизми шарқӣ меноманд, дар таълимоти Абунасири Форобӣ, Ибни Сино, Насириддини Тусӣ, Ҷалолиддини Давонӣ ва дигарон идома ёфтааст.

Муҳаққиқи тоҷик Х.У. Идиев дар ин бобат дуруст таъкид менамояд, «ки тадбири манзил ва оиладорӣ яке аз бахшҳои сегонаи ҳикмати амалӣ маҳсуб гашта, дар фалсафаи машшоия ва ё ҷонибдорони мактаби аристотелизми шарқи исломӣ ҷой ва мақоми хосса дорад. Тибқи маълумоти «Фарҳанги Муин», «Тадбири манзил – яке аз бахшҳои ҳикмати амалӣ аст ва мавзӯи он танзими умури хона ва маоши хонаводагӣ аст.

Соҳиби «Кашфу-з-зунун» оварда, ки он яке аз қисматҳои ҳикмати амалӣ аст ва он илми эътидоли аҳволи муштарак миёни инсон ва зану фарзанд, хидматгдорон ва илоҷ кардани умури хориҷ аз эътидол аст ва мавзӯи он аҳволи ашхоси мазкур аст аз ҳайси интизом ба масолеҳи иҷтимоӣ аст, ки дар манзил бо якдигар шариканд» [53, с.74].

Дар ин иқтибос муаллифи мазкур, ҳамчунин, зикр намудааст, ки дар ибтидо тадбири манзил усулу тарзи хонадорӣ (масъалаҳои пӯхтупаз, шустушӯӣ, дӯзандагӣ ва пок нигоҳ доштани хона) маънидод мегашт. Аммо бо гузашти айём батадриҷ ба он масъалаҳои иқтисодии хонаводагӣ низ дохил шуданд.

Абунасири Форобӣ яке аз асосгуздорони фалсафаи машшоияи шарқӣ ба ҳисоб рафта, афкори иҷтимоию иқтисодияшро дар асарҳои «Орои аҳли мадинаи фозила», «Сиёсати шаҳрвандӣ» баён намудааст. Хусусияти таълимоти иқтисодии Форобӣ аз он иборат аст, ки ӯ «андешаҳои марбут ба тафаккури иқтисодиро дар масири таърихи пайдоиши ҷомеа, мадинаи фозилаву ҷоҳила, ҷомеаи комилу нокомил ва ҳангоми таҳқиқи ахлоқи ҳамидаву зишт баррасӣ намудааст» [107, с.211].

Форобӣ зарурати қонунҳои гадонидани талаботи моддию иқтисодии одамонро омили асосии пайдоиши ҷамъият ҳисобидааст. Ин нуктаро муаллифони китоби «Таърихи фалсафаи тоҷик» (Аз қадим то асри XX) чунин баён намудаанд: «Сабаби асосии иҷтимошавии одамон ва ташкили ҷомеа, ба ақидаи ӯ (Форобӣ - З.Бобоева), омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодиянд.

Одамон наметавонанд тамоми эҳтиёҷоти худро мустақилона ва дар танҳои худашон, бе иштироки дигарон бароварда созанд, ҳар яке моле, колос

ё ягон хидмате адо мекунад, ки дигаре ба он эҳтиёҷ дорад. Дар чунин ягонагӣ одамон камбудии хешро мепаӯшонанд ва ин зарурати ҳаёти ҷамъиятии онҳоро очилан ба вуҷуд меорад» [100, с.330].

Ҷамъиятро мутафаккир ба комил ва нокомил қисмат намуда, зикр кардааст, ки дар ҷамъияти комил одамон аз паи омӯхтани дониш, касбу ҳунар ва машғулиятҳои гуногунанд. Шугли одамонро ба ин ё он шакли меҳнат роҳи асосии расидан ба хушҳолӣ, бахту саодат меҳисобад ва дар ин ростӣ, ӯ нақши тадбири манзил (хоҷагии хонаводагӣ) - ро хеле баланд баҳогузорӣ намудааст, зеро маҳз дар ҳамин ҷо инсон аввалин дарси меҳнат ва меҳнатидӯстиро меомӯзад.

Дар шаҳри нокомил бошад, одамон дар торикӣ, дур аз маърифат ва омӯхтани касбу ҳунар қарор дошта, онҳо танбалу коргурез мебошанд. Ин гуна ашхос ҳаргиз хушбахту саодатманд намегарданд. Дар мадинаи ҷоҳила, яъне нокомил, доду ситод, ки «мақсади асосии савдо ва боигарӣ (пулу молу, зару зевар) аст, одамон мақсади дигаре надоранд» [101, с.336]. Чунин одамон барои ғункунии боигарӣ аз ҳар восита, ҳатто, дӯздию ғоратгарӣ истифода мебаранд.

Баъзе паҳлуҳои ташаккул додани тафаккури иқтисодиро Форобӣ дар таълимоти ахлоқнаш ҷой додааст. Бахусус, ӯ зикр менамояд, ки «сифатҳои беҳтарини ахлоқӣ илму ҳикмат, оқилӣ дар амалияву рафтор, назокат, эҳтироми ҳамдигар, адолат, ҷасорат, покқивҷдонӣ, муҳаббат ба ҳақиқат, ҳисси ифтихор, шавқи бузург барои камолот мебошанд. Масалан, тибқи таълимоти Форобӣ, чунин аст, «мафҳуми «адолат» маънои тақсими баробари неъматҳои умумӣ дар ҷомеаро дорад. Ин арзишҳои ахлоқӣ, андӯшти сарват, эҳтиром, мақоми иҷтимоӣ ва осудаҳолианд, ки барои ҳамаи аъзои ҷомеа баробаранд. Агар ба яке кам ё зиёд расад, меъёри адолат дар ҷомеа ҳалалдор мегардад» [101, с.330].

Ҳамин тариқ, Форобӣ дар асарҳояш якҷанд паҳлуҳои тарбияи иқтисодиро мавриди омӯзиш қарор дода, як қатор андешаҳои арзишманд баён намудааст, ки то ба имрӯз аҳамияти худро гум накардаанд.

Абуалӣ ибни Сино дар таҳқиқи заминаҳои назариявии шуури иқтисодӣ шиносӣ ва омӯзиши ғояҳои он назарияҳои ҷолибе баён намудааст, ки аз аҳамияти назариявӣ амалӣ ҳолӣ нест. Ибни Сино андешаҳои Форобиро пайгирӣ намуда, онҳоро бо дарку фаҳмиши худ ривоч додааст. Ӯ дар асарҳояш масъалаҳои марбут ба давлат ва рисолати он, сабабҳои пайдоиши ҷамъият, оила (хонавода) – ро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Хизмати шоистаи Сино на фақат дар он аст, ки ӯ тадбири манзилро ҳамчун илм ва қисмати фалсафаи амалӣ муайян намуд, балки дар асари худ «Тадбири манзил» бо ғояҳои фикру мулоҳизоти хеш онро ғанӣ гардонид» [100, с. 332].

Муаллифи мазкур таъкид кардааст, ки «Тадбири манзил»- и Ибни Сино заминаи назариявӣ ва методологии ба вучуд омадани асарҳои бунёдӣ дар фалсафаи амалӣ, ба монанди «Ахлоқи носирӣ» - и Н.Тусӣ, «Ахлоқи ҷалолӣ»- и Ҷалолиддини Давонӣ гаштааст. Бо назардошти аҳамияти беназири «Тадбири манзил» - и Ибни Сино, Насируддини Тусӣ онро дар охири китобаш «Ахлоқи носирӣ» пурра овардааст [100, с. 72-73].

Ҷаҳонбинии Ибни Сино нисбат ба Форобӣ оид ба пайдоиши давлат ва ҷамъият чуқуртар ва фарогиртар мебошад, аммо «ӯ андешаҳои Форобиро дар мавриди он, ки ҷамъият дар заминаи ниёзмандиҳои иқтисодии одамон ба вучуд омадааст, пазируфтааст, аммо ӯ ба ин масъала назари фарохтар дорад» [100, с.72-73]. Масалан, ба вучуд омадани тақсимои меҳнатро яке аз омилҳои муҳим ҳисобидааст.

Ӯ табақабандии ҷомеаро ба таври зайл муайян намудааст:

- а) аҳли амру фармон;
- б) аҳли зироат ва касбу ҳунар;
- в) аҳли лашкар.

Ба назари Ибни Сино, ин ҳолат табиӣ ва аз рӯйи ақл аст, зеро ба зиммаи ҳар як табақа вазифаҳои мушаххас гузошта шуда, сулҳу суботи ҷомеа ва пешравии он аз самаранок иҷро гаштани ин вазифаҳо вобастааст. Нуктаи мазкурро ӯ чунин баён намудааст: «Оқилон медонанд, ки агар ҳамаи мардум

шоҳу шахриёр мебуданд, ҳамаашон маҳв мешуданд ва агар ҳамаи мардум ба заҳматкашу фуқарои тобеъ табдил меёфтанду дар байнашон шоҳу султонҳо намебуданд, ҳамаашон зиндагонӣ карда натавониста, ҳалок мегардиданд. Агар ҳама ба дорой ва боигарӣ ба ҳам баробар мешуданд, касе барои касе кор намекард, ёрии ҳамдигарӣ ва мукофоти ёрӣ намонд ва агар камбағалу нодор мебуданд, аз бенавой мурда мерафтанд. Пас тафовут дар дороию мақому мартаба сабаби пайдории ҳаёти ҷамъиятии башар аст» [65, с. 172].

Баробари ин, бояд зикр кард, ки Ибни Сино ба тарафи дигари масъала, ки бевосита ба мавзуи тадқиқшаванда вобаста аст, таваҷҷуҳ зоҳир накардааст. Зеро дар он замон аҳволи кишоварзон, аҳли касоба, ғуломон ва умуман, оммаи заҳматкашон, ки тамоми сарват ва нозу неъматҳо маҳсули меҳнати онҳост, чандон хуб набуд.

Истисмори заҳматкашон вучуд дошт. Давлат аз панҷ ду ҳиссаи кишти кишоварзонро ба сифати хироч мегирифт. Аксари табақаи кишоварзон камзамину безамин буданд, ки заминро аз заминдорон ба иҷора мегирифтанд ё ба чоряккорию панҷяккорӣ машғул мешуданду дар ниҳояти камбағалию бебизоатӣ ва муҳтоҷӣ мезистанд. Дар идомаи ин андеша бояд зикр кард, ки олами маънавии мардуми мазлум мутобиқ ба ҳастии иқтисодиашон ташаккул ёфта, бечорагӣ ва ноилҷӣ дар ҷаҳонбинӣ ва тасаввури иқтисодиашон ҷойгузин буд.

Баъзе ҷанбаҳои шуури иқтисодиро Ибни Сино дар алоқамандӣ бо масъалаҳои таълиму тарбияи хонаводагӣ алоқаманд намуда, дар ин замина ақидаҳояшро баён намудааст. Мутафаккир дар рӯҳияи меҳнатдӯстӣ тарбия намудан ва ба фарзанд омӯзонидани касбу ҳунаро вазифаи асосии волидайн меҳисобад.

Ба фикри ӯ, меҳнат одамонро зебу зиннат медиҳад, мартабаи онҳоро баланд мебардорад. Ҳалолкорию ҳалолхӯрӣ аз натиҷаҳои заҳмати худ, ҳислатҳои марди накукор мебошад. Моле, ки бо роҳи ҳалол ба даст омадааст, ҳарчанд дар натиҷаи машаққату заҳмати зиёде бошад ҳам, судмандтару бобаракат аст.

Ҳамин тариқ, Ибни Сино раванди ташаккули тасаввури иқтисодиро дар ҳамбастагӣ бо меҳнат баррасӣ менамояд. Фақат меҳнати ҳалол дар маънавиёти шахс ахлоқи ҳамидаро ташаккул медиҳад. Ибни Сино ёдовар мешавад, ки «боигарии ба туфайли ғасбу истисмор бадастомада ва ғоидаи тавассути чурму бешарафӣ гирифта нопоканд, ҳарчанд зоҳиран хеле дилфиреб ва мароқангезанд. Ғоидае, ки ба чунин тарз гирифта мешавад, оқибат сарчашмаи бадбахтӣ ва ғаму андӯх бувад. Аммо молу мулк, ки бо меҳнати ҳалол ба даст омадааст, ҳатто, ба миқдори кам ҳам бошад, файзбор ва гуворотар аст, аз он, ки ба истисмор, разоил ва беадолатӣ асос ёфта бошад»[65, с. 153].

Барои ҷомеаи муосири мо, ки ба муносибатҳои нави иқтисодӣ мегузарад, ақидаи мазкур аҳамияти беназир дорад, зеро «дар ҷомеаи мо кам нестанд ашхосе, ки ба обрӯву эътибор, сарвати волидайн фахр намуда, ба ҳар гуна разилатҳои ношоиста, ба мисли ман-манӣ, чизпарастӣ, худхоҳӣ, намоишкорӣ дода шуда, оқибат ба бухрони маънавӣ гирифта мегарданд. Ин раванд дар ҷомеаи муосири мо боз як паҳлуи ҳаробиовар низ дорад. Оқибати фахр аз сарватмандӣ ашхосро, хосса ҷавононро аз илму маърифат дур карда, ба нашъамандӣ, майзадагӣ, зиёдаравӣ ва ҳатто, ба гаравидан ба ҳаракатҳои экстримистӣ ва террористӣ равона карданиш мумкин аст» [6-М].

Ибни Сино таъкид менамояд, ки: мо камтар дидем, ки аз писарони арбоби мукнат аз эътимод ба дороии падар солим монда бошад. Ва ҳангоме, ки ба дороии падар эътимод намуд ин эътимод ўро намегузорад, ки паси саноате рафта, то бад-ин васила талаби маишат бинмояд ва монеъ мешавад аз ин ки адаб таҳсил карда, ба зевари он худро биорояд.

Арасту ба ин назар аст, ки инсон ҳамеша майл ба дониш дорад, вагарна ў ба зоти боақл мансуб нест. Ибни Сино ин андешаро тафсиру такмил намуда, зикр менамояд, ки ба одамон зарур аст, ҳамеша ба маърифат майл дошта бошанд, онҳо бояд саъю кӯшиш намояд, то луқмаи ҳалоли хеш ва мавқеи сазовори худро дар ҷомеа бо меҳнати шоиста пайдо намуда, илму

маърифат омӯзанд, соҳибкасб гарданд ва симои маънавии худро тавассути дар тинати худ парваридани беҳтарин хислатҳои инсонӣ, ташаккул диҳанд.

Имрӯзо низ ин нигоштаҳои Шайхурраис аҳамияти зиёд дорад, зеро ҷомеаи муосири мо дар шароити рушди бемайлони илму техника ниёз ба одамони бомаърифату соҳибкасб дорад. Маҳз дониш, илму ҳунар, касбияти замонавӣ, забондонӣ, дастрасӣ ба технологияи иттилоотиву коммуникатсионӣ ва ахлоқи муоширати волои насли имрӯз моро ба ормони иҷтимоӣ иқтисодӣ наздик оварда, пояҳои истиқлоли давлати миллиамонро мустаҳкам менамоянд.

Дар таҳқиқи заминаҳои назариявии шуури иқтисодӣ андешаҳои Ибни Халдун беназир аст. Беҳуда ӯро аввалин ҷомашиноси мамолики Шарк наномидаанд. Андешаҳои иҷтимоии Ибни Халдун имрӯз ҳам аҳамияти назариявӣ амалии хешро гум накардаанд. Дар китоби машҳури худ «Муқаддима» ӯ сабабҳои инкишоф ва таназзули давлат ва халқро ба омилҳои иқтисодӣ вобаста кардааст.

Ба андешаи ин мутафаккир, бояд давлат роҳҳои мусоиде пайдо намояд, ки барои нигоҳдории артиш камтар харҷ кунад. Ба андешаи ӯ, дар шароити девонсолорӣ (бюрократия) ҷой надоштани ангезиш ва сатҳи нокифояи дониш самаранокӣ истеҳсолот ва фаъолияти тижоратиро таъмин намудан ғайриимкон аст. Ӯ чунин меҳисобад, ки дар кишварҳое, ки намояндагони баландмақоми давлатӣ ба тижорат аз ҳад зиёд ширкат меварзанд, самаранокӣ дар соҳаи иқтисодиёт ба назар намерасад, баръакс пастравӣ ва коҳиши он эҳсос мегардад.

Ибни Халдун мафҳум ва категорияҳои бунёдии иқтисодиётро кашф кард. Масалан, ӯ то А.Смит арзишмандӣ ва тақсимои меҳнат, то Д.Рикардо назарияи меҳнати нарх, то Кейсианӣ дар бораи нақши давлат дар таъмини барқарорӣ ва муназзами иқтисодиёт андешаҳои судманд баён намудааст.

Ибни Халдун аввалин мутафаккире буд, ки вазифаҳои иқтисодиётро ба низом дароварда, зарурати пояи моддӣ доштани он, тахассусгардонии истеҳсолот, тижорати хориҷӣ барои гирифтани фоида муайян намудааст.

Вазифаи давлат, ба назари ӯ, корбаст намудани меъёри андоз, усулҳои андозбандӣ ва мушаххас намудани тарофаҳо дар сиёсати иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Дар доираи таҳқиқоти мо андешаҳои Ибни Халдун нисбати тақсимои меҳнат ҷолиб аст. Тақсимои меҳнат заминаи пайдоиши соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ: кишоварзӣ, ҳунармандӣ, савдогарӣ ва ғайраро ба вуҷуд меорад. Ӯ зикр намудааст, ки ҳар як соҳаи иқтисодӣ донишҳои хосса, соҳибхунари ва таҷрибанокиро тақозо манамояд.

Ҳамин тариқ, дар умум хусусияти афкори иқтисодӣ дар Шарқ аз он иборат аст, ки мутафаккирон кӯшидаанд, то масъалаҳои фалсафаи иқтисодӣро дар шакли панду ҳикмат, дастуру тавсияҳо пешниҳод намоянд. Барҷастатарин асарҳое, ки дар онҳо масоили марбут ба иқтисодӣ, нақши оила ва давлат дар ташкили хоҷагидорӣ, дар шахсияти фарзандон ташаккул додани меҳнатдӯстиву ҳалолкорӣ, ростиву покизакорӣ ва амсоли онҳо мавриди қазоват қарор дода шудааст, «Тибби руҳонӣ» - и Закариёи Розӣ, рисолаи «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ахлоқи Носирӣ»-и Насируддини Тусӣ, «Ахлоқи ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Даввонӣ маҳсуб меёбанд.

Аҳамияти бузурги ин асарҳоро ба эътибор гирифта, ҳамзамон, таъкид менамоем, ки муллияти онҳо дар масъалаҳои мавриди баҳси мо аз доираи таълимоти Форобию Ибни Сино дур нарафтанд. Онҳо, асосан, масъалаҳои тарбияи иқтисодӣ, ба мисли меҳнатдӯстӣ, ҳалолкориву ҳалоҳӯрӣ, ватандӯстиву ҳамгирӣ ва ғайраро дар доираи ахлоқи ҳамидаву разила баррасӣ намудаанд.

Албатта, ин мутафаккирон ба таври алоҳида шуури иқтисодиро ҳамчун унсури таркибии шуури ҷамъиятӣ таҳлил накарда бошанд ҳам, чунин ҳолатро ба сифати камбудӣ нишон додан нашояд. Зеро тавре ки пештар таъкид намудем, он замон ҳоло мафҳум ва категорияҳои «тафаккури иқтисодӣ», «ҳастии иқтисодӣ», «шуури иқтисодӣ» ва дигарҳо ташаккул наёфта буданд. Ба гуфтаи муҳаққиқи тоҷик О. Каримзода: «Ақидаҳои

иктисодӣ дар он рӯзгори дур чо-чо дар омади сухан, ба шакли маснавиву касида, рубоию ғазал, суруду таронаҳо баён мешуданд» [21, с. 184].

Аслан, чунин хусусият танҳо хосси фалсафаи асримиёнаи Шарқ набуда, ба таълимоти мутафаккирони Ғарб низ хос мебошад. Яке аз симоҳои барҷастаи фалсафаи асримиёнагии Аврупо Августини Қуддус ба муқаррароти Инҷил така намуда, таъкид менамуд, ки ғайолияти хоҷагидории инсон бояд ба қонеъгардонии талаботи инсон нигаронида шуда бошад. Августин ба меҳнати ҷисмонӣ, ки асосан, ба дӯши ғуломон буд, ба мисли меҳнати фикрӣ баҳои баланд додааст.

Ӯ таъкид менамуд, ки дар натиҷаи меҳнат бояд неъматҳои зарурӣ офарида шавад. Ӯ бадастории неъматҳои изофиро маҳкум карда, тичорати ноҳақ, ҳаҷман калон ва судхӯриро напазируфтааст.

Афкори иқтисодии Фомаи Аквинӣ ифодагари муносибатҳои феодалӣ буд. Замони зиндагии ӯ дар Аврупо ҷомеаи феодалӣ аллакай устувор гашта, муносибатҳои молию пулӣ ташаккул ёфта буд. Ӯ андешаҳои иқтисодии худро дар китобаш «Маҷмуи иллоҳиётшиносӣ» баён намудааст. Дар ин асар Фомаи Аквинӣ низоми феодалии замонашро ҷонибдорӣ намуда, онро бо муқаррароти калисои католикӣ асоснок менамуд.

Ба андешаи Аквинӣ, одамон дар шароити нобаробари иҷтимоӣ тавлид мешаванд ва сарчашмаи нобаробарии онҳо ва ба қишрҳои аъёну ашроф чудо шудананашон аз ҳамин ҷо маншаъ мегирад. Касе асал истехсол менамояд, дигаре ҳунарманд аст, сеюмин деҳқон, чорумин усто, панҷумин ҳамчун шох ё шохдӯхтар ҷомеа ва давлатро идора менамояд.

Ин ҳолат табиист, зеро Офаридагор ба ҳар инсон қобилияти хоса ато намудааст. Мисли Августин ӯ низ зидди тичорати ноҳақ ва ҳаҷман калон буд. Моликиятро шартӣ табииву зарурии ғайолияти инсон ва моликияти хусусиро асоси хоҷагидорӣ ва ғайолияти иқтисодии одамон меҳисобад.

Ҳанӯз аз давраи Эҳё муносибатҳои сармоядорӣ оғоз гашта, минбаъд рушд ёфтанд. «Дар фалсафаи маорифпарварони Фаронса ва Олмон зарурати инкишоф додани қувваҳои истехсолкунанда дар заминаи тараққиёти илму

техника, ташаккули муносибатҳои нави истеҳсоли, аз ҷумла муносибатҳои молику пули вусъат ёфт»[31].

Дар ин замина, ҷараёни махсус бо номи эгилитаризм (аз калимаи фаронсавӣ ба маънои баробарии муносибатҳои молу мулкӣ) ташаккул ёфт. Ин мафҳум дар илм маънии баробар тақсим кардани моликият байни аъзои ҷомеа ро ифода менамояд. Ақидаи мазкур ба намоёндагони майдабуржуазии охири асри XVII ва ибтидои асри XVIII марбут буда, онҳо гумон доштанд, ки дар натиҷаи баробар тақсим намудани моликият зиддияти ҷомеаи сармоядорӣ аз байн меравад.

Дар фалсафаи замони Нав дар ҷомеа нақши ҳалқунандаи илму дониш дар дигаргун намудани муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ эътироф карда мешавад. Дар фалсафаи ин давра андешаҳои ақлгароёнаи Р.Декарт ва таҷрибагарии Э. Фром ҷойгоҳи вижа доранд. Ба қавли Бекон: «Дониш ин қувва аст», қувваи бузургест, ки инсон тавассути он табиатро дигаргун месозад ва ба ин васила талаботи моддиву маънавии худро қонеъ мегардонад» [107, с. 123].

Дар концепсияҳои О.Конт (се зинаи ақлони таракқиёти инсоният), Г.Спенсер (таҳаввулоти иҷтимоӣ), Э.Дюркгейм (тақсимои меҳнат), М.Вебер (ҳамгирии иҷтимоӣ) ҷанбаҳои алоҳидаи ҳаёти иқтисодӣ омӯхта шудаанд, ки дар раванди таҳқиқи масъалаи мазкур хеле арзишманд мебошанд.

Дар қорбаст намудани фалсафаи иқтисодиёт саҳми фалсафаи марксистӣ низ хеле калон аст. Яке аз хидматҳои бузурги К.Маркс аз он иборат буд, ки ӯ қонунҳои диалектикаро омӯхта, амали онҳоро дар соҳаи иқтисодиёт татбиқ намудааст.

Дар асари бунёдии худ «Сармоя» («Капитал») амали қонуни нархро ҳамчун қонуни асосии истеҳсолоти молӣ тадқиқ намудааст. «Ӯ амали ин қонунро дар рушди муносибатҳои молу сармоядорӣ, табилии қувваи қор ба мол ва ҷӣ тавр дар заминаи қонуни нарх пайдо шудани қонуни арзиши изофа моҳирона таҳқиқ намудааст» [67].

К.Маркс дар таъя ба ақидаҳои иқтисоддонҳои маъруфи англис А.Смит ва Д.Рикардо исбот намуд, ки арзиши изофа қонуни нархро бекор намесозад, балки рушди минбаъдаи онро ифода менамояд. Зеро сармоядор қувваи корино бо нархи он, яъне нархи такрористеҳсолкунӣ харидорӣ намояд ҳам, арзиши изофа ба даст меорад, чунки коргар арзишери ба вучуд меорад, ки аз нархи худӣ ӯ (нархи қувваи кор) қимати бештар дорад.

Андешаҳои К.Маркс оид ба нақши меҳнат дар иқтисодиёт хеле ҷолибанд. Дар ҷилди якуми «Сармоя» ӯ меҳнатро чунин шарҳ медиҳад: «шакли махсуси ғайолияти инсонро омӯхта, онро омили асосии аз олами ҳайвонот фарқкунанда нишон медиҳад. Ӯ фарқи куллии инсонро аз ҳайвон дар он мебинад, ки одам метавонад олоти меҳнат биофарад» [67,с. 123]. Дар фарқият аз дигар намудҳои биологӣ меҳнати инсон бошууроно ва мақсаднок мебошад.

Ҳамин тавр, дар ҳулосаи зербоби мазкур қайд кардан ҷоиз аст, ки пайдоиш ва рушди шуури иқтисодӣ аз давраҳои хеле қадим оғоз гашта, то ба имрӯз идома дорад. Маълум мешавад, ки аввалин эҳсоси дарк ва тасаввурот оид ба шуури иқтисодӣ дар шакли содалавҳона дар марказҳои қадимаи таммаддунҳои Эрони Бостон, Ҳинду Чин ва баъд дар Юнони қадим ташаккул ва рушд намудааст.

Агар дар Эрони Бостон, Ҳинду Чин ин тасаввурот бештар характери асотириву динӣ дошта бошанд, пас дар Юнони қадим ҳамбастагии аввалин муғчаҳои илм бо хоҷагидории натуралӣ ва нисбатан муташаккилтари ғаҳму дарки онро мушоҳида намудан мумкин аст.

Вазъи шуури иқтисодӣ дар давраи Эҳё ва замони Нав ба тағйирёбиҳои илмӣ-техникӣ, инқилобҳои иҷтимоӣ, арзи вучуд намудани муносибатҳои капиталистӣ, пайдо шудани мануфактураҳои калони саноатӣ, ташаккул ёфтани синфи буржуазия ва коргарон, табдил ёфтани дониш ба қувваи бузурги дигаргунсозандаи табиат вобаста мебошад.

Азбаски дар замони Иттиҳоди Шуравӣ масъалаи шуури иқтисодӣ ба таври алоҳида таҳқиқ нагашта буд, мафҳум ва категорияҳои шуури иқтисодӣ ҳамчун падидаи шуури ҷамъиятӣ аз дидгоҳи муҳаққиқон каме дур монда буд.

Ҳамзамон таркиб ва моҳияти шуури иқтисодӣ алаҳхусус дар шароити таъғирпазирии иқтисодӣ ва инкишофи иқтисодиётӣ ҷаҳонӣ яке аз масоилҳои муҳим арзиёби мешавад, ки дар зербоби 1.2.- и боби якум ба таври муфасссал таҳқиқу таҳлил мегардад.

1.2. Шуури иқтисодӣ: моҳият, сохтор ва унсурҳои таркиби он

Шуури ҷамъиятӣ ҳамчун категорияи фалсафai иҷтимоӣ ва падидаи иҷтимоӣ - таърихӣ ҳастии ҷамъиятиро инъикос менамояд. Шуури ҷамъиятӣ маҷмуи ақидаҳо, назарияҳо, таълимот, тасаввурот, эҳсосу тасаввурот, манфиату талабот, майлу рағбат, шавқу ҳавасмандии инсонҳоро дарбар гирифта, дар назарияҳои сиёсӣ, фалсафӣ, ҳуқуқӣ, динӣ, илмию ахлоқӣ инъикос ёфтааст.

Ҳастии иқтисодӣ бошад, қисми таркибии ҳастии ҷамъиятӣ маҳсуб ёфта, моҳият ва мазмуни вай дар шуури иқтисодӣ инъикос меёбад. Дар ин робита яке аз масъалаҳои муҳимми таҳқиқи мавзуи баррасишаванда таносуби ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ мебошад.

Бахусус, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҷанбаҳои гуногуни он таваҷҷуҳи муҳаққиқони илмҳои назарияи иқтисодӣ, сотсиология, психологияи иҷтимоӣ, эргономика ва дигарҳоро ба худ ҷалб намудааст.

Фалсафа низ дар ин миён истисно нест ва дар ин бобат дар раванди таҳияи таҳқиқот мулоҳиза хоҳем намуд. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар тафовут аз дигар илмҳо таҳлили фалсафии масъалаи мазкур дар он зоҳир мешавад, ки вай донишҳои нисбати ин масъала ба даст омадари рефлексия намуда, дидгоҳи нав, мафҳум, қонунмандӣ ва категорияҳои заруриро тарҳрезӣ менамояд.

Ҷусторҳои илмӣ, муқоисаи консепсияҳои мухталифи илмӣ, маълум менамоянд, ки шуури иқтисодӣ аз солҳои 70-90-уми асри XX ба доираи

баҳсҳои фалсафӣ кашида шуда, дар ҷомеаи муосир вобаста ба талаботи ҷаҳонишавӣ, тағйирёбии ҳаёти ҷамъият ба яке аз мавзӯҳои калидӣ табдил ёфт. Хусусан, баъди шикасти низоми иқтисодии даврони Иттиҳоди Шӯравӣ ин баҳсҳо шадидтар гаштанд, зеро гузариши очил ба муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ шуур ва психологияи одамонро ба ҳолати садамавӣ гирифтӣ намуд, арзишҳои иқтисодии пешин беқурб гаштанд, одамон мақоми ишғолнамудаи худро дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ аз даст доданд.

Аз ҷаҳлият бозмондани корхонаҳои хурду бузурги истеҳсолӣ, хусусигардонии ноодилона, азхудкунии ғайриқонунии моликияти давлатӣ дар замонҳои гузариш ба муомилоти иқтисодӣ дар зехни одамон, заъфи рӯҳия ва инчунин бӯҳрони эътимод ва эҳсоси номуедиро ангеба бахшид.

Дар шароити муосири ҷомеаи Тоҷикистон душвории таҳқиқи шуури иқтисодӣ боз ба он вобаста аст, ки заминаҳои методологияи бӯҳрони низоми иқтисодии Тоҷикистони пасошӯравӣ то ҳол ба таври косептуалӣ таҳқиқ нагаштааст.

Тавре олим ва файласуфи шинохтаи тоҷик, академик К.Олимов таъкид намудааст: «дар охири асри XX мавқеи худро аз даст додани мафкураи марксистӣ дар ҷомеаи шӯравӣ боиси он гашт, ки дар фазои илми методология ғояҳои деконструктивӣ боло гирифт, ки ин иллати шикаст ё фалаҷ шудани ниҳодҳои сиёсӣ иқтисодии ҷомеа гашт» [128, с. 49].

Бесуботии сиёсии солҳои 90-ум ва баъдан оғоз гаштани ҷанги таҳмилии шахрвандӣ ба давлат ва дигар низомҳои иҷтимоӣ таъсири манфӣ расонид ва ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ имконияти муайян намудани усул ва роҳҳои баромадро аз ин ҳолати бӯҳронӣ аз даст доданд.

Душвории ин раванд, инчунин, ба он вобаста буд, ки бозсозии дарку фаҳми воқеияти иқтисодӣ на фақат зерини таъсири омилҳои нақдӣ, яъне воқеияти иқтисодии рӯзмара, балки зерини фишори омилҳои беруна, ки то дирӯз онро ҳамчун «идеологияи бегона», зараровар талқин менамуданд, сурат мегирифт.

Дар маҷмӯъ, «Пардаи оҳанин», ки солиёни дароз байни давлатҳо ва ҷомеаҳо аз ҳам ҷудо мекард, аз байн рафт ва акнун ҷомеаҳо дар раванди ташаккули иқтисодии глобалӣ қарор гирифтанд.

Таҷрибаи иҷтимоии давлатҳо, ки дар фазои Иттиҳоди Шуравӣ арзи вучуд намуданд, нишон дод, ки дар шароити шикасти низоми иқтисодии пешин ва гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ шуури иқтисодии одамон то дер дар шиканҷаи тафаккури консервативӣ (қолабӣ) боқӣ монда, онҳо аз арзишҳои қаблан дар ҷаҳонбинияшон ташаккулифта озод шуда натавонистанд.

Дар ин робита, муҳаққиқи рус А.Э.Савченко барҳақ таъкид менамояд, ки «таҷрибаи гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ ба таври қотеъона исбот намуд, ки боқимондаҳои тафаккури иқтисодии пешин хеле устувор буда, онҳо яку якбора аз байн намераванд. Кӯшиши ба таври фармонфармой ё худ маъмурӣ аз байн бурдани онҳо натиҷаи дилхоҳ намедиханд, ҳатто суботи ҷомеаро ҳалалдор менамоянд» [93, с.61].

Ҳамзамон, муҳаққиқони илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар бораи тағйири шуури ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинӣ, дар ҳаёти маънавӣ арзи вучуд намудани идеологияҳои деструктивӣ баҳс намуда, хулосаву тавсияҳои мушаххас баровардаанд. Вале онҳо ба дигаргунӣҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба масъалаи арзи вучуд намудани шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла шуури иқтисодӣ, таваҷҷуҳи зарурӣ зоҳир накардаанд.

Бахусус, муқоисаи назарияҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки дар фалсафаи муосир масъалаи эътирофи шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ ҷонибдорон ва муҳолифони худро дорад.

Дар робита бо ин, ҷомеашинос А.К.Уледов қайд менамояд, ки дар «назарияи шуури ҷамъиятӣ нуктаҳои баён гаштаанд, ки онҳо бознигарӣ ва мушаххасгардониро тақозо менамоянд. Аз ҷумла, дар афкори фалсафӣ мутлақгардонӣ ҷой дорад, ки шаклҳои таърихӣ шуури ҷамъиятиро тағйирнопазир меҳисобад» [103, с.31].

Ҳамзамон, ба назарияе, ки мувофиқи он баробари пешравӣ ва дигаргун гаштани ҳастии иҷтимоӣ шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ ташаккул меёбанд, ба шубҳа менигаранд. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сухан дар бораи шуури таърихӣ, атеистӣ, экологӣ ва иқтисодӣ меравад. Дуруст аст, ки ҳар як ғояи пешниҳодшаванда бояд далелу исбот дошта бошад ва мувофиқи он монеаҳо аз байн бардошта шуда, дар ин росто муҳаққиқон мавқеи худро муайян намоянд» [103, с. 50].

Дар назарияи шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар қорҳои тадқиқоти муҳаққиқон В.К.Драчев, В.П.Фофанов ва дигарон, ки дар боло зикр гардиданд, зарурати ҷудо намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ, аз нуқтаи назари илмӣ асоснок карда шудааст.

Дидгоҳҳои мухталифро доир ба масъалаи муайян намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ муҳаққиқ В.К.Уледов таҳлилу муқоиса карда, чунин хулоса мебарорад, ки «тафаккури иқтисодӣ аз дигар шаклҳои тафаккур ва шаклҳои азбарнамоии воқеият фарқ накунад, пас ҳама ба ҷудо намудани шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ заруратро пеш намеоварад.

Ба андешаи ӯ, ин фикр қомилан нодуруст аст. Зеро аввалан, азнавсозии иқтисодӣ ҳамеша ташаккули тафаккур ва шуури сифатан навро тақозо менамояд; дуюм, вуҷуд доштан ё надоштани шуури иқтисодӣ аллакай аз доираи баҳсҳои назариявӣ берун рафта, ба сохтори шуури ҷамъиятӣ ворид гаштааст. Мавҷудияти шуури иқтисодӣ дар сохтори шуури ҷамъиятӣ имрӯзҳо ба воқеият табдил ёфтааст» [102, с.297; 117, с. 54].

Муҳаққиқи тоҷик Д.М.Хуморов хусусияти умумичомеавӣ доштани шуури иқтисодиро боз ҳам возеҳтар баён намуда, дар ин маврид ба чунин андеша меояд, ки «Ҳеҷ як масъалаи ҳаёти маънавии ҷамъият бидуни пайвасти ногунаҳои доштани ба иқтисодӣ вуҷуд дошта наметавонад. Ҳатто, вақте ки мо меғӯем, ҳастии ҷамъиятии одамон шуури ҷамъиятии онҳоро муайян менамояд, бешак, на танҳо субъектҳои ҷамъиятии инсонро, балки аксаран иқтисодӣ ва базиси иқтисодии ҷамъиятро низ дар назар

дорем. Шуури иқтисодӣ аз ҳамон лаҳзае, ки инсон моҳияти ашёҳоро шинохт ва бо муррури замон аз онҳо ба таври васеъ истифода бурданро ёд гирифт, ба қобилияти ақлонияш имкониятҳои нав ворид кард. Аз ашёҳои табиат воситаи меҳнат сохту суду зиёнашро шинохт, дар пайи такмили онҳо шуда, пайваста ҳам зиндагиашро беҳтар намуд ва ҳам дар ин раванд ақлу фаросат, мақсаду маромашро такмил дода, мунтазам ҳам худ ва ҳам ҷомеаашро сифатан нав кард»[115, с. 207].

Андешаҳои ғавқуззикрро пайгирӣ намуда, таъкид менамоем, ки инсон воқеан аз лаҳзаи таваллуд то лаҳзаи марг субъекти муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Дарки мавқеи худ дар соҳаи иқтисодии мавҷуда вазифаи шуури иқтисодист, ки ба ҳар шахси солимфикр хос аст.

Дарачаҳои шуури иқтисодӣ ва сохтори он дар тури ҳаёти инсон дар таҳаввулоти доимӣ қарор дорад. Аз ин лиҳоз, мо бар ин ақида ҳастем, ки эҳсос, идрок ва тасаввуроти иқтисодӣ дар ин ё он шаклу сатҳ ба ҳамаи инсонҳо хос буда, он дар шуури ҷамъиятӣ коркард шуда, таҷрибаи андӯхтаи одамон аз як насл ба насли дигар интиқол дода мешавад. Маҳз ҳамин ҳолат имкон медиҳад, ки шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ шинохта шавад.

Ба андешаи мо, ҳангоми асоснок намудани фарзияи арзи вучуд намудани шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ аз имкониятҳои методологияи сохторӣ – функционалӣ истифода намудан ҷоиз аст. Мувофиқи ин методология, байни сохтор ва унсурҳо алоқамандии ногурастанӣ ҷой дорад. Ба вучуд омадани унсурҳои нав, ки аз дигаргуниҳои низом бармеояд, билохира сабаби тағйири сохтор мегардад.

Диалектикаи байни низом, сохтор ва унсурҳоро таҳқиқ намуда, муҳаққиқи рус Н.Луман чунин таъкид намудааст: «Унсурҳои сохтор доимо тағйир меёбанд, аммо сохтор устувор ва тағйирнаёбанда боқӣ мемонад. Фақат дар зинаи муайяни инкишоф номувофиқии сохтор бо унсурҳо ба миён меояд ва сохтори куҳна ба шикаст дучор гашта, сохтори нав ба вучуд меояд»[80, с.220].

Инчунин, вобаста ба тамоилгирии кори пажӯҳишии мо андешаҳои баённамудаи Т.Парсонс аз аҳамияти назариявӣ-методологӣ ҳолӣ нест. Мавсуф тағйирёбии низомро ба раванди вусъатёбии таҷзия, махсусгардонӣ ва мухторияти фарҳанг вобаста менамояд. Гарчанде ӯ низомро ҳамчун маҷмуи хосиятҳои устувор ва тағйирёбанда тавсиф менамояд, аммо диққати худро маҳз ба ҳамгирӣ ва дифференсиатсияи ҷузъҳо дар сохтор равона намудааст. Ӯ таъкид менамояд, ки «арзишҳои бунёдӣ (стандартӣ)-и низом дар раванди дифференсиатсия (тафриқа) тағйирнопазир боқӣ мемонанд, вале ин маънои онро надорад, ки унсурҳо ба ҳеҷ вачҳ тағйир намеёбанд. Агар мо раванди дифференсиатсияро эътироф намоем, пас ин маънои онро дорад, ки низоми нав акнун ҳам унсурҳои нав ва ҳам қуҳнаро дарбар мегирад ва арзишҳои сохторӣ ва тавсифи он дигаргун мешаванд» [83, с.493].

Гояи дигаргуншавии низомҳои иҷтимоӣ дар раванди дифференсатсия ва спетсиализатсия (тахассусӣ), ки аз ҷониби ҷомеашиноси дигар Э.Дюркгейм баён гаштаанд [47, с. 432] мушаххас менамоянд, ки ҳангоми баррасии тағйирёбиҳои низоми шуури ҷамъиятӣ гузариши онҳо ба зинаи нави рушд метавонад нақши методологиро иҷро намояд. Дар ин ҳолат мафҳумҳои «суннатӣ» ва «дифференсиатсиянашуда» ба ҳамдигар айнӣ ҳисобида мешавад.

Масалан, муосиршавии ҷомеаҳои суннатӣ ба раванди дифференсиатсияи низомҳои ҳуқуқӣ ва динӣ, гузариш аз иқтисодиёти маъмурӣ-нақшавӣ ба низоми иқтисодӣ бозорӣ ва ғайра аз ин ҷумлаанд. Аз ин ҷиҳат, бисёр равандҳои иҷтимоиву иқтисодие, ки дар низоми иҷтимоии ҷомеаи муосири Тоҷикистон ба назар мерасад, ин ҳаракат сӯйи муосиршавии ҳаёти иҷтимоиро бозтобӣ медорад.

Мушоҳидаву таҳлилҳо собит менамоянд, ки як қатор унсурҳои низоми қуҳнаи иқтисодӣ дар шакли институтҳои иҷтимоии идорақуҳнада боқӣ монданд, вале аз сабаби он ки дар низоми нави иқтисодӣ ҷойгоҳи худро пайдо карда натавонистанд, оҳиста-оҳиста аз байн рафтанд ва ҷойи онҳоро институтҳои нав иваз намуданд.

Намояндаи дигари усули сохтори функционалӣ Н.Луман дар таълимоташ оид ба низомҳои иҷтимоӣ таъкид менамояд, ки низомҳои иҷтимоӣ бечунучаро тағйир меёбанд. Муҳим он аст, ки манбаи ин тағйирёбиҳо муайян карда шавад.

Баъзе чомеашиносон манбаи ин тағйирёбиҳоро дар зиддияти байни унсурҳои сохтори низом мебинанд, вале Н.Луман ба фикри онҳо розӣ намешавад ва ҳатто, ба устоди худ Т.Парсонс, ки тағйирёбиҳоро дар мутавозинии низом ҳамчун натиҷаи дифференсиатсия ва спетсиализатсия (махсусгардонӣ) муайян менамояд, зиддият нишон медиҳад. «Ба ақидаи ӯ, низом аз он сабаб тағйир меёбад, ки дар сохтор кадом падидае ба вучуд меояд, ки он ба вазъи унсурҳои низом вобаста мебошад» [83, с.220].

Албатта, ин андешаи Н.Луман бевосита дар бораи сохтори шуури ҷамъиятӣ гуфта нашудааст, балки ӯ ин фикрро ба таври умумӣ ҳангоми баррасии назарияи тағйирёбандагии низомҳои иҷтимоӣ баён намудааст. Аммо ба назари мо, ин андешаи Н.Луман чун заминаи методологӣ дар баррасӣ ва арзи вучуд намудани шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ нақш бозида метавонад.

Ҳамин тавр, дар раванди тағйирпазирии низоми иҷтимоӣ, ки иқтисодиёт ҷанбаи таркибии он мебошад, арзи вучуд намудани шаклҳои нави шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла шуури иқтисодӣ, аз эҳтимол дур нест.

Дар замони муосир шуури иқтисодӣ яке аз омилҳои асосии тақондиҳандаи муносибатҳои нави иҷтимоӣ маҳсуб меёбад. Маҳз дарки ҳамин ғоя таҳқиқи мазмун ва моҳияти шуури иқтисодиро аз солҳои пешин дида боз ҳам актуалӣ гардонид.

Ба он хотир, ки дар замони муосир тафаккури қолабие, ки дар шароити иқтисодиёти нақшавӣ ва маъмурию фармондихӣ ташаккул ёфта буд, воқеияти иқтисодии кунуниро инъикос намуда наметавонад ва дар бисёр мавридҳо садди роҳи пешрафти иқтисодиёт мегардад.

Ба андешаи мо, яке аз сабабҳои чунин ҳолат дар он аст, ки илми фалсафаи иҷтимоии тоҷик аз таҳқиқи мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ

дар канор мондааст. Тааҷҷубовар ин аст, ки дар даврони пасошуравӣ на фақат дар Тоҷикистон, балки дар ягон давлати тозабунёди Осиёи Марказӣ ягон тадқиқоти илмӣ доир ба ин масъала гузаронида нашудааст.

Омӯзиш ва таҳлили асарҳо ва рисолаҳои илмие, ки аз ҷониби муҳаққиқони Россия гузаронида шудааст, собит менамоянд, ки масъалаи муайян намудани мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ то ҳол баҳсталаб боқӣ мемонад. Зикр кардан лозим аст, ки ҳар як муаллиф вобаста ба ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқоти хеш ба шуури иқтисодӣ таъриф додааст. Масалан, В.Д.Попов таъкид намудааст: «Шуури иқтисодӣ шакли шуури ҷамъиятиест, ки дар он назарияҳои иқтисодӣ, дониш, талаботи умумӣ ва баҳодихии ҷамоияти иқтисодиро дарбар мегирад» [76, с.186].

Ба андешаи мо, ин таъриф ба пуррагӣ муҳтавои шуури иқтисодиро ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ ифода наменамояд. Муҳаққиқи дигар О.В.Милюкова шуури иқтисодиро ба таври зайл муайян менамояд: «Шуури иқтисодӣ падидаи низомташкиле мебошад, ки вай ҳодисаҳои иқтисодӣ, муносибатҳо, фикру андешаҳои субъектҳоро дар сатҳи олии психикӣ инъикос менамояд» [130, с.46-57].

Ба ин таъриф низ пурра розӣ шудан душвор аст, зеро ҷанбаи психологӣи шуури иқтисодӣ фақат ҳис, эҳсос ва дарки равандҳои иқтисодиро дарбар мегирад. Шуури иқтисодӣ ба ғайр аз ҷиҳати психологӣ, ҷанбаҳои дигар, масалан, ҷанбаҳои онтологӣ, гносеологӣ ва аксиологӣ дорад, ки дар ин таъриф ба инобат гирифта нашудааст.

Таърифи нисбатан пурра аз тарафи муҳаққиқ В.Ф.Василенко дода шудааст, ки ӯ шуури иқтисодиро ҳамчун «маҷмуи тасаввурот, ғояҳо, нуктаю назарҳо ва дигар падидаҳои маънавӣ, ки воқеияти иқтисодиро инъикос намуда, муносибати одамонро ба иқтисодиёти воқеӣ дар зинаи мушаххаси таърихӣ танзим менамояд, мебошад» [139].

Муҳаққиқони тоҷик М.Қ.Ғаффорова [33, с.54-57] ва М.Хуморов [115, с.224] аввалин пажӯҳишгарони тоҷик мебошанд, ки ба ин мавзӯ рӯй оварда, дар китобҳои дарсӣ, ки интишор намудаанд, шуури иқтисодиро ҳамчун

шакли мустакили шуури чамбиятӣ нишон додаанд. Дар ин росто, профессор М.Қ. Гаффорова муайян намудааст, ки шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли шуури чамбиятӣ аз ҷониби таҳқиқотчи руминиягӣ М.Чернео (М.Черне) ба илм ворид карда шуда, аз ҷониби ҷомеашиносон пазируфта шудааст [33, с.54-57].

Худи профессор М.Қ. Гаффорова шуури иқтисодиро ба таври зайл муайян намудааст: «Шуури иқтисодӣ ин низоми ғояҳои иқтисодӣ ва иқтисодӣ - эмпирикии (иҷтимоӣ психологӣ) тасаввурот нисбати фаъолияти рафтори одамон аст, ки дар соҳаи иқтисодиёт ифода шуда, чун дигар шаклҳои шуури чамбиятӣ дараҷаи гуногуни маърифати ҳастии иқтисодиро инъикос менамояд»[33, с.54-57]. Дар таҳқиқоти хеш мо ҳамин таърифро пайгирӣ менамоем.

Муҳаққиқи дигари тоҷик Д.М.Хуморов чунин қайд мекунад, ки «шуури иқтисодиро ҳамчун шакли шуури чамбиятӣ эътироф намуда, сохтор, хусусиятҳо, вазифаҳои онро ба таври мушаххас муайян намудааст, вале ба он таъриф намодааст» [115, с.224].

Бояд таъкид намоем, ки дар баррасии бисёр ҷанбаҳои шуури иқтисодӣ мо ба ақидаҳои ин ду муҳаққиқи тоҷик таъян намудем.

Дар илми онтология принсипи ҳастӣ шуурро муайян менамояд ва дар фалсафаи иҷтимоӣ ҳастии иҷтимоӣ шуури иҷтимоиро тақозо менамояд, ба аксиома табдил ёфтааст.

Гарчанде солҳои охир нуқтаи назари дигар ҳам ба миён омадааст, ки мувофиқи он ҳастии иҷтимоӣ шуури иҷтимоиро низ дар бар мегирад, ки ин мавзӯ таҳқиқоти алоҳидаро тақозо менамояд. Дар таҳқиқоти мо муқаррароти асосии фалсафаи иҷтимоӣ - ҳастии чамбиятӣ, шуури чамбиятиро муайян менамояд амал намуда, кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки моҳият ва сохтори шуури иқтисодиро мавриди қазовати илмӣ – фалсафӣ қарор диҳем.

Бояд зикр кард, ки ҳастии иқтисодӣ, қабл аз ҳама, фарогири тарзи истеҳсолот, такрористеҳсолкунии неъматҳои моддӣ, муносибатҳои иқтисодӣ ва дигар падидаҳое, ки дар раванди истеҳсолот, мубодила ва тақсимот ба

вучуд меоянд, мебошад, ки дар ин ё он шакл, сатҳу дараҷа дар шуури одамон инъикос меёбанд. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, шуури иқтисодӣ ин раванди инъикоси ҳастии иқтисодӣ дар шуури одамон буда, вай эҳсос, идрок ва тассавуроти инсонро нисбати мафҳуми иқтисод дар бар гирифта, воқеияти онро дар шакли ғояҳо, майлу рағбатҳо ва ормонҳо инъикос менамояд.

Пайдоиш ва инкишофи шуури иқтисодӣ хислати таърихӣ дошта, дар зинаҳои гуногуни тараққиёти ҷомеа ба таври хосса, вобаста ба ин ё он навъи ҷаҳонбинӣ, аввал ҳамчун қисми ҷудонапазири ҳаёти рӯзмарраи одамон, баъдтар баробари пайдоиши дин, мувофиқи муқаррароти тафаккури динӣ ва баробари пайдоиши илм, дар заминаи далелу бурҳон, воқеияти иқтисодиро инъикос намудааст.

Қорӣ гаштани шаклҳои нави муносибатҳои иқтисодӣ, дигаргуншавии муносибатҳои молумулкӣ, тағйирёбии тарзи истеҳсолоту манфиатҳои иқтисодӣ ва мақоми ишғолнамудаи инсон дар низоми истеҳсолоти ҷамъиятӣ сабаби асосии пайдоиши шуури иқтисодиро ташкил медиҳанд. Дар замони муосир муҳтавои шуури иқтисодиро чунин арзишҳо, ба мисли соҳибмулкӣ, соҳибқорӣ, сарфу харч, ғоида, истеҳсоли молу гирифтани даромад ташкил медиҳанд.

Моҳияти шуури иқтисодӣ бо тақя ба низоми мураттабгаштаи донишҳо, ки дар илмҳои иқтисодӣ қорбаст гаштааст, дарк мешавад. Шуури иқтисодӣ низ яке аз шаклҳои зуҳури шуури ҷамъиятӣ буда, ба қонунияти рушди сохтори иҷтимоии ҷамъият тобеъ мебошад. Вай ҳастии иқтисодиро инъикос намуда, онро дар ғайолияти меҳнаткашон, сиёсати иқтисодии давлат ва дар принципҳои ташкили иқтисодиёт ҳамчун соҳаи муҳимтарини ҳаёти ҷамъиятӣ ифода менамояд.

Ташаккул ва рушди шуури иқтисодӣ ба сиёсати иқтисодии давлат вобаста мебошад. Сиёсати иқтисодӣ-низоми методҳо, абзор ва шакли таъсиррасонӣ ба ҷараёнҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба хоҳири амалигардонии ин ё он стратегияи иқтисодӣ мебошад.

Сохтори мураккаби иқтисодӣ бозори истифодаи шаклу усулҳои гуногуни таъсиррасониро ба шуури иқтисодӣ талаб менамояд. Сиёсати иқтисодии давлат метавонад ба воситаи буҷет, андоз, сиёсати қарздиҳӣ ва ғайра ба рафти амалигардонии стратегияҳо таъсир расонад.

Бинобар ин, месазад таъкид дошт, ки яке аз масъалаҳои баҳсноки шуури иқтисодӣ муайян намудани сохтори он мебошад. Муҳаққиқи рус О.В.Милюкова ба баррасии ин паҳлуи масъала таваҷҷуҳи хосса дода, дар сохтори шуури иқтисодӣ чунин унсурҳо (чӯзҳо) – ро нишон медиҳад:

1. Эҳсоси акизитивӣ (аз фр. соҳибгаштан, ба дастдаровардан) – дар чараёни истеъмолот, ғункунӣ (коллексия) ва захира намудан зоҳир мегардад.

2. Эҳсоси амалӣ – қаноатмандӣ аз чараён ва натиҷаи ғаъолияти иқтисодиро бозтобӣ медорад. Ин унсур дар таркиби шуури иқтисодӣ нақши муҳим мебозад, зеро он анғезандаи ғаъолияти иқтисодии минбаъдаи инсон ба ҳисоб меравад. Кам нестанд ҳолатҳое, ки соҳибкорон, тоҷирон ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ аз натиҷаи ғаъолияти иқтисодии худ қаноатманд нагашта, ба ҳолати руҳафтадагӣ ва ноумедӣ мубтало гашта, билохира, ба муфлисӣ гирифтадор шаванд.

3. Унсури ғностикӣ, ки ба чараёни маърифати сирру асрори иқтисодиёт вобаста мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки барои ба роҳ мондани ғаъолияти иқтисодӣ фақат мавҷуд будани маблағ кифоя нест, балки дониш, таҷриба, маҳорату малака, қобилият ва ҷаҳонбинии иқтисодӣ низ зарур мебошад. Донишмандони тамоилҳои истеҳсолот ва истеъмолот, мубодилаи пулу мол, нарх ва гирифтани даромад омилҳои муҳимтарини ҷанбаи ғностикии шуури иқтисодӣ мебошанд. Унсури ғностикии шуури иқтисодӣ ба ҷиҳати когенетивии мавзӯ вобастагӣ дорад.

4. Унсури ғлорикӣ шуури иқтисодӣ – ҳисси майлу ифтихор ва эътирофи натиҷаҳои бадастомадаро дарбар мегирад. Ҷанбаи мазкур низ яке аз анғезандаҳои ғаъолияти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

5. Эҳсоси тарсу ваҳм низ аз унсурҳои муҳимми шуури иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, ҳангоми пеш омадани душвориҳо ва таваккал ба миён меояд [130, с. 57].

Аммо доир ба сохтори шуури иқтисодӣ дидгоҳҳои дигар низ ҷой доранд. Аз ҷумла, муҳаққиқи рус Т.В.Логинова унсури персептивии (ҳиссӣ) шуури иқтисодиро возеҳтар нишон дода, онро бештар ба таҳқиқи пул, амонатҳо, муносибат ба ашёҳо ва ба моделу намуди хизматрасониҳо вобаста намудааст. Ба андешаи ӯ, «персепсияи иқтисодӣ ба унсури эҳсосии шуури иқтисодӣ, ки дар боло зикр гардид, алоқаи зич дошта, рафтори истеъмолкунанда, психологияи реклама, хариду фурӯш, унсурҳои иродатии шуури иқтисодӣ, манфиатҳо, рафтор ва фаъолияти иқтисодиро дарбар мегирад» [129, с.216].

Муҳаққиқ А.И.Анищенко сохтори шуури иқтисодиро таҳқиқ намуда, ба чунин андеша меояд, ки «эҳсос ва ҳиссиёти иқтисодӣ, персепсияи иқтисодӣ, тасаввуроти иқтисодӣ ва тафаккури иқтисодиро ба сифати унсурҳои асосии шуури иқтисодӣ нишон додааст» [16, с.245].

Ҳангоми муайян намудани сохтори шуури иқтисодӣ муҳаққиқи тоҷик Д.М.Хуморов ба назарияи шуури ҷамъиятӣ таъя намуда, чунин таъкид мекунад «психологияи иқтисодӣ – маҷмуи эҳсосҳо, пайдоиши анъана ва ангежа ва идеологияи иқтисодӣ – дониши иқтисодӣ, назария, консепсия, манфиат ва нуктаи назари хос мебошад, ки онро ба ду дараҷа ҷудо мекунад: дараҷаи муқаррарӣ ва назариявӣ» [115, с.34].

Ба андешаи мо, ин нуктаро ҳамчун ҷамъбасти фалсафии нуктаҳои дар боло зикргардида қабул намудан ҷоиш аст. Қобили эътироф аст, ки аз муҳақиқони болозикр дар хусуси ҷойгоҳи дин дар густариши шуури иқтисодӣ дидгоҳи худро матраҳ накардаанд.

Гуногунии объекти шуури иқтисодӣ шаклҳои гуногуни зухури онро тақозо менамояд. Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар адабиёти илмӣ, асосан, ду шакли зухури шуури иқтисодӣ нишон дода шудааст: тасаввуроти иқтисодӣ ва тафаккури иқтисодӣ, ки муҳаққиқон онҳоро бо ибораи персепсияи иқтисодӣ ифода менамоянд.

Тасаввуроти иқтисодӣ – дар майнаи сари инсон инъикос гаштани тарзу усули пешбурди фаъолияти иқтисодӣ, ки аз таҷрибаи ниёгон ҳосил гашта, дар хотираи наслҳои оянда нақш бастааст ва аз навгониҳои илмӣ бармеоянд, тавзеҳ дода мешавад. Тавре муҳаққиқи рус Г.К. Рузавин таъкид менамояд: «Тасаввуроти иқтисодӣ, ин инъикоси субъективии ҳастии объективии иқтисодӣ буда, таҷриба ва образи иқтисодиро дар майнаи сари инсон тасвир менамояд» [131, с.54].

Арзиш ва меъёрҳои, ки рафтор ва фаъолияти субъектҳо дар фаъолияти иқтисодӣ танзим менамоянд, ҷанбаи аксиологии тасаввуроти иқтисодиро ташкил медиҳад.

Муҳаққиқон мақсад, муқарарот ва натиҷаҳои интизорӣ дар фаъолияти иқтисодии оянда ва афзалиятдихӣ, кайфият, майлу рағбат, ки пасманзари қабули қарорҳо ташкил медиҳад, унсури иродавии тасаввуроти иқтисодӣ меҳисобанд.

Дар таркиби тасаввуроти иқтисодӣ дониш мақоми хоса дорад. Донишҳои иқтисодӣ – маҳсули дарки равандҳои иқтисодӣ мебошанд, ки дар ҷараёни фаъолияти иқтисодӣ мустақилона ё аз таҷрибаи гузашта ба даст оварда мешаванд. Донишҳои иқтисодӣ таҷрибаи андӯхтаро дар хотира нигоҳ медоранд, то дар мавридҳои зарурӣ аз он истифода шавад.

Компоненти дигари когнитивии шуури иқтисодӣ, ки дар сохтори шуури иқтисодӣ то ҳол ба таври кофӣ омӯхта нашудааст, тафаккури иқтисодӣ мебошад. Дар илми психология зери мафҳуми тафаккур раванди психикии инъикоси воқеият, шакли олии фаъолияти эҷодии инсон фаҳмида мешавад. Дар раванди тафаккур инсон ба донишу таҷрибаи андӯхтаи хеш дар шуураш воқеиятро тарҳрезӣ менамояд ва барои расидан ба ҳадафҳо донишҳои нав ҳосил менамояд.

Тафаккури иқтисодӣ бошад, ин ҷараёни маърифати воқеияти иқтисодӣ аз ҷониби шахс, гурӯҳи иҷтимоӣ, умуман ҷамъият, дарки ҷойи ишғолнамудаи худ дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ ва дар ин замина, муайян намудани принципҳои фаъолияти хеш мебошад.

Аз ин ҷо чунин натиҷабардорӣ намудан мумкин аст, ки тафаккури иқтисодӣ ин инъикос ва дарк карда тавонистани падидаҳои иқтисодӣ, фаҳми моҳияти онҳо, азбар намудан ва қобилияти муҳокима карда тавонистани мафҳумҳо, категорияҳо, назарияҳо, қонунҳои иқтисодӣ ва дар заминаи онҳо ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодии инсон мебошад.

Натиҷаи тафаккури иқтисодӣ ҳамчун чараёни психикии инъикоси ҳастии иқтисодӣ фарогири низоми андешаҳои инсон оид ба қонуниятҳои инкишофи иқтисодӣ, фаҳми моҳияти падидаҳои иқтисодӣ, сабаби пайдоиши онҳо, умуман ҳамаи он ҳодисаҳоест, ки унсури шуури иқтисодӣ ва рафтори иқтисодиро дарбар мегирад.

Омилҳои муайянкунандаи мазмуни тафаккури иқтисодӣ характери муносибатҳои иҷтимоии ҳукмрон, моликият, ҷойгоҳи инсон дар тақсироти меҳнат ва сатҳи таҳсилот маҳсуб меёбад. Вазифаи муҳими тафаккури иқтисодӣ дарёфт намудани роҳи қобили қабули рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот мебошад.

Меёр ва манфиатҳои иқтисодӣ бевосита ба тафаккури иқтисодӣ вобастагӣ дорад. То солҳои наздик меёрҳои иқтисодӣ ба сифати меёрҳои мустиқили иҷтимоӣ ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои байни одамон ҷудо карда намешуд. Вале имрӯз дар шароити иқтисоди бозорӣ ниёз ба он пайдо шуд ва меёрҳои иқтисодӣ ҳамчун ҳуҷҷати ҳуқуқӣ ба расмият дароварда шуда, вазифаи механизми назоратиро иҷро менамояд.

Ҳамин тариқ, меёрҳои иқтисодӣ манфиати иқтисодиро ҳимоя менамоянд. Манфиатҳои иқтисодӣ бошанд, дар заминаи ангезандаҳо ташаккул ёфта, ҳамеша зери таъсири меёрҳо инкишоф меёбанд. Ба ибораи дигар, байни манфиатҳои иқтисодӣ ва меёрҳои иқтисодӣ алоқамандии диалектикӣ ҷой дорад.

Чун дигар шаклҳои шуури ҷамъиятӣ шуури иқтисодӣ дар дараҷаҳои гуногун зоҳир мешавад. Муҳаққиқон се сатҳи шуури иқтисодӣ: «оммавӣ, гурӯҳӣ ва фардиро нишон медиҳанд» [115, с.211].

Объекти шуури иқтисодии оммавӣ масъалаҳо ва саволҳоеро дарбар мегирад, ки ба гурӯҳи калони одамон тааллуқ доранд. Шуури иқтисодии оммавӣ ба се омил вобаста мебошад:

1) Дарачаи интизории одамон ва баҳодихии онҳо ба низоми иқтисодӣ;

2) Дастрасии арзишҳои иҷтимоию иқтисодии гурӯҳи калони одамон, ки асоси интиҳоби иқтисодии онҳоро муайян менамояд;

3) Андешаҳо ва вазъи рӯҳии одамон оид ба рушди иқтисоди кишвар, минтақа ё корхонаи алоҳида. Ин нукта аз ду ҷиҳат муҳим мебошад:

- аввалан, ҳар гуна лоиҳаи иқтисодӣ ҳамон вақт муваффақона амалӣ мегардад, ки он ба ниёзмандии одамон ҷавобгӯ бошад;

- дуюм, дар шароити вусъати ҷаҳонишавӣ ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ бешак рушди иқтисодиёт ба чунин падидаҳо, ба мисли «навгонӣ» ва «иттилоот» ҳамбастагӣ пайдо намудааст. Ин падидаҳо ба сохтори муносибатҳои иқтисодӣ ва муоширати одамон таъсир бевосита гузошта, на фақат боиси тағйири ҷаҳолияти инсон, балки таҳаввули шуур ва ташаккули ҷаҳонбинии онҳо низ нақши муассир мегузоранд.

Шуури иқтисодии гурӯҳӣ - ин маҷмуи фикру ақоид ва тасаввуроти иқтисодии гурӯҳи муайяни муташаккили иҷтимоӣ мебошад, ки аҳамият ва самти ҷаҳолияти иқтисодиро муайян менамояд.

Шуури иқтисодии фардӣ хусусиятҳои фард ва имкониятҳои ӯ барои вазъияти иқтисодиро ба ин ё он тарз дарк намудан, баҳодихӣ ва муайян карда тавонистани мақсадҳои иқтисодӣ мебошад.

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ дар амалияи иқтисодӣ, ба инобат гирифтани вижагиҳои шуури иқтисодии фардӣ хеле зарур аст. Эътирофи шуури иқтисодии фардӣ ин бо назардошти манфиатҳои шахсии ӯ эътирофи фардияти шахс мебошад. Инсон ҳамеша ҳамчун мавҷуди бошуур амал менамояд ва ба ин маънӣ шуур дар ҳамаи ҳолатҳои ҷаҳолияти ӯ – маишат, рӯзгор, ҷаҳолияти меҳнатӣ ва истеҳсолӣ нақшгузорӣ менамояд.

Пас, шахсияти инсон тавассути ҷаҳолияти мақсадноки ӯ ташаккул меёбад. Бояд дар назар дошт, ки шуури фардӣ ин шуури шахси алоҳида буда,

ба олами ботинӣ ва ҳастии воқеии ӯ алоқаманд аст. Он ба қонё гардонидани талаботҳо ва манфиатҳо нигаронида шуда, ҳамзамон, ба таълиму тарбия, таъсиррасонии идеологӣ ва ғайра вобаста мебошад. Матлаб аз ёдовар шудани ин нуктаҳои назариявӣ аз он иборат аст, ки шуури фардии иқтисодӣ низ аз рӯйи принципи дар боло зикргашта ташаккул меёбад. Шуури иқтисодии фардӣ бевосита зери таъсири муҳити иқтисодӣ ташаккул ёфта, дар шуури инсон дар шакли ҳиссиёт, фикр, ангеа, ирода, хулоса дар шакли идеалӣ зоҳир мешавад.

Ба раванди ташаккули шуури фардии иқтисодӣ таваҷҷуҳ намудани муҳаққиқон дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ба он вобаста аст, ки самти ташаккули он ба ҷаҳонбинӣ ва ҷаҳонфаҳмии шахси алоҳида вобаста мебошад. Агар шуури фардии иқтисодии шахс аз ин арзишҳо орӣ бошад, пас имкон дорад дар ботини ӯ хислатҳои разилае, ба мисли чизпарастӣ, худхоҳӣ, ман-манӣ ва ғайра ба вучуд ояд, ки натиҷаҳои манфии дар ҳаёти иҷтимоӣ ба бор хоҳад овард.

Барои инкишофи шуури иқтисодии нав муҳити мувофиқе, ба мисли озодии фаъолияти иқтисодӣ, кордонию уҳдабарой, сатҳи кофии касбӣ, истеъдоди шахсӣ зарур аст. Воқеияти ин гуна муҳит бештар вобаста ба сатҳи рушди илму техника, низоми таҳсилот, омодагии истеҳсоли-техникии мардум, инчунин, вусъати воситаҳои оммавии робитаи байни одамон вобаста мебошад.

Фаъолӣ ва ҳавасмандии субъекти шуури иқтисодӣ ба натиҷаи ниҳони фаъолияти ӯ таъсир мерасонад. Ҳастии иқтисодӣ дар шуури одамон дар шакли дидгоҳ, андеша, эҳсос ва ҳиссиёт, ки дар навбати худ заминаи ташаккули ангезандаи фаъолият ва ҷараёни истеҳсолот мебошад, инъикос мегардад.

Шуури иқтисодӣ низомест, ки мувофиқи шароитҳои объективии фаъолияти иҷтимоӣ омилҳои ангезандаи рафтори иқтисодии одамонро муайян менамояд. Аммо шуури иқтисодӣ нафақат хусусият ва сифати

фаъолияти одамон, балки принципҳои ахлоқию маънавии ба даст овардани мақсади ниҳонии фаъолияти иқтисодиро низ муайян менамояд.

Бесабаб нест, ки дар замони муосир дар бораи ахлоқи иқтисодӣ, фарҳанги иқтисодӣ, санъати идоракунии иқтисодиёт ва дигар арзишҳои иқтисодӣ миёни муҳаққиқон баҳсҳои тулонӣ сурат гирифта истодааст. Ба таври дигар, шуури иқтисодӣ на фақат воқеияти иқтисодиро дар худ инъикос менамояд, балки дар мазмуну мундариҷаи он омилҳои субъективӣ низ нақши муассир доранд.

Ҳамин тариқ, шуури иқтисодӣ падидаи мураккаб ва пуриштилофе мебошад, ки дараҷаи умумии ошноии субъектро ба иқтисодиёт ва муносибати ақлониро ба он муайян менамояд. Инчунин, дар механизми ташаккули шуури нави иқтисодӣ омили муҳимтарин демократикунонии ҷамъиятӣ маҳсуб мешавад.

Таҳлили таҷрибаи азнавсозии иқтисодиёт собит намуд, ки дар даврони ҷомеаи тоталитарии мутлақгардонии моликияти давлати шуравӣ вазъияти ногувори иҷтимоӣ дар ҳудуди кишвар ба вуқӯъ пайваст, ки баъди шикаст ҳӯрдани он ба бесоҳибии моликияти давлатӣ ва nobasomoniҳои дигари иҷтимоӣ-иқтисодӣ боис гашт. Моликияти давлатӣ субъекти худро гум карда, ба моли бесоҳиб табдил ёфт. Дар фазои иқтисодиёти собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ғасб намудани моликият, тороҷ намудани воситаҳои истеҳсолӣ, дӯздиву ғоратгарӣ боло гирифт. Илова бар ин, хусусигардонии ноодилона сурат гирифт, ки мазмуни шуури иқтисодиро коҳиш дод.

Вижагии ин тамоюлот дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон аз он иборат буд, ки ин равандҳои номатлуб дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ идома ёфта, иқтисодиёти кишварро пурра фалаҷ гардонид. Фақат баъди ба даст овардани сулҳу субот ва устуворгардии Ваҳдати миллӣ ба ин зухуроти номатлуб хотима дода шуд.

Бахусус, қабули Конститутсияи нави Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият дод, ки дар шароити гуногуншаклии моликият зербинои ҷомеа муайян шавад. Зеро яке аз шартҳои зарурии демократикунонии иқтисодиёт шаклҳои

гуногуни моликият мебошад. Имрӯз мардум бо чунин мафҳумҳои иқтисодӣ – моликияти хусусӣ, тичорат, бизнес, биржа, соҳибкорӣ, аксия, фирма, арзиши аслий, манфиатнокӣ, фоида, сифат ва дигар мафҳумҳои иқтисодӣ сару кор мегиранд, ки ба маърифати моҳияти шуури иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Фаҳмиши проблемаҳои гузариш ба муносибатҳои иқтисодии бозорӣ, муносибат ба шаклҳои гуногуни моликият, дарк намудани талаботи иқтисодиёти нав, ташаббускорӣ самаранокии меҳнат, сифати баланди маҳсулот, тобоварӣ ба рақобати бозор ва ба ин монанд равандро мазмунӣ тафаккури нави иқтисодиро ташкил менамоянд. Таъкид намудан лозим аст, ки низоми нави арзишҳо, бо назардошти шароити муносири иҷтимоӣ-сиёсӣ, бояд хусусиятҳои миллиро инъикос намояд.

Ҳамин тавр, дар анҷоми зербоби мазкур месазад хулоса кард, ки дар шароити гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ, ки бурду боҳти он, қабл аз ҳама, ба сатҳи шуури иқтисодии одамон вобаста мебошад, ба яке аз мавзӯҳои муҳимми илми фалсафаи иҷтимоӣ табдил ёфтааст. Дар ин қисмати кор мо кӯшиш ба харҷ додем, ки ба ҷанбаҳои назариявӣ-методологӣ шуури иқтисодӣ, аз ҷумла моҳият, сохтор ва дараҷаҳои он таваҷҷуҳ намуда, мафҳумҳои мазкурро мавриди таҳқиқ қарор диҳем ва омилҳои ташаккулдиҳандаи шуури нави иқтисодӣ, ба мисли раванди ташаккули иқтисодиёти глобалӣ, ба сохтори муносибатҳои иқтисодӣ ворид гаштани технологияҳои ҷадиди иттилоотӣ ва дар ин маврид боло рафтани нақши дониш, маҳорату малака ва таҷрибаи субъектҳои хоҷагидориро мусоидат менамояд.

Дар раванди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ маълум гашт, ки дар шароити ташаккули муносибатҳои нави иқтисодӣ, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуури иқтисодӣ ба омилҳои муҳимтарини такмилбахшанда ва рушдиҳандаи иқтисодиёти миллий табдил ёфтааст.

Таҳқиқи моҳият ва сохтори шуури иқтисодӣ нишон дод, ки барандагони шуури иқтисодӣ фардҳо, гурӯҳҳои хурду калони иҷтимоӣ ва омма маҳсуб

меёбанд. Дар шуури ин гурӯҳҳо воқеияти иқтисодӣ ба таври хосса инъикос меёбад.

Таҳқиқоте, ки дар ин бахш анҷом дода шуд, маълум кард, ки дар замони муосир масъалаи шуури иқтисодӣ ба масъалаи байнифаннӣ табдил ёфтааст. Аз ҷониби муҳаққиқони соҳаҳои гуногуни илм бахсҳо дар масъалаи мансубияти шуури иқтисодӣ ба фалсафа ё фанни дигаре, махсусан, илмҳои иқтисодӣ, идома доранд. Бо назардошти қазоватҳо оид ба ин ҷанбаи мавзӯ дар зербоби дигар мавзуи шуури иқтисодиро ҳамчун объекти омӯзиши илми фалсафа мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳем.

БОБИ II. ТАЪСИРИ ҶАҲОНИШАВӢ ВА ФАННОВАРИҶОИ ИТТИЛООТӢ БА РАВАНДИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ШУУРИ ИҚТИСОДӢ

2.1. Тағйирёбии тасаввур оид ба мазмун ва мундариҷаи шуури иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бунёди иқтисодиёти рақамӣ

Шуури иқтисодӣ падидаи иҷтимоию таърихист. Дар ҳар як зинаи таърихӣ тараққиёти ҷамъият зери таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ шуури иқтисодӣ хоссаи шахс ва ҷомеаи ташаккул меёбад.

Дар замони муосир падидаи ҷаҳонишавӣ яке аз омилҳои таъсиргузор ба рушди тамоми соҳаҳои ҷамъият, аз он ҷумла, ба шуури иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Зеро падидаи ҷаҳонишавӣ раванDEST, ки ҳамаи кишварҳои оламу новобаста аз ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, сохти иҷтимоию иқтисодӣ ва сатҳи рушдашон ба ҳам пайваستا, як ҷомеаи маҷозии фаромиллиеро ба миён меоварад, ки дар он тамоюлҳои пуриштилоф ба назар мерасанд. Таъсири ҷаҳонишавӣ ба иқтисодиёти давлатҳои миллие, ки иқтисодиёташон нисбатан заифтар мебошанд, бештар ба назар расида, дар тафаккур ва шуури одамон фаҳму дарки дигари онро ташаккул медиҳад. Агар ба таври фишурда мазмуни шуури иқтисодиро дар шароити ҷаҳонишавӣ тавсиф намоем, вай унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

а) дар заминаи баҳамвобастагии иқтисодиёти ҷаҳон тағйир ёфтани мазмуни тасаввуроти иқтисодӣ одамон;

б) рушд ва таҳаввули шуури иқтисодӣ фаромиллӣ, дарки умумият ва фарқияти фарҳанги иқтисоди миллий;

в) баланд гаштани ҷойгоҳи дониш ва хабар дар таркиби шуури миллий.

Бояд тазакурр дод, ки оид ба падидаи ҷаҳонишавӣ ва таъсири он ба соҳаҳои асосии ҷомеа дидгоҳҳои зиёд ҷой доранд. Агар ба китобҳои солҳои охир нашршуда ва мақолаҳои гуногуни арзишманди илмӣ, маводи рӯзномаю конференсияҳо, мизҳои муаввараи баргузоргашта таъа намоем, шохиди он мегардем, ки ин падида на фақат мавзуи баҳси муҳаққиқони улуми

чомеашиносӣ, балки иқтисоддонҳо, сиёсатмадорону коршиносон табдил ёфта, дар бораи он ақидаҳои мухталиф ироа ёфтааст.

Хусусан, баъди арзёбӣ гаштани ғояи бунёди ҷаҳони бисёрқутба, дар атрофи падидаи ҷаҳонишавӣ нуктаю назарҳои гуногун баён гашта, ҳатто баъзе таҳлилгарон дар бораи ғуруби ин раванд ва оғози ташаккули модели нави манзараи олам, яъне дар ақсои олам ташаккулёбии ҷаҳони бисёрқутба ибрази ақида менамоянд, ки он яке аз омилҳои дигаргуншавии ҷойгоҳи иқтисоди миллӣ дар низоми иқтисодии ҷаҳон ва самти ташаккули тасаввуроти иқтисодӣ гашта истодааст.

Вобаста ба ин, дар фазои илмҳои ҷамеашиносӣ, хусусан, фалсафаю сиёсатшиносӣ андешаҳо дар бораи мақому манзалати давлатҳои пасошӯравӣ, рушди иқтисодиёти миллӣ андешаҳои муттазод баён мегарданд, ки ба онҳо бояд ҷавоб гуфт. Зарурати ба ин масъала равшанӣ андохтан дар он зухур меёбад, ки низоми сиёсӣ ва иқтисодии ҷаҳон зери фишори рақобати абарқудратҳо тағйир ёфта, зарурати ба воқеияти нави ба амаломада мутобиқ гаштани иқтисодиёти миллии давлатҳои пасошӯравиро ба миён овардааст. Оё давлатҳои соҳибистиклоле, ки дар фазои пасошӯравӣ арзи вучуд намудаанд, ба ин кор қодиранд ё не? Муҳим будани ин савол дар партави воҳӯриҳо дар формати 5+1 аввал дар Амрико, баъд дар Олмону Чин ва акнун давлатҳои Осиёи Миёна ва Иттиҳоди Аврупо боз ҳам актуалӣ мегардад.

Ба ақидаи муҳаққиқи тоҷик Р.Хайдаров ин раванд аз омилҳо – тамоюлҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодии ҷаҳони муосир, оғози амалиёти махсуси Россия оид ба аз байн бурдани ғояҳои неофашизм ва демилитаризатсиякунонии Украина ва оғози «Ҷанги дуҷуми сард», ташаккули ҷаҳони сеқутба бо ширкати Россия, Чин ва ИМА, суратафзо гаштани ҷараёни деглобализатсия ва табдилёбии гурӯҳҳои фаромилии исломӣ ҳамчун маркази қувваи деструктивӣ дар низоми муносибатҳои байналмиллалӣ ҷаҳони муосир вобаста мебошанд» [127].

Бо чунин масъалагузории муҳаққиқи тоҷик бояд розӣ шуд, зеро тавре ки ҳуди ҳамин муаллиф таъкид менамояд, дар ин ҷо сухан нафақат аз боби

амнияти давлат ва ҷомеа меравад, балки мавқеъгириҳои давлатҳои пасошуравӣ дар ин раванд стратегияи рушди иқтисодии давлатҳоро дар даҳсолаҳои оянда муайян менамояд.

Дар ин робита, яке аз масъалаҳои вобаста ба тамоюлоти ташаккул ва рушди ҷаҳони бисёрқутба вобаста аст, ин азнавдарккунии истилоҳ ва раванди ҷаҳонишавӣ мебошад. Бояд таъкид дод, ки дар даврони соҳибистиклолӣ муҳаққиқони тоҷик ин мавзӯро аз бисёр ҷиҳат мавриди омӯзиш қарор додаанд [2].

Дар ин тадқиқотҳо раванди ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи объективӣ муаррифӣ гашта, ҷанбаҳои мусбат ва манфии он, таъсири он ба истиқлоли давлатҳои миллӣ, рушди иқтисодиёту фарҳанги миллӣ, ташаккули соҳаи махсуси илм бо номи «глобалистика» ибрози ақида намудаанд.

Вобаста ба истилоҳи «ҷаҳонишавӣ» ҳамин нуктаро қайд намудан зарур аст, ки таърихи пайдоиши ин мафҳум низ дар асарҳои номбурда ба таври гуногун тафсир гашта, нисбати он андешаҳои ихтилофнок баён гаштаанд. Аз ҷумла, зикр мегардад, ки истилоҳи «ҷаҳонишавӣ» ҳамагӣ таърихи 40-сола дорад. Муҳаққиқони дигар чунин меҳисобанд, ки тамоми таърихи инсониятро ҳамчун раванди бефосилаи ба ҳам наздикшавии ҷомеаҳову давлатҳо ҳисобида, таърихи онро тахминан ба 500 сол баробар меҳисобанд.

Муҳақиқи дигари россиягӣ К.С.Арутюнян таъкид менамояд, ки «тибқи луғатномаи англисии Оксфорд раванди ба ҳам наздикшавии сиёсату иқтисодиёт ва илму фарҳанги кишварҳои гуногун тули 400 сол мушоҳида гашта, фақат аз соли 1960-и асри XX мафҳуми «глобализатсия» ҳамчун ифодакунандаи ин раванд мавриди истифода қарор дода шудааст»[48:236].

Дар муайян намудани таърихи пайдоиши мафҳуми «глобализатсия» дигар нуктаю назарҳо низ ҷой доранд, аммо таҳлилу омӯзишҳо собит менамоянд, ки раванди ҷаҳонишавӣ дар дигар шаклу мазмун ҳамеша пайгири ҷомеаҳо мебошад.

Ба фикри мо, дар зинаҳои хеле поёнии рушди ҷомеа ба ҳам муттаҳид гаштани одамон баҳри қонеъ гардонидани талаботи моддию маънавӣ, омехта

гаштани қавму қабилаҳо, хислати умумӣ пайдо намудани хоҷагидорӣ ва дар ин замина ба вучуд омадани халқият, миллат, синфҳо, давлат ва рақобати байни онҳо муғчаҳои аввалини ҷаҳонишавӣ буданд гӯем, хато намекунем.

Муҳаққиқони хориҷиву ватанӣ таъкид менамоянд, ки дар давоми асрҳои XIX-XX дар олам тағйиротҳои бунёдӣ ба монанди муошират, ҳамгирӣ, маблағгузорӣ ва дарки дигари манзараи олам ташаккул ёфта, мазмун ва мундариҷаи ҷаҳонишавиро тағйир доданд [5:56].

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI он як раванди нави рушди глобалии инсониро муайян кард, ки он дар адабиёти илмӣ таҳти истилоҳи «ҷаҳонишавӣ» сабт шудааст, ки роҳи минбаъдаи рушди сайёраи моро тарҳрезӣ мекунанд. Вай зухури худро дар ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ нишон медиҳад.

Аммо рақобати беадолатонаи абаркудратҳо, аз ҷониби онҳо ҷорӣ гаштани санксияҳо нисбати дигар давлатҳо дар соҳаи иқтисодиёт, сиёсат, соҳаи иҷтимоӣ, фарҳанг, рафту омад ва буду боши одамон бисёр сиёсатшиносон ва коршиносон дар бораи ғуруби ҷаҳонишавӣ иброза ақида намуда истодаанд. То кадом андоза ин андешаҳо қобили қабуланд?

Ба андешаи мо, барои ҷавоби ин савол ду ҷиҳати ҷаҳонишавиро мавриди таҳлил қарор додан зарур аст:

1) ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди объективии ҳамгироии давлатҳо дар соҳаи иҷтимоиёту иқтисодиёт, техникаю технология;

2) ҷаҳонишавӣ ҳамчун ғоя (идеология).

Дар ин робита, муҳаққиқи В.К.Дугтн ду намуди ҷаҳонишавӣ – «воқеӣ» ва «зарфиятӣ» - ро нишон додааст. Ў чунин қайд мекунад, ки намуди аввал «ҷаҳонишавии иҷборӣ» аст ва он ба воситаи қувваҳо ва абзори «Шимоли сарватманд», кишварҳои НАТО ё ба истилоҳ «миллиарди тиллоӣ» амалӣ мегардад.

Ба фикри мо, дар ин ҷо истифодаи мафҳуми «иҷборӣ» каме баҳснок аст, зеро тавре ки мушоҳидаҳо собит менамоянд, дар замони тағйирёбиҳои глобалии техникӣ технология бе ҳамгироии давлатҳо дар соҳаҳои дар боло

зикргардида тавсеа бахшидани иқтисодиёти давлатҳои нисбатан сул тараққикарда ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, давлатҳои рушдёфтаистода ба таври объективӣ, бе маҷбур кардан ҳам ба сӯйи ҳамгиройию ҳамкорӣ майл доранд» [81.с,123].

Муҳаққиқи тоҷик С.Ҷононов ин равандро каме дигар тавсиф намудааст. Ӯ чунин меҳисобад, ки «равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ ба ду роҳ - «супоридани» ҳокимият ба таври ихтиёрӣ ва ё маҷбурӣ сурат мегирад. Дар натиҷа «супоридани» ҳокимият ба ниҳодҳои байналмилалӣ ба таври амудӣ (вертикалӣ) ва «супоридани ҳокимият» ба қувваҳои иқтисодиёти бозаргонӣ бо тариқи уфуқӣ (горизонталӣ) амалӣ мегардад» [53].

Бар асари тавассути технологияҳои робитаӣ рӯз аз рӯз афзудани таъсири ҷомеаи иттилоотӣ ва селачҳои иттилооти ҷаҳонӣ қарорҳо ва амалҳое, ки дар як қисмат ва ё ғӯшаи дурдасти ҷаҳон ба вуқӯ меоянд, феврал ба тамоми олам таъсир мерасонанд.

Муаллиф С.Ҷононов бар ин ақида аст, ки ба «туфайли иттилооти марказҳои қабули қарорҳо ва содир кардани амалҳо ба низоми мураккаби дар якҷоягӣ қабул кардани чунин санадҳо ва таъсири тарафайни онҳо табдил меёбад. Дар натиҷа давлатҳои миллӣ аз ноилоҷӣ маҷбур мешаванд, ки худро аз ҳалли бисёр масъалаҳои ҳаёти кишварашон дар канор гиранд ё иҷрои вазифаҳои ҷонии худро маҳдуд намоянд. [53].

Ҳамзамон, бо сабаби коҳиш ёфтани салоҳияти мақомотҳои роҳбарӣ ва дастнигар шудани онҳо аз дигарон, махсусан, аз давлатҳои абарқудрат ва созмонҳои байналмилалӣ, давлатҳои миллӣ бо роҳи ихтиёрӣ аз иҷрои вазифаҳои худ даст мекашанд. Инро, махсусан, дар масъалаи худро аз масъулияти додани маблағи кӯмакпулиҳо, суғуртаи иҷтимоии таҳсилот, ҳангоми кушода шудани сарҳадҳо бо инфрасохтори дигар давлатҳо якҷоя кардани инфрасохтори худ, ҳамроҳ шудан, розигӣ додан ба давлатҳои хориҷӣ ҷиҳати дар қаламрави он ҷойгир кардани пойгоҳҳои ҳарбӣ ва итоат кардан ба қоидае, ки онҳо муқаррар меkunанд, равшан эҳсос кардан мумкин аст» [54:237].

Аммо воқеият чунин аст, ки раванди ҷаҳонишавӣ на фақат нобаробарии иҷтимоию иқтисодиро заиф мегардонад, балки ин ҷараёноро вусъат бахшида, масофаи байни дороён ва камбизоатон, давлатҳои мутараққӣ ва суствараққинамударо афзоиш медиҳад. Масалан, аз рӯйи маълумоти коршиносони СММ фақат бойигарии 1% аҳолии рӯйи замин, ки ба қишри дороён марбутанд, ба даромади 57% аҳолии камбизоаттарин қишри аҳолии қурраи замин баробар аст.

Бо суръати бемисл ва даҳшатнок афзудани «фарқи қишри дороёну нодорон, муборизаи беамон барои захираҳо, бозори истеъмолоти ҷаҳон, экспансияи фарҳангии мамлакатҳои Ғарб ва дигар бо ном «арзишҳо» - и сиёсати неолиберализми ИМА ва давлатҳои Ғарб муқовимати давлатҳои алоҳида ва минтақахоро тезутунд гардониди, сабаби арзи вучуд намудани ҳар гуна ғояҳои деструктивӣ дар шакли экстремизм ва терроризм гашта истодааст» [7:15].

Тамоюли рушди модели ҳозираи ҷаҳонишавиро аз лиҳози адолати иҷтимоӣ таҳлил намуда, муҳаққиқи тоҷик М.А.Назар нуктаҳои зеринро иброз намудааст. «Аввалан, ҳангоми объективона тақмил додани тақсимои қувваҳои истеҳсолкунанда дар миқёси ҷаҳонӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ оқибатҳои иҷтимоии ин амали худро сарфи назар карда, ҳалли масъалаҳои ба вучудодаи иҷтимоиро ба зиммаи давлатҳои миллӣ гузоштаанд, дар сурате, ки давлатҳои миллӣ на ҳамеша барои воқуниш ба ин масъалаҳо захираҳои кофӣ доранд.

Сониян, нобаробарии иҷтимоӣ афзоиш ёфт ва мувофиқан, ихтилофу низоҳо дар заминаи муносибатҳои «начандон одилона»-и иҷтимоӣ дар кишварҳои ҳам пешрафта ва ҳам дар ҳоли рушд зиёд гашт. Сеюм, ҷаҳонишавӣ, ки «калидҳо»-и рушди иқтисоди ҷаҳонро дар ихтиёри корпоратсияҳои фаромиллӣ ва бонкҳои фаромиллӣ гузошт, имкониятҳои татбиқи стратегияҳои миллии рушди давлатҳои алоҳидаро маҳдуд намуда, манфиатҳои ҳамон қисми элитаи ҳуқмрони маҳаллӣ ва соҳибкоронро поймол

кард, ки бо фаъолияти ин корпоратсияҳо алоқаманд набуданд. Ин боиси афзоиши ташаннуҷ дар арсаи ҷаҳонӣ гардид»[84.с.50].

Оғоз аз ин лаҳза ҷаҳонишавӣ на ҳамчун раванди объективии рушди иқтисодӣ, балки бештар идеологияи экспансионии давлатҳои абарқудрат ташаккул ва рушд меёфт.

Дар ин масир, агар ба ҳадафҳои аввалияи ҷаҳонишавӣ назар андозем, афзалиятҳои ин раванд чунин муайян гашта буданд:

1) идеяи таъмин ва ҳифзи ҳукуку озодиҳои шаҳрвандон:

б) афзалият додан ба принсипи демократия нисбат ба дигар шаклҳои ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ;

3) тарғиби ғояи бартарият додан ба падидаи иқтисоди бозорӣ нисбат ба иқтисодиёти нақшавӣ;

4) ошкорбаёнӣ ва дар ҷаҳонбинии одамон устувор намудани андешаи «муоширати иҷтимоӣ беҳтар аз изолятсия» ва баҳри амалӣ намудани ин андеша ба таври густурда паҳн намудани дастовардҳои технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ, қабл аз ҳама, интернет.

Дар мадди аввал ин ҷо чунин менамояд, ки татбиқи ғояҳои мазкур ба вазъи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлатҳои миллӣ ягон хатару таҳдид ба бор намеорад. Аммо мушкилӣ дар он аст, ки тавлидкунанда ва тарғиботчии фаъоли ин арзишҳо давлатҳои Ғарб буда, онҳо арзишҳои мазкурро дар афкори ҷамъиятии дигар кишварҳо тибқи қолабу ҳадафҳои худ ҷорӣ намуда, афзалияти бечунучарои стратегияи рушди неолиберализмии ғарбиро тарғиб менамоянд. Аз ин хотир, воқеияти нави иҷтимоӣ, ки натиҷаи ҷаҳонишавӣ мебошад, моро водор менамояд, ки ин падида ро дақиқан дарк намоем, паёмадҳо ва таъсири онро ба ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии Тоҷикистон муайян намоем.

Мушоҳида ва таҳлили тамоюлҳои рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ муосир собит менамояд, ки давраи яккаҳукмронии як давлат, як шакли хоҷагидорӣ, идеология ё дин ба охир мерасад. Ғуруби ҷаҳонишавӣ ҳамчун идеологияи экспансионии давлатҳои абарқудрат ва арзи вучуд намудани тамоюлотӣ

ташаккули иқтисодиёти бисёрчанба нишон медиҳад, ки фазои иҷтимоӣ-иқтисодии кишварҳо дар асри XXI на амрикоӣ, на ғарбиёна, на осӣёӣ буда метавонад, зеро давраи сипаригаштаи раванди ҷаҳонишавӣ аллакай иқтисодиёти давлатҳо ва минтақаҳои гуногуни оламо бо риштаи ноаёне ба ҳам пайваст намуда, ба воқеияти маънавии ҳастӣ принципҳо ва меъёрҳои навро ворид менамояд.

Дар ин раванд масофаи муоширати байни одамон кутоҳ гашта, умумияти иҷтимоие арзи вуҷуд менамояд, ки баъзе муҳаққикон онро «давлатҳои фаромиллӣ» (космополитӣ), «иттиҳоди маҷозии одамон», «олами маҷозии нав» ё «ҷомеаи иттилоотӣ», «ноосфераи иҷтимоӣ», «ибтидои ташаккули иқтисодиёти глобалӣ» номидаанд. Хатари ин олами нав дар он аст, ки он ба ягон сохтори иҷтимоӣ сиёсӣ тобеъ нест, он аз имконияти назорати иҷтимоӣ берун аст, идора намудани он қариб, ки ғайриимкон мебошад.

Дуруст аст, ки баъзан ниҳодҳои иҷтимоӣ, масалан, давлат, мақомотҳои амниятӣ фаъолияти онҳоро боз медорад, вале самаранокии онҳо ночизанд. Мушоҳида мешавад, ки онҳо беамоният ба раванди интиҳоботи президентҳо, аъзои парламентҳо, референдумҳо, ҳатто, ба раванди муноқишаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ тавассути моҳвораҳои худ таъсир мерасонанд. Масалан, асосгузори компанияи SpaceX Илон Маск бо паҳши як тугмача метавонад, ки на фақат тамоюли ҷангу мочароҳои дар ҷаҳони муосир руҳодаистода, балки бо роҳи маҳдудгардонии дастрасӣ ба моҳвораҳо ва воситаҳои телекоммуникатсионӣ алоқаҳои иқтисодии байни давлатҳоро халалдор намояд.

Дар чунин шароит даъвои якҷаҳонгаронӣ, ғолибияти ин ё он идеологияи иқтисодӣ қобили қабул нест, зеро ҳар як давлат манфиатҳои миллии худро дорад, ки онҳо дар ҳадафҳои стратегияш муайян гаштааст. Масалан, Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибистиклол дорои марзу бум, иқтисоди миллӣ, забони давлатӣ, фарҳанги миллӣ, анъана ва маросимҳои миллӣ мебошад, ки онҳоро аз хатару таҳдидҳои глобалӣ ҳифз менамояд. Ба андешаи

мо, дар шароити ташаккули ҷаҳони бисёрқутба роҳи ягонаи рушди боадолати иқтисодиёти ҷаҳони муосир ин ҳамгироии созанда, ба инобат гирифтани манфиатҳои иқтисодию миллии ҳамаи субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ мебошад.

Дар замони муосир падидаи ҷаҳонишавӣ аз ҷумлаи омилҳост, ки симои ҷомеахоро тағйир дода, тамоми масъалаҳои ҳалталаби инсониятро ба ҳам оварда, фазоero ташаккул медиҳад, ки он на фақат ба стратегияи рушди иқтисодии давлатҳои алоҳида, балки ба вазъи шуури фардӣ иҷтимоӣ, аз он ҷумла, ба мазмуни шуури иқтисодӣ таъсир мерасонад.

Дар шароити мураккабу печидаи замони муосир зери селҳои мавҷҳои ҷаҳонишавӣ ҳаёти иқтисодӣ аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Зеро раванди ташаккулёбии иқтисоди глобалӣ дар заминаи рушди технологияҳои иттилоотии муосир ҳастии иқтисодии одамонро дигаргун намуда, дар ҷаҳонбинӣ ва шуури онҳо тағйирот ба вуҷуд овард. Акнун шуури онҳо воқеияти иқтисодиро тавассути забонҳои сунъӣ, рақамҳо, рамзу тамсилаҳо инъикос менамояд. Мавриди зикр аст, ки дар шароити муосир ба инфрасохтори идоракунии иқтисодиёт технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ ба таври фаол ворид шуда истодааст, ки ба вазъи шуури иқтисодӣ бетаъсир нест.

Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба таври ҳамешагӣ зикр менамояд, ки дар давраи авҷгирии рақобатҳои геосиёсӣ геоиқтисодӣ ҷорӣ шудани таҳримҳо, тезутунд гаштани рақобати иқтисодӣ дар байни абарқудратҳо, муайян намудани роҳҳои тақмили маънавияти аъзои ҷомеа, баланд бардоштани масъулияти субъектҳои хоҷагидорӣ баҳри ҳифз ва таъмини истиқлолияти иқтисодӣ ва рушди устувори он аз масъалаҳост, ки ба амну суботи ҷомеа мутааллиқ буда, диққати ҳамешагии муҳаққиқонро талаб менамояд.

Пешвои муазазми миллат дар суҳанрониашон бо аҳли ҷомеаи кишвар аз 9-уми март соли 2024 изҳор доштанд, ки тамоюли зикршуда имрӯзҳо ҳарчи бештар зеҳни ҷавонро ба худ ҷалб намуда истодааст, ки ин, дарвоқеъ, бо

дарназардошти ҷалбу ҳузури онҳо дар корзорҳои гурӯҳҳои тундрав мояи ташвишу нигарониҳост.

Фаромӯш набояд кунем, ки роҳбарини ҳаракату ташкилотҳои террористиву экстремистӣ, ки фарзандони мову шуморо ба сафҳои худ ҷиҳати таъмини ҳадафҳояшон ҷалб менамоянд, азобу ранҷи таваллуд ва ба воя расонидани фарзандро нақша мекӯшанд, заҳмати бедорхобиро надидаанд ва ба онҳо нону об надодаанд. Аз ин ҷода, фарзандони мардум барои онҳо ҳеҷ арзиш надоранд ва аз ин рӯ, дар як лаҳза онҳоро ба террористи худкуш табдил дода, ҳадафҳои нопоки худро амалӣ месозанд.

Бояд зикр намуд, ки омили тавсеаёбии ин вазъият аз бисёр ҷиҳат марбут ба мушкилоти иқтисодӣ, камбизоатӣ, бекорӣ аст, ки ҷомеаҳои муосир бо онҳо мувоҷеҳанд ва қариб дар ҳама ҷо бо ҳам монанд мебошанд. Дар радифи ин мушкилот метавон аз вусъати нобаробариҳои иҷтимоӣ, нобаробарии даромадҳо, коҳиши эътимоди одамон ба якдигар, зиддият ба ҷаҳонишавӣ ва низоми мардумсолорӣ, раванди боз ҳам бойшавии табақаи доро ва муфлисшавии камбизоатҳо, сустии суръати рушди иқтисодии аксар кишварҳо, эҳсоси дингароӣ ва ифротӣ ва ғайра ном бурд, ки онҳо батадриҷ дар ҷаҳони муосир хусусияти системавӣ касб карда, ба тафаккур ва шуури одамон ҳислати таҷовузкориро ворид менамоянд.

Намунаи дигари ба фазои рақобатҳои беадолатонаи геополитикӣ кашидани мардуми кишварҳои сеюм бо истифода аз таҳриқдиҳии ангеҷаҳои эътиқодӣ, ваъдаҳои молиявӣ барои анҷоми амалҳои тарҳрезӣшудаи ҳадамоти истихборотӣ, роҳандозии тавтеаҳои гуногун мебошанд, ки дар маърази таваҷҷуҳи Пешвои миллат қарор гирифтаанд. Арзёбии ин масъалаҳо маҳсули мушоҳидаҳои бевосита аз равандҳои мураккаби солҳои истиқлолӣ кишварамон, ба монанди ба гирдобӣ ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ кашидани он аз ҷониби қувваҳои манфиатдори берунӣ, ҷустуҷӯи татбиқи талошҳо баҳри ҳифзи истиқлолу барқарорӣ сулҳу субот, бартарафсозии муқовиматҳои шадид дар роҳи таъмини рушди минбаъдаи ҳаёти ҷомеа, аксуламалҳои рӯиросту пасипардагии рақибони дохилию берунӣ нисбати

пуштибонии роҳбарияти олии мамлакат аз манфиатҳои миллиамон дар фазои нави геополитикии муосир мебошанд.

Пешвои миллат зимни ҳар як вохӯрию суҳанронии ҳеш бо овардани мисолҳои зинда аз ин равандро пайваста дар зехну замири ҳамватанонамон бедор намудани ҳисси ватандӯстию зиракиро барои фирефтаи дасисаҳои бо дасти бадхоҳони миллат моҳирона танидашуда нагардидан, таъкид менамояд. Зеро ин бо дасти худ теша задан ба решаҳои дарахти саодатбори истиқлоли давлатӣ, паст кардани шаъну эътибори миллий, воридсозии рӯҳияи носолим дар ҷомеа, табдил ёфтани ба бозичаи дасти бозингарони минтақавӣ ва глобалӣ аст.

Авҷи талошҳои ба ҳастии давлатҳои мустақил таҳдидкунанда, махсусан, дар марҳилаи имрӯзаи рақобатҳои геосиёсӣ барои азнавтасимкунии ҷаҳон хеле шадиду бераҳмона, бо истифода аз неруҳои ҳарбию истихборотӣ, мағзшӯию ба вартаи амалҳои террористӣ ҷалб кардани маргталабон, шикасти иқтисодии рушди иқтисодии кишварҳо тавассути ҷорисозии таҳримҳо, маҳрумсозии онҳо аз маорифу фанновариҳо пешрафта, татбиқи фишорҳо барои истифодаи беамониати захираҳои табиияшон равшан мушоҳида мешавад.

Аз нигоҳи Пешвои миллат дар шароити ҷаҳонишавӣ ба равандроҳои муосир воқеъбина баҳо дода, бо дарки муносиби шароитҳои таъмини мавҷудияти давлати миллиамон муносибат намуданд зарур аст. Аз ин рӯ, Пешвои миллат дар таҳлилҳои табиӣ, пеш аз ҳама, ба масъалаи зарурати нигоҳдории устувори пояҳои соҳибхотирӣ давлат аз нигоҳи на танҳо сиёсӣ, балки иқтисодию маънавӣ низ бештар таваҷҷуҳ менамоянд. Зеро шиддати рақобати имрӯзаи давлатҳо бори дигар исботи ин ҳақиқати бебаҳс мебошад, ки дар ҳудуди ҷуғрофии ҷойгирифтааш ҳар як давлат дар баробари аломатҳои дигари соҳибхотирӣ, инчунин, бояд дорои имкониятҳои таъмини таносуби муайяни ниёзҳои иқтисодӣ ва маънавии одамон бошад. Агар ҳамаи ин гуна ниёзҳоро он аз маҷмуи воридоту таъсири муҳити беруна вобаста созад, пас ҳама гуна низоми сиёсӣ мустақилияти худро аз даст медиҳад.

Аз чунин зовияи таҳлилӣ ворид шудан ба муҳтавои таъкидҳои Пешвои миллат дар бораи зарурати ташкили занҷираҳои истеҳсоли маҳсулоти миллӣ, аз ҷумла истеҳсоли маводи озуқаворӣ, заминаро барои дарки диди воқеъбинонаи стратегии Пешвои миллат фароҳам меорад: «Чунонки ба ҳама маълум аст, солҳои охир вазъи сиёсӣ иқтисодии ҷаҳон хеле мураккаб гардида, ҳоло инсоният дар давраи ниҳоят ҳассос ва душвортарини таърихи қариб сад соли охири худ қарор дорад.

Аз ҷумла, дар панҷ соли охир таъсири манфии бархӯрдҳои геосиёсӣ, низоъҳои тичоратӣ, паҳншавии бемориҳои сироятӣ, инчунин, пайомадҳои тағйирёбии иқлим ба иқтисоди кишварҳои ҷаҳон шиддат ёфта, яроқнокшавии бошитоб ва оғози марҳалаи «ҷанги сард» боиси ҳалалдор шудани низоми муносибатҳои иқтисодиву тичоратии байни давлатҳо ва ба вуқӯъ омадани бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодӣ гардид.

Ҳамин тариқ, таъкид намудан лозим аст, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ таъмини рушд ва амнияти иқтисодиёт асос ва гавари ҳастии давлат ба шумор меравад. Фаъолияти иқтисодӣ бошад, ба қонеъ гардонидани талаботи мардум аз ҳисоби истеҳсол ва истифодаи наметҳои моддӣ равона шудааст. Дуруст ва самаранок ба роҳ мондани фаъолияти иқтисодӣ омили муҳимтарини ҳифзи истиқлоли давлатӣ маҳсуб меёбад.

Аз ин рӯ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста баланд бардоштани сатҳи некуаҳволий ва муҳайё намудани шароит барои зиндагии шоистаи мардуми кишвар таъкид намуда, дар тамоми стратегияву барномаҳои рушди кишварамон ба иҷрои ин мақсад эътибори ҷиддӣ медиҳанд.

Таҳти мафҳуми баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум таъмини ҳуқуқҳои конституционии шаҳрвандон, рушди соҳаҳои фарҳангу маорифу тандурустӣ бо мақсади муҳайё кардани шароити мусоид барои баланд бардоштани савияи донишу барқарор кардани саломатӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, фароҳам овардани шароити мусоид ва имкониятҳои баробар

барои меҳнаткашон ва ташаккули заминаҳои дигаре фаҳмида мешавад, ки мусоидаткунандаи болоравии сифати зиндагианд.

Дар натиҷаи ислоҳоти дар ҷумҳурии амалигардида муносибатҳои нави иқтисоди бозорӣ, ки асоси онҳоро моликияти хусусӣ, ҷамъиятҳои саҳомӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ ва инфиродӣ ташкил медоданд, ташаккул ёфтанд. Вале дар шароити ниҳоят душвори ҳаёти сиёсии кишвар, рушди иқтисодиёти ба таназзул афтодаро ба зудӣ таъмин намудан ниҳоят душвор буд.

Албатта, рушди иқтисодиёт наметавонист бе асосҳои ҳуқуқӣ, яъне мавҷудияти қонунҳои созгор таъмин гардад. Бо дарки амиқи зарурати ворид намудани дигаргунӣҳо дар ҳаёти иқтисодӣ-иҷтимоии кишвар аз оғози фаъолияти худ ба ҳайси Сарвари давлат бо ташаббуси муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қонунҳо дар бораи буҷет, таъмини нафақаи шаҳрвандон, индексатсияи даромадҳои шаҳрвандон вобаста ба сатҳи баланди тавварум дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ, хусусигардониҳои фонди манзил вобаста ба зарурати ба шаҳрвандон додани хонаҳои истиқоматӣ, фаъолияти берунииқтисодӣ вобаста ба зарурати рушди ҳамкориҳо бо кишварҳои хориҷӣ, хусусигардониҳои моликияти давлатӣ бо мақсади таъмини истифодаи самараноки моликият барои рушди иқтисодиёт, ҳимоя ва дастгирии соҳибкорӣ, молия, фаъолияти бонкӣ, кодексҳои замин, манзил, андоз, меҳнат, шаҳрвандӣ бо мақсади ба танзим даровардани муносибатҳои дахлдор мавриди амал қарор дода шуданд. Татбиқи ин қонунҳо имкон дод, ки рушди муназзами иқтисодиёти миллӣ таъмин карда шавад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва вусъати рушди технологияҳои иттилоотӣ имкониятҳои инсон доир ба дигаргун намудани табиат боз ҳам фарохтар гаштааст. Ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи нодир ва мураккаби замони муосир мазмуни шуури ҷамъиятӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ҳатто диниро дигаргун намуд. Тавре ки П.Штомпка таъкид намудааст, «зери фишори мавҷҳои тағйирёбиҳои иҷтимоӣ ҳама чиз – санъат, илм, дин, ахлоқ, таҳсилот, сиёсат, иқтисодиёт, ҳаёти оилавӣ, ҳатто, олами ботинии одамон тағйир ёфт» [130, с.237].

Шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли зуҳури шуури ҷамъиятӣ аз ин раванд дар канор намондааст. Зиеда аз ин, таъкид намудан лозим аст, ки азбаски шуури иқтисодӣ нисбат ба дигар шаклҳои шуури ҷамъиятӣ талаботи рӯзмарраи моддии одамонро ба таври ғаёл инъикос менамояд, бештар зери таъсири тағйиротҳои глобалӣ қарор дорад, мазмуну моҳияти тамоми унсурҳои таркибии онро тағйир додааст.

Ба андешаи мо, дар ин раванд ду нуктаро таъкид намудан зарур аст. Якум, гузариш ба муносибатҳои иқтисодии бозорӣ заминаҳои бунёдии ташаккули шуури иқтисодӣ - масъалаи моликият, тақсимоли меҳнат, шуғл ва умуман, мақоми ишғолнамудаи инсонро дар низоми муносибатҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ дигаргун намуд, ки сатҳи дигари шуури иқтисодиро тақозо менамояд.

Дар адабиёти иқтисодиву фалсафии муосир ин шакли нав ташаккулёфтаи шуури иқтисодиро бо мафҳумҳои «шуури иқтисодии бозорӣ», «тафаккури нави иқтисодӣ», дар мавриди дигар «инсонии иқтисодӣ» ва «инсонии ақлгаро» ишора менамоянд.

Дуюм, азнавсозии шуури нави иқтисодӣ кори сахлу яклаҳзаина нест, зеро арзишҳои пешинаи иқтисодӣ дар сохтори шуур ва психикаи инсон, дар тарзу рафтор, муносибати иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ чуқур реша давонда, ба арзишҳои нави иқтисодӣ зиддият нишон медиҳанд. Ин ду муаммои бамиёномада ҷанбаҳои фалсафӣ, антропология, психология ва иқтисодӣ дошта, таҳқиқотҳои байнифаннӣ тақозо менамоянд.

Бояд зикр намуд, ки ҷаҳонишавӣ баробар кардани сатҳи тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангии мамлакатҳои дунё ва дар ин замина муттаҳиду маҳдуд кардани онҳо дар ҷомеаи ягонаи ҷаҳонӣ мебошанд. Барои ба даст овардани ин мақсад заминаҳои боэътимоди воқеӣ низ фароҳам оварда шудаанд.

Муҳимтарини онҳо ин ба низоми ягонаи ҷаҳонӣ ворид шудани иқтисодии мамлакатҳои дунё, ташаккули бозори ягонаи мол хизматрасонӣ, ба асари ҷаҳонӣ фаро гирифта шудани тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ

мамолики дунё, ташаккули муҳити ягонаи иқтисодӣ, ки дар ниҳояти кор ба интиқоли озоди молу сармоя ва аз байн бурдани монеаҳои иқтисодию гумрукии давлатҳо оварда мерасонад, муқаррар гарадидани тартиботи умумӣ барои ҳамаи давлатҳои аъзои ҷомеаи ҷаҳонӣ, ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ ва забони умумии муошират мебошанд.

Ҳамзамон, зикр бояд кард, ки созмонҳои байналхалқӣ, ташкилотҳои минтақаҳои бузург, ширкатҳои фаромиллӣ ва давлатҳои аъзои Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд ҳамчун субъекҳои асосӣ раванди ҷаҳонишавиро на фақат вусъат мебахшанд, балки самаранокӣ ва боэътимодии онро таъмин менамоянд.

Маҳз ҳамин субъектҳо атракторҳои асосӣ дар арсаи байналхалқӣ ба ҳисоб мераванд, ки тавассути тақвият додани ҷаҳонишавии ҳаёти иҷтимоию иқтисодии кишварҳои ҷаҳон ба ҳаёти сиёсии онҳо таъсири ҳалкунанда расонида, фазои нави сиёсати ҷаҳонӣ ва тартиби нави ҷаҳонӣ («тартиботи ҷаҳонӣ») - ро ташаккул дода, лоиҳаҳои ташкили давлати ҷаҳонӣ, ҳукумати ҷаҳонӣ ва идоранамоии ҷаҳониро бидуни ҷунин ҳукумат амалӣ мегардонанд.

Дар ин асос метавон гуфт, ки ҷаҳонишавии иқтисодиёт, сиёсат ва фарҳангу иттилоот онро ба раванди бебозгашти таърихӣ табдил додааст. Ҷаҳонишавӣ ҳамчун падидаи мураккаб ва ҳамафарогиранда метавонад ба тақдири ояндаи инсоният таъсири мусбат (фаровонӣ, баробаршавии сатҳи зиндагӣ) ва ё манфӣ (махлутшавӣ, якхела шудан) расонад. Ба назар мерасад, ки ҷаҳонишавӣ барои инсоният ва мамлакатҳои гуногун ин самаранок аст, зеро ба туфайли он мардуми рӯйи замин сатҳи якхелаи рушд, некуаҳволӣ ва фароғатро пайдо мекунад.

Алалхусус, мамлакатҳои тавсеаёфтаистода ва дар ҳоли рушд қарордошта имкон пайдо мекунанд, ки ба воситаи дастовардҳои технигию технологӣ, интиқоли озоди молу сармоя, қувваи корӣ ва аз байн рафтани монеаҳои иқтисодию гумрукӣ сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангию иттилоотии худро ба маротиба боло баранд.

Аммо, агар ба моҳияти ин раванд назар андозем, вазъият он қадар ба интизориҳо мувофиқ нест. Вале набояд ба ҳама ҷаҳонишавиро гунаҳкор намуд, зеро ҳар айбе бошад ҳам, дар ҳадафҳои назарияпардозон ва бастакорону бозингаронӣ он мебошад. Бояд зикр намуд, ки имрӯз ду роҳи имконпазири ба даст овардан дорад: ё дар пояи густариши арзишҳои тамаддунӣ ва фарҳангии ҳаёти мамолики Ғарб ва ё дар асоси гуногунии тамаддунҳо ва фарҳангҳо миллии давлатҳо.

Бадии кор дар он аст, ки имрӯз роҳи якум интиҳоб карда шудааст. Интиҳоби роҳи мазкурро бошад, бо зарурати таъмин кардани баробарии мамлакатҳо дар низоми ҷаҳонии истеҳсолот ва истеъмолот алоқаманд менамоянд. Вале таҷриба акси онро нишон медиҳад. Ба ҷойи ба даст овардани баробарии мамлакатҳо дар ин ҷода, тамоили дигар амиқтарин тафрикаи сохтори ҳаёти халқро қувват гирифта истодааст ва дар он мафҳуми «адолат» аз диди назри арзишҳои ғарбӣ шарҳу эзоҳ дода шуда, рукни асосии ташкили ҳаёти ҷомеаро бидуни тафовутҳои динию миллий, манфиатҷӯии моҳияти ғарбидошта ташкил медиҳад.

Бо дарназардошти зарурати ба инобат гирифтани ҳамин нуқта ва рушди нобаробари иқтисодӣ ва технологияи давлатҳои ҷаҳон, инчунин, қувват гирифтани раванди ҷаҳонишавӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудааст, ки «имрӯз арзишҳои миллий, фарҳанги миллий ва дигар хусусиятҳои зеҳнӣ равоии миллий ба дастгирии ҷиддии давлат ниёз доранд. Зеро дар сурати заиф шудани ин арзишҳои баамаловардаи миллат ваҳдати миллий раҳна ёфта, пояҳои давлатдорӣ ва суботу аминияти миллии мо суст мегардад»[1, С.430].

Аз ин гуфтаҳои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва роҳи ғавқузикри пешгирифтаи бозингарони асосии ҷаҳонишавӣ бармеояд, ки ҷаҳонишавии саросари сиёсат ба ҳаёти сиёсии мамлакатҳои дар ҳоли рушд қарордошта ва пешомади давлатҳои миллий, махсусан, истиқлолияти сиёсии онҳо хатар эҷод менамояд.

Пас саволе ба миён меояд, ки пайомадҳои ҷаҳонишавии сиёсат барои давлатҳои миллӣ дар чӣ ифода меёбад?

Дар натиҷаи иқтисодиёти миллиро иваз кардани иқтисодиёти ҷаҳонӣ имконияти давлатҳои миллӣ ҷиҳати назорат ва танзими муносибатҳо вобаста ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба таври ҷиддӣ маҳдуд мегардад. Дар сурати чунин ранг гирифтани қор давлатҳои миллӣ аз имконияти мувофиқи таъб ва салоҳдиди худ ба роҳ мондани раванди иқтисодиёти ватанӣ ва ё соҳаҳои зарурии он маҳрум гашта, аз ноилҷӣ маҷбур мешаванд, ки ин қорро бо дарназардошти талаботи иқтисодиёти миллӣ ва иқтисодиёти ҷаҳонӣ заминаҳои воқеиро барои ҷаҳонишавии сиёсат, иҷтимоиёт ва фарҳангҳои миллӣ фароҳам меоварад. Зеро ки кайфияти ин соҳаҳо бевосита аз ҷиғунагии моҳияти иқтисодиёти мавҷуда вобаста аст.

Дар ин асос масъалаҳои дохилии кишварҳои алоҳида аҳамияти байналмиллалӣ пайдо менамоянд. Нақши сиёсати хориҷии онҳо ба таври назаррас қоҳиш ёфта, таъсири сиёсати хориҷӣ дар ҳаллу фасли бисёр масъалаҳои сиёсати дохилии онҳо таъсиргузор хоҳад шуд. Дар натиҷа сиёсати ҷаҳонӣ тасаввуроти анъанавиро дар бораи истиқлолияти иқтисодӣ ҳамчун шарт зарурии истиқлоли сиёсӣ, сиёсати дохиливу хориҷӣ ва худудию ғайрихудудӣ тағйир медиҳад.

Дар ҳолати сарҳади муайян гузоштан дар байни сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ давлатҳои миллӣ ба мушкилӣ мувоҷеҳ мешаванд. Дар натиҷа ҳавфи ҳамчун субъекти мустақили муносибатҳои байналмиллалӣ баромад кардани давлатҳои соҳибистиқлоли миллӣ афзуда, дар ниҳояти қор, онҳо аз воҳидҳои мустақилу вақолатдори созмонҳои сиёсӣ иқтисодӣ ба яке аз қисмҳои таркибии онҳо табдил меёбанд.

Тартиботи нави ҷаҳони муосир шаклҳои анъанавии давлатдорӣ миллӣ ва муносибатҳои сиёсии байналхалқиро тағйир медиҳад. Давлатҳои миллӣ маҷбур мешаванд, ки нафақат дар ҳалли масъалаҳои байналмиллалӣ, балки дар баррасӣ қабули қарорҳои сиёсии худ муносибат ва майлу хоҳиши созмонҳои ҷаҳониро ба инобат гиранд.

Чунин ранг гирифтани кор аз он далолат мекунад, ки давлатҳои миллии минбаъд дар амалигардонии ваколатҳои таърихӣ истиқлолият, махсусан, соҳиби ҳокимияти олии сиёсӣ будан, назорат кардани сарҳадҳои худ, мухторият ва озод будан аз даҳолати қувваҳои беруна ба маҳдудиятҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Тақсимои ҷаҳонии меҳнат, муҳоҷирати иҷборию озоди аҳоли, захираҳои инсонӣ истеҳсолӣ, алахусус, қолабигардонии қонунгузорӣ ва раванди иқтисодӣ технологӣ вобастагӣ ва дастнигарии давлатҳои миллиро таҳким мебахшад.

Ҷаҳонишавии бозори сиёсӣ тавассути васешавии доираи фаъолият ва афзудани нуфузи субъектҳои иқтисодӣ, махсусан, ширкатҳои фаромиллӣ ва давлатҳои ҳафтгонаи пасосаноатӣ, ки 80,4% техникаи компютерӣ, 90,5% истеҳсолоти баландпояи технологӣ ва 87% тамоми патентҳои дар олам ба қайдгиритаро соҳибӣ мекунад ва ҳар сол ба ҳисоби миёна 400 млрд доллари америкой барои корҳои илмӣ таҳқиқотӣ ва озмоишию конструкторӣ сарф менамоянд, чароён мегирад, ки [5,с.35] дар натиҷа, ҳукуматҳои миллии ва созмонҳои байналмилалӣ маҷбур мешаванд, ки дар раванди амалӣ гардонидани ҳам сиёсати дохилӣ ва ҳам хориҷии худ манфиатҳои онҳоро ба инобат гиранд.

Вобаста ба ин тамоил имрӯз дар бораи соф «миллӣ» ё «худудӣ» будани мансубияти субъектҳои иқтисодӣ ҳукм кардан душвор аст. Доираи таъсири субъектҳои бозори сиёсӣ ва иқтисодӣ молиявии ҳукуматҳои миллии бошанд, ба қабули қарорҳои сиёсии ҳукуматҳо ва созмонҳои байналхалқӣ афзуда, арзишҳои иқтисодӣ озои ҷаҳонӣ ва манфиатҳои хусусии худро ҳифз менамоянд.

Қолибаш ин аст, ки «ҷаҳони имрӯза» бар хилофи «ҷаҳони пешина» на бо роҳи зӯрӣ ва забт карда гирифтани давлатҳои дигар, балки дар заминаи бастанӣ созишномаю қарордодҳои байнидавлатӣ ба вуҷуд меоянд ва манфиатҳои дуру наздики сиёсии худро амалӣ менамоянд.

Бояд зикр кард, ки ҷаҳонишавӣ ҳамчун як раванди трансмиллӣ аз охири асри XX ва ибтидои асри XXI фаъол гашта бошад ҳам, дар ин

муддати кӯтоҳ ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа таъсир расонида истодааст. Вале бояд иқрор шуд, ки имрӯз ба раванди ҷаҳонишавӣ на фақат ба назари нек нигоҳ менамоянд, балки атрофи он баҳсу мунозираҳои доманадор сурат мегиранд. Хусусан, вақте ки сухан дар бораи ҳаёти маънавии ҷомеа меравад, раванди ҷаҳонишавиро ҳамчун василаи экспансияи мафкураи ҷомеа баҳогузори менамоянд.

Дигар ин, ки тасаввурот, фаҳму дарки ҷаҳонишавӣ дар шароити рақобати давлатҳо барои манфиатҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ тағйир ёфта, онро ҳамчун василаи бо «қувваи нарм» дар ҷомеаҳои тавсеаёфтаи стода тарғиб намудани ғоя ва фарҳанг, мафкура ва тарзи зисти бегона мефаҳманд.

Муҳаққиқ М.А.Назар хислати мураккаб ва пуриштилоф доштани ҷаҳонишавиро шарҳ дода, чунин нигоштааст: «Аввалан, ҳангоми объективона такмил додани тақсимооти қувваҳои истеҳсолкунанда дар миқёси ҷаҳонӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ оқибатҳои иҷтимоии ин амали худро сарфи назар карда, ҳалли масъалаҳои бавучудодаи иҷтимоиро ба зиммаи давлатҳои миллӣ гузоштаанд, дар сурате, ки давлатҳои миллӣ на ҳамаيشа барои воқуниш ба ин масъалаҳо захираҳои кофӣ доранд.

Сониян, нобаробарии иҷтимоӣ афзоиш ёфт ва мувофиқан, ихтилофу низоҳо дар заминаи муносибатҳои «начандон одилона»-и иҷтимоӣ дар кишварҳои ҳам пешрафта ва ҳам дар ҳоли рушд зиёд гашт. Сеюм, ҷаҳонишавӣ, ки «калидҳо»-и рушди иқтисоди ҷаҳонро дар ихтиёри корпоратсияҳои фаромиллӣ ва бонкҳои фаромиллӣ гузошт, имкониятҳои татбиқи стратегияҳои миллии рушди давлатҳои алоҳидаро маҳдуд намуда, манфиатҳои ҳамаи қисми элитаи ҳукумрони маҳаллӣ ва соҳибкоронро поймол кард, ки бо фаъолияти ин корпоратсияҳо алоқаманд набуданд. Ин боиси афзоиши ташаннуч дар арсаи ҷаҳонӣ гардид»[84.с.123].

Дар атрофи ҷаҳонишавӣ ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба шуури оммавӣ дигар андешаҳо низ баён мегарданд, ки беасос нестанд. Доираи баҳсу мунозираҳо аз эътирофи бечунучаро ва таърифу тавсифи арзишҳои бегонаи ба фазои иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеаҳои суннатӣ воридшаванда, то танқиди

он ҳамчун шакли нави колониализм муайян мегардад, ки ин раванд на фақат ба ҳаёти маънавӣ, балки ба истиқлоли сиёсии давлатҳо таъсири худро мегузорад. Дар ибтидо ин раванд, ки аз консенсуси Вашингтонӣ маншаъ мегирад, чунин самтҳои афзалиятнокро дар бар мегирифт:

- 1) ғояи таъмин ва ҳифзи ҳуқуқи озодиҳои инсон;
- 2) бартарии демократия нисбат ба дигар шаклҳои ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ;
- 3) тарғиби ғояи афзалиятнокии иқтисоди бозорӣ нисбат ба иқтисодиёти банақшагирӣ;
- 4) ошкорбаёнӣ ва дар ҷаҳонбинии одамон устувор намудани андешаи «муоширати иҷтимоӣ беҳтар аз манъкунӣ» ва баҳри амалӣ намудани ин андеша ба таври густурда паҳн намудани дастовардҳои технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ, қабл аз ҳама, интернет.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки амалӣ намудани ғояҳои мазкур ягон хатару таҳдид ба бор намеорад, аммо бадии қор дар он аст, ки тавлидкунанда ва тарғиботгии ғаъоли ин арзишҳо давлатҳои Ғарб буда, онҳо арзишҳои мазкурро дар афкори ҷамъиятии дигар кишварҳо тибқи қолабу ҳадафҳои худ қорӣ намуда, афзалияти бечунучарои стратегияи рушди неолиберализми ғарбиро тарғиб менамоянд.

Аз ин лиҳоз, воқеияти нави иҷтимоӣ, ки натиҷаи ҷаҳонишавӣ мебошад, моро водор менамояд, ки ин падида ро аз нав дарк намоем, паёмадҳо ва таъсири он ро ба ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии Тоҷикистон муайян намуда, мавқеи худ ро интиҳоб намоем. Вале матраҳ намудани ин масъала аз доираи таҳқиқоти мо каме дар қанор буда, матраби мурочиати мо ба ин мавзӯ аз муайян намудани таъсири раванди ҷаҳонишавӣ ба шуури иқтисодӣ, тағйирёбии мазмун ва моҳияти он иборат мебошад.

Дар робита ба ин, зикр намудан зарур аст, ки раванди ҷаҳонишавӣ ҳастии иқтисодиро дигаргун намуда, тамоюлҳои ҷадиди инкишофи он ро ба миён овард. Тайи солҳои охир ба шарофати сиёсати «Дарҳои қушод» ва ҷалби кишварҳои гуногун ба ҳамкориҳои судманд дар кишвар лоиҳаҳои зиёде

дар соҳаҳои саноат, гидроэнергетика, коммуникатсия амалӣ шудаанд, ки дар ин раванд барои рушди устувори иқтисодии давлати мо заминаҳои устувор гузошта шуд.

Ҷаҳонишавӣ фазои иқтисодии кишварро дигаргун намуда, ҳамгирӣи субъектҳои хоҷагидориро фарохтар ва имконияти шиносоиро ба таҷрибаи хоҷагидорӣ васеъ гадонд. Муҳимтарин натиҷаи ин раванд аз он иборат аст, ки эҳсос ва ҳис, тасаввурот ва тафаккури иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ фарроҳтар ва куллан дигаргун гашт. Мушоҳидаҳо собит менамоянд, ки дар замони муосир ҷиҳати акизитивии шуури иқтисодии аъзои ҷомеа тағйир ёфта истодааст, яъне онҳо дарк менамоянд, ки ба даст даровардани молу мулк, коллексия ва ғункунии он омили ягонаи анғезандаи фаъолияти иқтисодӣ буда наметавонад.

Таҷрибаи эҳё намудан ва таъмини рушди устувори иқтисодии миллий, хусусан, ташаккули фаъолияти соҳибкорӣ, собит менамояд, ки дар ин раванд нақши омилҳои гностикӣ (донистан ва сарфаҳм рафтан ба равандҳои иқтисодӣ), персепсияи иқтисодӣ (дарк намудани тамоюлҳои рушди иқтисодӣ) ва хосса ҷанбаи глорикӣи шуури иқтисодӣ (қаноатмандӣ ва майлу рағбат аз фаъолияти иқтисодӣ) нақши ҳалкунанда мебозад.

Як тадқиқоти иктишофӣ (пилотӣ)-е, ки дар раванди таҳқиқот дар минтақаи озоди «Суғд» - и вилояти Суғд ба иштироки иқтисоддонҳо гузаронида шуд, муайян намуд, ки мақсад ва ҳадафҳои асосии бунёди ин минтақаи озод аз нуктаҳои зерин иборат будааст:

- ҳиссагузорӣ дар рушди иқтисоди миллий;
- бунёди ҷойҳои корӣ ва таъмини шуғли мутахассисон;
- ворид намудани технологияҳои пешқадам ба истеҳсолот;
- фаъолгардонии иқтисодӣ бо роҳи ворид намудани сармояи хориҷӣ;
- бойгардонии талаботи бозори дохила ва ба роҳ мондани содироти мол;
- истеҳсоли молҳои босифат ва воридотивазкунанда;
- омӯхтан ва андӯхтани таҷрибаи иқтисоди ҷаҳон.

Тавре мебинем, ангезандаи асосии ташкили субъектҳои иқтисодӣ ба унсурҳои гностикӣ ва персепсияи иқтисодии шуури иқтисодӣ вобаста аст. Чунин ҳолат дар раванди суҳбату пурсиши роҳбарони корхонаҳои иқтисодӣ низ тасдиқ гашт. Аз 24 нафар роҳбарони субъектҳои хоҷагидори минтақаи озои иқтисодии «Суғд» аксарият ҳамчун ангезандаи фаъолияти иқтисодӣ ҷанбаи гностикӣ, персепсияи иқтисодӣ ва глорикиро интиҳоб намуданд, ки аз тағйирёбии тамоюли ташаккули шуури иқтисодии онҳо дарак медиҳад.

Муҳаққиқоне, ки ҷанбаҳои фалсафии шуури иқтисодиро омӯхтаанд, таъкид менамоянд, ки иқтисодиёти муосир низомест, ки бар пояи арзишҳо бунёд гаштааст. Аз ин лиҳоз, ҳангоми омӯзиши ташаккули шуури нави иқтисодӣ ба муносибати аксиологӣ таъя намудан мувофиқи мақсад мебошад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ гарчанде, ки иқтисодиёт хислати глобалӣ касб менамояд, аммо муносибатҳои иқтисодӣ дар ҷомеаи мо бар пояи арзишҳои миллӣ (инсонгарой, ғамхорӣ дар бораи ятимону барҷомондагон, бунёди мактабу бунгоҳҳо ва ғайра) қарор дорад. Бинобар ин, аз нуқтаи назари аксиологӣ шуури иқтисодӣ ин низоми арзишҳои миллӣ буда, онҳо амал ва рафтори субъектҳои хоҷагидорро муайян менамоянд.

Бояд зикр кард, ки консепсияи аксиологии маърифати шуури иқтисодӣ дар фалсафаи иқтисодиёт аз ҷониби муҳаққиқони рус Т.Заславская, Р. Рывкин, С.Мачун, Е.Ясина, А.Панарин, Ж.Тощенко, В. Иноземцев [68, 69, 240, 324] ва аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик Д.М. Хуморов [128] омӯхта шудааст.

Баробари ин, дар ин ҷо муаммои дигар ба миён меояд. Оё дигаргун гаштани фақат низоми арзишҳо метавонад шуури иқтисодиро куллан тағйир диҳад. Ҷавоби ин савол моро водор менамояд, ки ба баъзе ҷанбаҳои онтологӣ мавзӯ рӯй оварем. Вобаста ба ин, дар боло зикр намудем, ки ҳастии иқтисодӣ шуури иқтисодиро муайян менамояд, ки ин маҳаки онтологӣ шуури иқтисодиро ифода менамояд. Ба ин принцип таъя намуда, мо гуфта метавонем, ки ҷаҳонишавӣ то кадом андоза шуури ҷамъиятӣ, аз он ҷумла, шуури иқтисодиро дигаргун намуд?

Воқеият чунин аст, ки барои давлатҳои пасошуравӣ, ҳатто, барои давлати Россия, ки нисбатан тараққикарда ҳисобида мешавад, оғози раванди либеризатсияи иқтисодиёт «дахсолаҳои» аз даст рафтани модернизатсия ва инноватсия, пасрафти инноватсионӣ-техникӣ, ғайрисаноатигардонии иқтисодиёт, рушди давлат ҳамчун манбаи ашёи хом ҳисобидан мумкин аст. Ҳамин тамоюлро дар соҳаи иҷтимоиёту иқтисоди кишварамон мушоҳида намудан мумкин аст.

Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар асари бунёдиашон «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» вазъи иқтисодиёти кишварро дар лаҳзаи ба даст овардани соҳибистиклолӣ шарҳ дода, чунин нигоштаанд: сиёсати иқтисодӣ ва бунёди корхонаҳои азими саноатӣ бо вучуди бисёр афзалиятҳои ба манфиатҳои иқтисодиёти миллий ва истиқлолияти давлатӣ созгор набуд. Ин корхонаҳои азим амалан тобеи марказ буда, ба низоми иқтисодии ҷумҳурӣ иртиботи қавӣ надоштанд.

Сиёсати инфрасохторӣ ва коммуникатсионии ҷумҳурӣ низ аз рӯйи манфиатҳои марказ қорбаст мешуд. Масалан, дар давоми шаш моҳи зимистон ду вилояти бузурги мамлакат – Бадахшон ва Ленинобод (ҳоло Суғд) амалан бо пойтахт ва маркази ҷумҳури роҳи мусоиди рафтуо надоштанд. Дар баҳши кишоварзӣ бошад, ба пахтакорӣ афзалият диҳанд ҳам, дар корхонаҳои саноати сабуки кишвар қисми ками пахта қоркард карда мешуд. Ҳатто, дар дар ду вилояти калон – Қўрғонтеппа ва Қўлоб, ки 60 фоизи пахтаи мамлакатро истехсол мекарданд, ягон фабрикаи мучаҳҳази бофандагӣ фаъолият намекард [133, с. 305].

Илова бар ин, бозсозии «горбачёвӣ» барои Тоҷикистон ягон натиҷаи дилхоҳ надод. Он давра ормонҳои нек оид ба «тезонидаи рушди иқтисодӣ», «баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии халқ», «истифодаи имкониятҳои ҷамъияти сотсиалистӣ» ва ғайраҳо чун ҳадафи ормонӣ дар рӯйи қоғаз боқӣ монда буданд. Дар ин давра суръати инкишофи соҳаи иқтисодиёти мамлакат поён рафт, ки он ҳамоно ба сатҳи зиндагонии мардум таъсири манфӣи худро расонида истодааст. Ин ҳолат ба рӯҳу равони мардум таъсири манфӣ расонд.

Бояд қайд намуд, ки ҳар як лоиҳаи рушди иқтисодӣ маҳсули майнаи сари инсон аст. Пас, имрӯз чунин лоиҳаи рушди иқтисодӣ тарҳрезӣ шавад, ки ба талаботи мардум ҷавобгӯ, рақобатпазир ва хавфу хатарҳоро пешгирӣ карда тавонад. Он бояд иқтисодиёте бошад, ки мазмунан миллий, вале, ҳамзамон, қисми таркибии иқтисодиёти ҷаҳон бошад. Ба андешаи мо, самтҳои асосии чунин иқтисодиёт инҳоянд:

- Инкишоф додани иқтидору қобилияти иқтисодӣ. Дар шуури иқтисодии ҷомеаи Тоҷикистон ҳанӯз ҳам унсурҳои муносибатҳои аграрӣ-саноатӣ боқӣ мемонад. Бесабаб нест, ки бо ташаббуси Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бунёди соҳаи саноат ва гузариш ба муносибатҳои саноатӣ - аграрӣ стратегияи ҷоруми миллий эълон гардидааст, ки қолаби нави рушди иқтисодиёти кишвар ва шуури иқтисодиро муайян менамояд.

- Таъмини озодии инсон. Бояд ба инобат гирифт, ки озодии шахс ва интиҳоби ӯ, мавқеъгириҳою муносибаташ, сатҳи донишу таҷриба, тафаккури иқтисодиаш омилҳои муҳимми ҷомеаи саноатӣ ва пасосаноатӣ мебошад.

- Адолати иҷтимоӣ. Вобаста ба сатҳи амалигардонии адолати иҷтимоӣ низоми иқтисодӣ «тарафдорони худро ниёзмандиҳои одамонро қонеъ месозанд ва ҳамкорию ҳамзистии осоиштаро байни қишрҳои гуногун ба вучуд меоранд. Дар айни замон зухури уфуқҳои нави умедворӣ ба зиндагии шоистатар баҳодиҳӣ аз ҷониби одамон ба вазъи адолати иҷтимоии барқарорбуда низ тағйир меёбад ва бинобар ин, ҷомеа ҳамеша талоши татбиқи моделҳои нави сиёсатгузорию иҷтимоиву иқтисодиро давом медиҳад [84, с.3].

Аз гузоришоти боло натиҷабардорӣ намуда, тамоюлҳои тағйирёбии мазмун ва моҳияти шуури иқтисодиро дар шароити ҷаҳонишавӣ дар нуктаҳои зерин ифода намудан ҷоиз аст:

- ҳамчун низоми дидгоҳи нави ғардҳо (ашхоси алоҳида ҳамчун субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳаёти иқтисодӣ) ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ оид ба қонуниятҳои рушди иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва

иттилоотишавии иқтисодиёт. Дар ин робита, дар заминаи донишҳои нави иқтисодӣ ва қонуни сабабият ташаккули тасаввурот ва тафаккури нави иқтисодӣ, баҳодихӣ, ҳукму боварӣ нисбат ба равандҳои иқтисодиёти муосир;

- ҳамчун маҷмуи арзишҳои маънавӣ, меъёр ва принципҳои ахлоқӣ, ки рафтору одоби иқтисодии субъектҳои хоҷагидорро дар шароити ҷаҳонишавӣ муайян менамояд;

- ҳамчун мақсад, майлу рағбат ва муқаррароте, ки ба рушди устувори иқтисодӣ нигаронида шудааст;

- дар шакли маҷмуи унсурҳои иҷтимоиву психологӣ (ангезандаҳо, хислат, ҳаяҷон, кайфият, афзалиятдихӣ, таваккалкорӣ).

Мазмун ва моҳияти шуури нави иқтисодиро дар шароити ҷаҳонишавӣ унсурҳои зерин муайян менамояд:

- шинохти ҳуди инсон ҳамчун субъекти хоҷагидор;

- раванди ташаккули шуур ва фарҳанги иттилоотӣ, ки онро рақамигардонии иқтисодиёт тақозо менамояд;

- дигар гаштани таносуби манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ дар шуури иқтисодӣ;

- дарки амиқи мақсади фаолияти ҳеш, даст кашидан аз тафаккури иқтисодии қолабӣ, ташаккул додани фарҳанги хоҷагидорӣ, дарку эҳсоси хавфу хатарҳои глобалии иқтисодиёти муосир ва роҳҳои муқовимат ба онҳо;

- тағйирёбии тасаввурот дар бораи моликият, боигарӣ, даромад, ғоида ва дигар арзишҳои иқтисодӣ;

- дигаргун гаштани дарки таносуби «бой» ва «камбағал», «бойигарӣ» ва «камбизоатӣ», эҳсоси аҳамияти соҳибкории иҷтимоӣ;

- сарфаҳм рафтан ба рақобат ҳамчун механизми рушди иқтисодӣ;

- ташаккул ёфтани ҳисси масъулият баҳри инкишоф додани иқтисодиёти кишвар;

- дарк намудани принципҳои фаъолияти иқтисодиёти бозорӣ;

- эҳсос ва фаҳми он, ки дар шароити иқтисодиёти бозорӣ давлат ниҳодест, ки барои ташкили фаъолияти муваффақонаи иқтисодӣ, хусусан, дар

соҳаи соҳибкорӣ, тавассути қабули қонунҳо ва дигар санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ замина ва имкониятҳо фароҳам меорад;

- вусъати раванди худшиносии миллий ва дар ин замина ташаккул ёфтани ҳисси ватандорӣ, ватанпарастӣ, ифтихормандӣ дар рушди соҳибкорӣ баҳри рушди иқтисодии кишвар ва ғайра.

Дар замони муосир тағйирёбии мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ, ҳамчунин, ба сохтори иқтисодӣ ворид гаштани технологияҳои иттилоотӣ, хусусан, рақамигардонии муносибатҳои иқтисодӣ вобаста мебошад. Мафҳуми рақамигардонӣ гузариши иқтисодӣ ба қолабҳо ва усулҳои нав, ки ба қисмҳои технологияҳои нав таъсир менамояд, ифода менамояд.

Мисоли равшани онро мо дар ташаккули ҳукумати электронӣ, муоширати видеоӣ мессенҷерҳо, татбиқи лоиҳаи «шаҳри ҳушманд», гирифтани машваратҳо тавассути интернет, ташрифи маҷозӣ ба китобхонаҳо, осорхонаҳо ва ғайра дида метавонем. Пардохти маош тавассути банкоматҳо, рақамӣ гаштани пардохтҳо, хизматрасониҳо низ аз унсурҳои иқтисодии рақамӣ махсус мебошанд, ки ба мазмун ва мундариҷаи шуури иқтисодӣ таъсири бевосита мерасонад.

Дар шароити муосир рақамигардонӣ тамоюли асосии иқтисодӣ махсус мебошад, ки нишондиҳандаҳои зерин тамоюли ташаккули онро нишон медиҳад:

- истифода намудани асбоби рақамӣ;
- ба роҳ мондани робита ва ҳамкориҳо дар фазои маҷозӣ;
- арзёбии молу амвол, тавассути саҳифаҳои интернет;
- хариду фурӯши электронӣ;
- арзёбӣ намудани хизматрасониҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ;
- тавассути технологияҳои нав қабули донишҷӯён ба донишқадаву донишгоҳҳо;
- таҳсилоти фосилавӣ;
- аз байн рафтани бозорҳои анъанавӣ ва ғайраҳо.

Дар ин робита, агар ҷаҳонишавӣ фазои иқтисодии ҷаҳонро ба ҳам пайваста, ҳамгирӣ, муомилаю мубодилаи сифатан нави иҷтимоию иқтисодиро ба миён оварда бошад, иттилоотишавӣ василаи асосии ҷаҳонишавии иқтисодиёт махсуб ёфта, зарурияти баланд бардоштани имкониятҳои ақлонии инсонро тақозо менамояд.

Технологияҳои иттилоотӣ масофаи муоширати субъектҳои шуури иқтисодиро наздик намуда, фазои ҳамгироии иҷтимоию иқтисодӣ, ба даст овардани иттилоотро дар бораи иқтисодиёти инноватсионӣ фарохтар мегардонад. Агар солҳои пешин шуури иқтисодии одамон зери таъсири бевоситаи ҳастии иқтисодии нақдӣ сурат гиранд, дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ шакли дигари ҳастӣ арзи вучуд намуд, ки онро «инфосфера» - ҳастии иттилоотӣ номидан ҷоиш аст.

Дар маҷмӯъ, месазад хулоса кард, ки дар шароити муосир шуури иқтисодӣ зери таъсири ду падида - ҷаҳонишавӣ ва иттилоот қарор дошта, зери таъсири ин падидаҳо мазмун ва моҳияти хешро тағйир додааст. Аз лиҳози умумифалсафӣ тағйир ёфтани шуури иқтисодиоро дар шароити ҷаҳонишавӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ дар нуктаҳои зерин ифода намудан ҷоиш аст:

1) дар натиҷаи ба сохтори ҳастии иқтисодӣ ворид гаштани технологияҳои инноватсионӣ чунин унсурҳои шуури иқтисодӣ, ба мисли ҷанбаи гностикӣ, тасаввурот, тафаккур ва донишҳои иқтисодӣ дигаргун гаштанд;

2) гузариш аз шуури иқтисодии якқутба ба бисёрқутба;

3) ташаккул ёфтани фазои иқтисодии маҷозӣ (вербалӣ). Масалан, арзи вучуд намудани савдои электронӣ, рекламаи молу амвол ва хизматрасониҳо, гузариш ба муомили ғайринақдӣ ва ғайраҳо.

4) вобаста ба ин, дар шароити иқтисодиёти рақамӣ ба сохтори шуури иқтисодӣ ворид гаштани фарҳанги иттилоотӣ;

5) ба вучуд омадани парадигмаи нави арзишфаҳмӣ;

6) азнавдарккунии рақобат дар бозори дохиливу хориҷӣ.

Дар натиҷаи таҳқиқот дар ин зербахш муайян гашт, ки ҷиҳатҳои калидии шуури нави иқтисодӣ инҳоянд:

- худшиносии инсон ҳамчун субъекти муносибатҳои иқтисодӣ;
- ташаккули фарҳанги иқтисодии глобалӣ;
- қобилияти таҳлилӣ ва идоракунии таҳдиду хатарҳо;
- дарк карда тавоништан ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ дар истеҳсолот.

Ба таври хулоса, ҳамчунин, зикр намудан лозим аст, ки тағйирёбии мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ба фаррох гаштани муносибатҳои иқтисодӣ, зарурати баланд бардоштани сатҳи дониш, ташаккули шуур ва фарҳанги иртиботию муоширатӣ, тафаккури креативӣ (эҷодӣ), дигаргун намудани ҷанбаҳои иҷтимоию психологии субъектҳои хоҷагидорӣ вобаста аст.

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки зери таъсири раванди глобалӣ ва иттилоотӣ касб намудани иқтисодиёт тамоми сохтори шуури иқтисодӣ: ҳиссиёт ва эҳсосот, анғезандаҳои фаъолияти иқтисодӣ, манфиату талабот, тасаввуроти иқтисодӣ ва тафаккури иқтисодӣ дигаргун гаштааст. Дар навбати худ тағйирёбии мазмуну моҳияти шуури иқтисодӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ таҳқиқи ҷанбаҳои онтологӣ, гностикӣ, аксиологӣ ва праксиологии онро мубрам гардонидаст.

Дар маҷмӯъ, маҳаки асосии тағйирёбии мазмун ва моҳияти шуури иқтисодиро дар нуктаҳои зерин ифода намудан мумкин аст:

- арзи вучуд намудани шаклҳои гуногуни моликият (падидаи соҳибмулкӣ);
- вусъатёбии соҳибкории хурду миёна;
- дар фаъолияти иқтисодӣ така намудан ба донишҳои иқтисодӣ, ҳисобу китоби амиқи сарфу харч, даромад, ғоида, майли соҳибмулкони ба сӯйи худташаккулунӣ ва худидоракунӣ, интиҳоби арзишҳои нави иқтисодӣ ва ғайра.

Ҳамзамон, зикр намудан зарур аст, ки дар раванди ташаккул додани шуури нави иқтисодӣ, роҳҳои тақмили он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон як қатор масъалаҳои мушкилиро низ ҷой доранд, ки онҳоро таҳқиқ намуда, роҳҳои ҳалли онҳоро дарёфт намудан аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимми илми муосир маҳсуб меёбад.

2.2. Дарки ҷанбаҳои иҷтимоӣ-фалсафии шуури иқтисодӣ дар раванди ташаккул ва рушди иқтисодиёти инноватсионӣ

Хусусиятҳои муҳими шуури иқтисодӣ он аст, ки дар замони муосир вай хислати байнифаннӣ пайдо намудааст. Вобаста ба ин ҳолат, муҳаққиқ А.Э.Савченко чунин саволро мегузорад, «ки муносибати қувваҳои истеҳсолкунанда, муносибатҳои истеҳсолӣ ва диалектикаи онҳо объекти омӯзиши кадом илм бошад? Оё мо ҳуқуқ дорем, ки ҳангоми таҳқиқи онҳо ҳамчун воқеияти иқтисодӣ, масалан, ҳангоми таҳлили иқтисодӣ-сиёсӣ ҷойгоҳи донишҳои фалсафӣ, ҳуқуқӣ, сотсиологӣ, антропологӣ ва дигарҳоро ба назар нагирем? Магар далели амалӣ нагаштани як қатор консепсияҳои иқтисодии замони на он қадар дур исботи он нест, ки ба таври сунъӣ чудо намудан ва объекти тадқиқоти ин ё он фан донишдони шуури иқтисодӣ сабаби ноқомииҳо мебошад? Андешаи мазкурро қазоват намуда, муаллиф таъкид намудааст, ки муносибати бюрократӣ илмро ба «мулк» – ҳои аз ҳам чудо табдил додааст. Бартараф намудани муносибати бюрократӣ ба илм, ки натиҷаи он қарахтӣ ва марғи ҷусторҳои илмӣ аст, тақмил додани таҳқиқотҳои байнифанниро тақозо менамояд» [94, с.61].

Дар идомаи андешаҳои мазкур қайд намудан зарур аст, ки масъалаи шуури иқтисодӣ низ аз доираи ин қазоватҳо дар қанор намондааст. Саволи оё шуури иқтисодӣ объекти тадқиқи фалсафа буда метавонад ё не, мавриди баҳс қарор дорад. Бешубҳа, аз дидгоҳи мо, ҷавоби ин савол мусбат аст, аммо аз чи сабаб бошад, ки то солҳои наздик намоёндагони фалсафаи иҷтимоӣ ба ин масъалаи муҳим ба таври бояду шояд рӯй наовардаанд.

Бо вучуди ин, метавон таъкид кард, ки шуури иқтисодӣ ҳамчун объекти омӯзиши фалсафа аз мазмуни масъалаи асосии фалсафа бармеояд. Маълум аст, ки фалсафа ҳамчун илм қонуниятҳои куллитарини инкишофи табиат, ҷамъият ва тафаккури инсонро меомӯзад. Ин андеша ба ҳақиқати мутлақ табдил ёфтааст, ки аз ҷониби аксарияти мактабҳо ва равияҳои фалсафӣ эътироф карда мешавад.

Дуруст аст, ки ин масъала дар ин ё он таълимоти фалсафӣ тобишҳои гуногун касб намуданаш мумкин аст, вале як андеша мусаллам аст, ки он дар кадом шакле набошад, сухан аз боби дарк намудан ва муносибати инсон ба олами воқеӣ, яъне табиату ҷамъият меравад. Шояд дар ҳамин замина бошад, ки солҳои охир ба ҳайси масъалаи асосии фалсафа низоми «одаму олам» муайян гашта, муҳаққиқони соҳа кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки ҷойгоҳи инсон, тафаккур ва шуури ӯ дар ин низом муайян гардад.

Шуури иқтисодӣ дар ин баҳс бори аввал ҳамчун объекти таҳқиқи фалсафа баррасӣ мегардад. Вале тавре ки дар зербоби гузашта таъкид намудем, масъалаи шуури иқтисодӣ дар ин ё он шаклу мазмун ҳамеша дар афкори фалсафӣ ҷой дошт. Вале бо сабабҳои гуногун дар як давраи муайян шуури иқтисодӣ ва умуман, илмҳои иқтисодӣ аз фалсафа дур гаштанд. Ин боиси он гардид, ки имрӯзҳо дар доираи илмҳои иқтисодӣ як қатор масъалаҳои ҳалталабе арзи ҳастӣ кардаанд, ки баррасӣ ва ҳалли онҳо бидуни муроҷиат ба тафаккури фалсафӣ ғайриимкон мебошад.

Дар натиҷаи вусъат ёфтани алоқамандии фалсафа ва иқтисодиёт дар солҳои 70-уми асри XX соҳаи махсуси дониш - фалсафаи иқтисодиёт ташаккул ёфт. Ҷараёни ҷаҳонишавӣ ва арзи вучуд намудани ҷомеаи иттилоотӣ, вусъати тараққиёти ҷомеаҳои модерну пасомодерн фаъолияти инсонро дар соҳаи иқтисодиёт мураккаб гардондааст.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҷомеаҳои баъдисаноатӣ ё ҷомеаи донишгаро дар он аст, ки омилҳои фарҳангӣ ва иқтисодӣ ҷойгоҳи калидӣ дошта, ислоҳоти иқтисодӣ ба тӯфайли дониш, маҳорту таҷриба савия амалӣ мегардад. Зиеда аз ин, фарҳанг чун меъёри муҳимми рушди иқтисодӣ муайян

гашта, олимон солҳои охир дар бораи фарҳанги иқтисодӣ ва ахлоқи иқтисодӣ андешаҳои ҷолибе баён менамоянд.

Дар фарқият аз солҳои аввали гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ, раванди ин чараён ба танзим дароварда шуда, ҳар чӣ бештар маълум мегардад, ки самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятӣ на фақат аз ҳолати воситаҳои меҳнат (олоти меҳнат ва ашёи хом), балки аз сатҳи маънавияти инсон, ахлоқ, ҳамгироию ҳамдастии субъектҳои хоҷагидор, аз кайфият ва ангезандаи фаъолияти меҳнатӣ, дар маҷмӯъ, аз ҷаҳонбиниву шуурнокии одамон вобаста мебошад.

Дар шароити муносири ҷомеаи Тоҷикистон гузарши ба муносибатҳои нави иқтисодӣ ва низоми бозаргонӣ тақозо мегардад, ки субъекти асосӣ, неруи истеҳсолкунанда, баромад мекунад, ба меҳнат ва камолоти маънавии ӯ арзиш қоиш мешаванд, самаранокии истеҳсолот хеле баланд мебошад. Бесабаб нест, ки боназардошти чунин ҳолат, дар бисёр мавридҳо лоиҳаҳои азнавсозии иқтисодияти ҷомеа ҳамчун лоиҳаи маънавию ахлоқӣ баррасӣ шуда истодаанд. Яъне ин лоиҳаҳо то андозае интизориҳои инсонро доир ба ташкили зиндагии шоиста дарбар мегиранд. Аз ин лиҳоз, маънавияти инсон дар таркиби мавзӯи таҳқиқшаванда комилан масъалаи иҷтимоиву маънавӣ набуда, балки дорои ҷанбаҳои калидии иқтисодӣ низ мебошад.

Ҷиҳати дигари масъала ин аст, ки дар шароити бунёди ҷомеаи иттилоотӣ ба иқтисодият рамзҳо, забонҳои сунъӣ дар шакли тамсилаҳо, моделҳои математикӣ, воҳидҳои ҷенкунӣ, барномаҳои компютерӣ ва воситаҳои телекоммуникатсия, «зеҳни сунъӣ» ворид шуда истодааст, ки идора намудани онҳо бидуни вусъати дониши инсон ғайриимкон мебошад.

Аз ин рӯ, шуури иқтисодӣ ба проблемаи байнифаннӣ табдил ёфтааст. Зеро илмҳои нав ба мисли сотсиологияи иқтисодӣ, психологияи иқтисодӣ, таъмини барномавии рушди иқтисодӣ, эконометрика, кибернетика, иқтисодияти экологӣ ва дигарҳо арзи вучуд намуданд, ки мафҳуми шуури иқтисодӣ дар миёни онҳо ба таври муштарак истифода мешавад. Фалсафаи иқтисодӣ ба сохтори илми фалсафаи иҷтимоӣ дохил шуда, объекти

омӯзиши он ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ мебошад. Мавзуи омӯзиши он бошад, аз худ намудани донишҳо дар бораи моҳияти иқтисодиёт ҳамчун низоми мураккабу пурихтилоф ва доимо такмилёбанда маҳсуб мешавад.

Ҳамин тавр, аз омӯзиш ва таҳқиқи сарчашмаҳо маълум метавон кард, ки мафҳуми дар илми шуравӣ «фалсафаи иқтисодиёт» - ро бори нахуст ба илм файласуфи рус Т.В.Логинова ворид намудааст. Вай ин мафҳумро барои таҳлили ҷанбаи иқтисодии фаъолияти иҷтимоии одамон истифода бурдааст. Аз ҷониби муҳаққиқ фалсафаи иқтисодиёт тавассути мафҳуми «фоида» таҳлилу баррасӣ мегардад. Чунин таҳлили муносибатҳои иқтисодӣ дар илми фалсафаи иқтисодиёт назарияи утилитаризм (аз лот. Utilitas - нафъ ё фоида) - ро ба вуҷуд овардааст, ки маҳаки асосии онро тақсимои неъматҳои моддӣ ва қонеъ гардонидани талаботи одамон ташкил медиҳанд [67, с. 12].

Ҳамзамон, мафҳуми «фалсафаи иқтисодиёт» - ро бояд аз лиҳози методологӣ аз мафҳуми «фалсафаи рушди иқтисодӣ» фарқ намуд. Агар фалсафаи рушди иқтисодӣ ин ё он принципҳо, равандҳои азнавсозӣ ва рушди иқтисодиро омӯзад, пас фалсафаи иқтисодиёт ба маърифати моҳият ва вижагиҳои шуури иқтисодӣ ва қонуниятҳои куллии инкишофи иқтисодиёт таваҷҷуҳ намуда, унсурҳои ташкилдихандаи низоми муносибатҳои иқтисодӣ, ба монанди нақши инсон ва ҷаҳонбинӣ дар раванди ташаккул ва рушди муносибатҳои иқтисодӣ, мазмун ва мунтариҷаи муносибатҳои молумулкӣ, меҳнат ва психологияи он ва арзишҳои иҷтимоӣ-фарҳангиро бо диди кулӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Таҳлили ин омилҳо имконият медиҳад, ки принципҳои самараноки ташкили фазои иқтисодӣ ва ташаккул додани фарҳанги иқтисодии ҷомеа фароҳам оварда шавад. Аз ин лиҳоз, фалсафа ба қонуну категорияҳои кулӣ така намуда, ҷанбаҳои гуногуни онро баррасӣ менамояд, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

1. Ҷанбаи онтологӣ. Ин ҷанба омӯзиши моҳият, мазмун ва сохтори шуури иқтисодӣ, роҳҳои воридшавӣ ба умқи диалектикаи ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодиро дар бар мегирад. Заминаи таҳқиқи ҷанбаи онтологӣ

Аз ин андеша бармеояд, ки ҳар як шакли ҳастии иқтисодӣ ба худ хос шуури иқтисодиро ташаккул медиҳад. Дар ин росто, масъалаи дигар ба миён меояд, ки одамон то кадом андоза ва суръат ба ҳастии нави иқтисодӣ мутобиқ гашта, навгонихоро дар шуурашон инъикос менамоянд?

Таърихи инсоният собит менамояд, ки ҳангоми гузариш аз як шакли муносибатҳои иҷтимоӣ ба дигараш, дар тафаккур ва маънавияти одамон як навъ табaddулот дар шакли муборизаи мутақобилаи байни арзишҳои моддӣ ва маънавии куҳнаю нав ба вуҷуд меояд. Ин масъала хеле мураккаб аст, зеро тавре дар боло зикр намудем, муносибатҳои иҷтимоие, ки қаблан ҳукмрон буданд, то дер психология ва шуури инсонро дар зери таъсири худ нигоҳ медоранд. Мисоли равшани ин равандро мо дар давраи гузариш ба муносибатҳои иқтисодии бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар кишварҳои пасошуравӣ мушоҳида намудем.

Ба фикри муҳаққиқ Д.М. Устобоева «Мушкилии ин раванд ба он вобаста аст, ки қисми зиёди одамон зарурати тағйир додани арзишфаҳмии худро дарк намуда, меҳоянд рафтору кирдори хешро ба замона мувофиқ гардонанд, аммо ин раванд дар шуур ва равони онҳо ба зиддиятҳои зиёде рӯ ба рӯ мегардад. Муҳтавои ин равандро ба тағйири арзишфаҳмии одамон, ба имконияту талаботи ҳар як фард, ки фарҳанги умумию касбиашон зери таъсири омилҳои беруна қарор дораду ӯ то кадом андоза арзишҳои рафтори фозилаву разиларо аз ҳам фарқ карда метавонад, вобаста мебошад» [146, с.74].

Мувофиқ ба принсипҳои асосии диалектика, махсусан, принсипи дуҷониби он зиддият манбаи ҳамагуна инкишоф ва пешрави чӣ дар ҷомеа ва чӣ дар ҳаёти шахсии инсон ба ҳисоб меравад. Бесабаб нест, ки мутафаккирон зиддиятро манбаи инкишоф эътироф мекунад.

Ҳамин тариқ, дар доираи онтологияи иҷтимоӣ вобаста ба шуури иқтисодӣ чанд масъала мавриди омӯзиш қарор дода мешавад:

- якум, алоқамандии тарафайни ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ;

- дуюм, ба ҳам вобастагии ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ яке аз шаклҳои зуҳури принципи дар боло зикргашта;

- сеюм, омӯхтан ва муайян намудани омилҳое, ки рушди муназзами иқтисодиётро таъмин менамоянд. Ба сифати чунин омилҳо «меҳнат», «фаъолият», «рафтору одоби иқтисодӣ» ва «институтҳои иқтисодӣ» метавонанд ҳамчун унсурҳои таҳкимбаҳшандаи на фақат ҳастии иқтисодӣ, балки шуури иқтисодӣ низ муайян баромад кунанд;

- чорум, эҷоди моделҳои нави ҳастии иқтисодӣ, ки моҳият ва мазмуни шуури иқтисодиро сифатан тағйир медиҳанд ва ғайра.

2. Ҷанбаи ғносеологӣ. Мақсади асосии ғносеологияи шуури иқтисодӣ ҷустори тарз ва усулҳои маърифати ҳастии иқтисодӣ буда, ба он назарияҳо, ғояҳо, ҳолати рӯҳӣ, қолабҳо, одатҳо, шаклҳои ахбор, ки дар он талаботу манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоии одамон ифода меёбанд, инъикос мешаванд.

Ҷанбаи ғносеологияи шуури иқтисодӣ аз маҷмуи донишҳои иборат аст, ки дар он моҳият ва мазмуни назарияҳои иқтисодӣ, қонунҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, шакл ва усулҳои баландбардории самаранокии иқтисодиёт ифода мешаванд. Маърифати хусусиятҳои шуури иқтисодӣ барои танзими иқтисодиёт, банақашагирӣ ва ояндабинӣ, ҳамчунин, барои идоракунии равандҳои иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Доштани тафаккури иқтисодӣ, ки онро дар амалия шуури иқтисодӣ меноманд, аз таҷрибаи истехсолии одамон оғоз меёбад, ба маърифати механизми ба ҳам вобастагии ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ вобаста мебошад. Дар ин ҷо сухан на фақат дар бораи воқеияти иқтисодии инъикосшаванда, балки роҳу усули инъикоси ҳастии иқтисодӣ дар шуури субъекти муносибатҳои иқтисодӣ ва дар ин замина дарёфти роҳҳои ташаққули тафаккури иқтисодӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки дар бисёр мавридҳо шуури иқтисодиро инъикоси субъективии ҳастии иқтисодӣ меноманд.

Вобаста ба ин муқаррарот, ҷанбаи ғносеологӣ масъалаи ошкорсозии субъект ва объекти шуури иқтисодиро дарбар мегирад Ашхоси алоҳида ва намояндагони қишрҳои иҷтимоӣ: корманд, истеъмолгар, андозсупоранда,

соҳибмулк, сохтмончӣ, кишоварз, менеҷер ва маркетинголог субъекти шуури иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд.

Воқеияти иқтисодӣ, сатҳи рушди қувваҳои истеҳсолкунанда, илм, техника ва технология объекти инъикосшавандаи шуури иқтисодиро ташкил медиҳанд. Ҳадафи муҳимми ҷанбаи гносеологии шуури иқтисодӣ ин пайдо намудани роҳҳои такмил додани он баҳри фаровонгардонии истеҳсолот ва таъмини зиндагии шоистаи одамон мебошад.

3. Ҷанбаи антропология – нақши инсонро ҳамчун омили калидии рушди иқтисодиёт баррасӣ намуда, барои муайян намудани мақому манзалати ҳиссиёт, психология, дониш, ақлу хирад ва таҷрибаи андӯхтаи ӯ дар раванди ташаккули шуури иқтисодӣ дарбар мегирад. Принципи «инсон ҳамчун арзиши олӣ ва боигарии ҷамъиятӣ» дар тадқиқи ҷанбаи антропологии шуури иқтисодӣ нақши калидӣ дорад.

Принципи мазкур аз давраҳои пеш то ба имрӯз ҳамчун омили меҳварии фалсафаи инсондустӣ аҳамияти худро гум накардааст. Мактабу равияҳои фалсафии зиёде аз Протагор сар карда, инсонро меъёри ҳамаи чизҳо ҳисобидаанд. Андешаҳои гуманистии дар фалсафаи давраи Эҳё баёнгашта, дар формулаи И.Кант, ки инсонро мақсади ниҳонии ташаккул ва рушди ҷомеа медонист, инъикос шудааст. Ин принцип зина ба зина такмил ёфтааст.

Бахусус, яке аз файласуфони инсонгарои асри XX А.Печчеи, ки асосгузори Клуби Рим мебошад, андешаҳои файласуфони пешинро дар масъалаи нақши инсон дар раванди маърифати олам хеле ҷолиб ҷамъбаст намуда, чунин мегӯяд: «Қалбаи сарбасти ҳамаи масъалаҳо дар ҳастии инсон ниҳон аст. Маҳз дар вучуди ӯ ҳақиқи олам, ибтидову интиҳо, орзуву ормонҳо, майлу рағбат, сарбаландиву нокомиҳо ҷойгузин аст. Агар мо куллияти ҳастиро дарк кардан хоҳем, пас дар маркази андешарониҳои мо бояд шахсияти инсон, воқеият ва имкониятҳои ӯ қарор дошта бошад» [77, с.302].

Барои амалӣ намудани принципи антропологии рушди иқтисодӣ инсон имкониятҳои воқеӣ дорад, вале зарурат ин ҳоло воқеият нест. Ба

амалбарории ин принцип дар замони муосир, ки дар остонаи ҷанги ҷаҳонӣ қарор дорад, ба масъалаи бақои насли инсон ҳамчун зоти боақл айният дорад. Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки мо на фақат дар бораи маҳв гаштани инсон зери таъсири равандҳои ҳатарзояи ҷаҳони муосир, балки дар бораи муайян намудани низоми арзишҳои нави иқтисодӣ ба таври ҷиддӣ андеша намоем.

Ҷанбаи дигари антропологии шуури иқтисодӣ ба он вобаста мебошад, ки мо на фақат дар бораи инсон ҳамчун қувваи асосии истеҳсолкунанда, балки дар бораи он андеша намоем, ки то кадом андоза тағйирёбиҳо дар ҳастии иқтисодӣ ба манфиату талабот, майлу рағбат, кайфияти инсон, некуаҳволӣ ва таъмини зиндагии шоистаи ӯ нигаронида шудааст. Бояд зикр кард, ки солҳои охир дар ин самт баъзе тамоюлоти мусбатро эҳсос намудан мумкин аст. Масалан, дар ҷумҳурии якҷанд конференсияю мизҳои муваффақ дар мавзӯи инкишофи сармояи инсонӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон гузаронида шудааст, ки қобили дастгирӣ аст.

4. Ҷанбаи аксиологии шуури иқтисодӣ масоили арзёбӣ, муайян намудани аҳамияти сохтор, вазифа, робитаҳои анъанаҳои суннатӣ ва навгонӣ дар рушди иқтисодиётро дарбар мегирад. Бояд зикр кард, ки дар ҷанбаи аксиологии иқтисодӣ инсон на ҳамчун фард, балки ҳамчун арзиши иқтисодӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Дар ҷанбаи аксиологии шуури иқтисодӣ арзишмандии муносибатҳои иқтисодӣ матраҳ мегардад ва шаклҳои арзишмандии муносибатҳои иқтисодӣ ошкор карда мешавад. Дар алоқамандӣ ба ин мавзӯ саволи «Иқтисодиёт барои инсон ё инсон барои иқтисодиёт?» пешниҳод мегардад, ки барои дарёфти ҷавоби қаноатбахш ногузир бояд ба ҷанбаи антропологияву аксиологӣ муроҷиат намуд.

5. Ҷанбаи идеологии шуури иқтисодӣ масъалаҳои алоқамандии шуури иқтисодӣ ва идеологияи иқтисодиро дарбар мегирад. Омӯзиши ин ҷанбаи масъала аз лиҳози фалсафӣ-методологӣ хеле муҳим мебошад. Зеро бидуни ба низом даровардани мафҳум ва категорияҳои назарияи иқтисодӣ, дарку фаҳми дурусти равандҳои иқтисодиёт ғайриимкон аст.

Боиси таассуф аст, ки дар як давраи муайян, хусусан, баъди аз байн рафтани идеологияи коммунистӣ, андешаҳое низ баён гаштанд, ки мувофиқи онҳо иқтисодиёт бояд аз идеология озод бошад. Беасос будани чунин ғояҳоро раванди пурпечутоб ва мураккаби ҷомеаҳои муосир собит намуданд. Мисли он, ки бе фикру андеша инсон ҳамчун зоти комил вучуд дошта наметавонад, иқтисодиёт низ бе идеология вучуд надорад.

Идеология қисми таркибии шуури ҷамъиятӣ буда, тибқи қонуниятҳои худ пайдо мешавад, инкишоф меёбад ва дорои таркиб, аломат ва мазмунҳои муайян мебошад. Бояд зикр кард, ки падидаи идеология мисли илм характери таҷрибӣ (абстрактӣ) дорад. Вале фарқияти онҳо дар он аст, ки агар объекти маърифати илм табиат, ҷамъият ва тафаккури инсон дар заминаи далелҳои раднопазир бошад, идеология фақат ҳаводиси воқеияти иҷтимоиро дар худ инъикос ва асоснок менамояд.

Аз ин ҷиҳат, метавон таъкид намуд, ки идеология шакли маънавии инъикоси доктринаҳои иҷтимоӣ дар шуури аъзои ҷамъият, талаботу манфиатҳо, мақсаду маром ва вазифаҳои ҷамъият мебошад. Ба ибораи дигар, идеология ин тарзи фишурдаи тасаввурот дар бораи ваъз ва паёмадҳои рушди ҷомеа аст. Ҳамин тариқ, идеологияро ба таври зайл муайян намудан мумкин аст: идеология ин низомии ғояҳо ва назарияҳоест, ки дар он арзишҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, динӣ, эстетикӣ ҷомеаи мушаххас, синфҳо ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ асоснок мешаванд.

Идеологияи иқтисодӣ яке аз шаклҳои зуҳури ин мафҳум мебошад. Идеологияи иқтисодӣ - ин низомии муқаррарот ва эътимод нисбати далелҳо ва ҳодисаҳои иқтисодӣ буда, вай муносибати инсонро ба равандҳои иқтисодӣ муайян менамояд. Идеологияи иқтисодӣ аз дигар ғояҳо ба вучуд намеояд, балки вай равандҳои ҳастии иқтисодиро инъикос менамояд. Идеологияи иқтисодӣ ба соҳаи истеҳсолоти моддӣ, яъне ба иқтисодиёти воқеӣ вобаста мебошад. Аммо, бояд дар назар дошт, ки идеологияи иқтисодӣ мисли психологияи иқтисодӣ ба ҳастии иқтисодӣ алоқамандии бевосита надорад, балки ин алоқамандӣ характери бавосита дорад.

Идеологияи иқтисодӣ дастгоҳи махсуси категориалиро қорбаст менамояд ва ҳангоми сару қор гирифтан бо он ба назар қунин менамояд, ки идеологияи иқтисодӣ торафт аз воқеияти иқтисодӣ дур меравад. Қунин ҳолат табиист, зеро тавре дар боло зикр намудем, идеология характери таҷридӣ дошта, равандҳои иҷтимоиро дар назария, идея ва консепсияҳо ифода менамояд, ки баъзан онҳо аз воқеият дур буда, онҳо ҳамқун стратегияҳои оянда шинохта мешавад.

Аз ин қиҳат, идеологияи иқтисодӣ на фақат вазъи мавқудай иқтисодиёт, балки стратегияҳои ояндаи рушди онро ифода менамояд. Бояд ба инобат гирифт, ки идеологияи иқтисодӣ бештар бо шаклҳои шуури иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва илмӣ вобаста мебошад.

Аз нуқтаҳои дар боло баёнғашта қунин натиҷабардорӣ намудан мумкин аст, ки қанбаи идеологии маърифати фалсафии шуури иқтисодӣ ба омӯзиши маҷмуи тасаввурот, ғояҳо, нуқтаю назарҳо ва консепсияҳо машғул аст, ки дар онҳо мақоми ишғолнамудай одамон дар низоми муносибатҳои қамъиятӣ, муносибати одамон ба амалияи иқтисодӣ, воситаҳои истехсолӣ ва сиёсати иқтисодӣ мушаххас мегардад.

Фалсафаи иқтисодиёти муосир навъҳои зерини идеологияи иқтисодиро ҳамқун объекти маърифати ҳеш қарор медиҳад:

- 1) идеологияи иқтисодиёти либералӣ;
- 2) идеологияи иқтисодиёти консервативӣ;
- 3) идеологияи иқтисодиёти институтсионалӣ;
- 4) идеологияи иқтисодиёти омехта.

Албатта, дар адабиёти фалсафӣ-иқтисодӣ шаклҳои дигари идеологияи иқтисодӣ матраҳ мегарданд.

Дар воситаҳои ахбори омма низ баъзе нуқтаю назарҳо нисбати идеологияи иқтисодӣ баён гашта, онҳо мавриди баҳсу мунозираҳо қарор доранд. Масалан, иқтисодчий тоҷик, профессор Ф.Б.Насриддинов дар мақолааш «Иқтисодиёти ҳушбахтӣ» [75, с.71] идеологияи ин тарзи иқтисодиётро мавриди арзёбӣ қарор додааст. Дар мақола таъкид мегардад, ки

идеологияи иқтисодиёти хушбахтӣ дар афкори иқтисодии муосир бештар маъруфият пайдо намуда истодааст.

Муаллиф зикр намудааст, ки ҷанбаҳои гуногуни ғояи иқтисодиёти хушбахтӣ дар асарҳои илмӣ Р.Истерлинг, Д.Канеман, Э.Оствальд, Р.Винховен, В.Антропов, О.Антипина, К.Фрумкин, В.Бочко ва Е.Румянтсева мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Муҳтавои идеологияи иқтисоди хушбахтӣ аз он иборат аст, ки нишондиҳандаҳои анъанавии некуаҳволии кишвар ММД (маҷмуи маҳсулоти дохилӣ) ба сари аҳоли ё ИРИ (индекси рушди инсонӣ) – параметрҳои умумии иқтисодиёти милли буда, беҳтаршавии онҳо ба некуаҳволии шаҳрвандони алоҳида вобастагии ҳаттӣ надорад. Бинобар ин, боз як нишондиҳандае лозим аст, ки аз доираи моддӣ берун барои маҷмаа, дигар ҷиҳатҳои муҳимми ҳаёти инсонро инъикос намояд.

Инчунин, муаллиф таъкид менамояд, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ бо мурури замон дар қарда истодааст, ки иқтисодиёти ҳозиразамон, ки ба афзоиши молҳои истеъмолӣ ва зиёд кардани фоида асос ёфтааст, паёмади мушаххас надорад, бинобар ин, ҷамъият бояд арзишҳои асосии ҳаёти иқтисодиро аз нав дида барояд. Масалан, пешниҳод мешавад, ки тахмини рушди одилонаи иҷтимоӣ иқтисодӣ, ҳифз ва рушди арзишҳои анъанавӣ, ҳифзи табиат ва идоракунии дурусти кишвар ба сифати нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ муайян қарда шаванд.

Ба назари мо, ин андеша қаме баҳснок аст, вале ин масъала аз доираи таҳқиқоти мо берун буда, пешниҳод менамоем, ки иқтисоддонҳо ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, дар ҳаллу ҷасли он кӯмак намоянд. Бо вучуди ин, аз андешаҳои, ки дар боло зикр гаштанд, ҷунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки пайдоиши шаклҳои нави хоҷагидорӣ масъалаи қорқарди идеологияи иқтисодиро муҷрам гардонидааст. Идеологияи нави иқтисодӣ бояд на фақат ба баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии одамон, балки ба тағйир додани ҳолати рӯҳӣ, ҷаҳонбинӣ ва шуури иқтисодии онҳо дар худ таъсир гузорад.

6. Ҷанбаи сотсиологияи шуури иқтисодӣ аз он иборат аст, ки рушди иқтисодиёт бояд ба манфиатҳои инсон нигаронида шавад, яъне вай бояд

хислати инсонгарой дошта бошад. Ба соҳаи иқтисодиёти ҷомеа имрӯз фақат аз рӯйи далелҳои оморӣ, маълумотҳои биржаҳо, бозори истеъмолӣ ва ғайра баҳо додан нашоёд, зеро иқтисодиёт дар замони муосир ҳамчун воҳиди худмухтор амал намекунад. Дар шароити ҷаҳонишавӣ омилҳои зиёде ҷой доранд, ки равандҳои рушди иқтисодӣ ва самаранокии онро муайян менамоянд. Ба таври фарогир иқтисодиёти имрӯза дар доираи низоми «биосфера-инсон-ҷамъият-иқтисод-захираҳои табиӣ» ҳамчун созвори ягона амал менамояд.

Инсон ҳалқаи калидӣ дар ин низом ва занҷири мураккаби иқтисодиёт мебошад. Ҳанӯз дар замони худ асосгузори иқтисодиёти сиёсӣ дар симони А.Смит, Д.Рикардо ва С.Мил тамсилаи «инсон иқтисодӣ»-ро бунёд намуда буданд. Онҳо муътақид буданд, ки «қувваи ҳаракатдиҳандаи иқтисодиёт ин манфиатҳои инсон мебошад. Чунин арзёбии нақши инсон солҳои охир ба илм мафҳумҳои «омили инсонӣ», «захираи инсонӣ» ва «сармояи инсонӣ» - ро ворид намуд, ки аз ҷиҳати маъно муродифи якдигар мебошанд» [75, с.71].

Ҳамин тариқ, дар умум аксари муҳаққиқон сармояи инсониро маҷмуи донишҳо, маҳорату малака, қобилияту тансиҳати инсон меҳисобанд, зеро ҳар фард бо маҷмуи генҳо таълид меёбад, ки онҳо имкониятҳои фитрии онро муайян менамоянд. Аммо қобилият ва имкониятҳои, ки дар раванди ҳаёт дар натиҷаи сармоягузорӣ ташаққул меёбанд, иқтисодӣ мебошанд. Аввал ба сармояи инсонӣ фақат таҳсилотро ҳамроҳ мекарданд. Дар зинаи дуюм ин мафҳум маънои васеътар касб намуда, муҳаққиқон ба он таълиму тарбия, дониш, маҳорату малака, тандурустӣ, фарҳанг ва санъатро низ ҳамроҳ намуданд.

Аммо дар ин зина ҳам сармояи инсонӣ соҳаи иҷтимоии ғайриистеҳсолӣ ҳисобида шуда, ба таври бояду шояд маблағгузорӣ намешуд, ки яке аз омилҳои камтар аҳамият додан ба он маҳсуб мешавад. Фақат дар зинаи сеюм дарк карда шуд, ки равандҳои рушди он на фақат ба захираҳои табиӣ ва техникаву технология, балки ба инсон, донишу таҷриба, ҷаҳонбинӣ, маҳорату малака, тандурустӣ ва сатҳи зиндагии ӯ вобаста мебошад. Аз ин

лиҳоз, имрӯз ба чанбаҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ки маҳаки онро инсон ташкил медиҳад, тавачҷуҳи зиёд зоҳир карда мешавад.

К.Маркс дар асараш «Идеологияи олмонӣ» [67, с.544] таъкид намудааст, ки барои он ки инсон бо сиёсат, дин, фалсафа ва ғайра машғул шавад, ӯ бояд бо се чиз: манзил, либос ва хӯрока таъмин бошад. Аз ин чунин натиҷа бардоштан мумкин аст, ки аслан, ба сифати таҳрикдиҳандаи механизми инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ талабот баромад мекунад.

Талабот ҳиссиёти ботинии инсонҳо буда, онҳоро ба фаъолият водор мекунад: «вай одамонро чунон ба ҳам пайваست, ки натиҷаи охирини меҳнати яке барои нафари дигаре имконияти оғоз медиҳад ва ҳама бо ҳам дар чараёни фаъолияти истеҳсолӣ меафзоянд».

Дарки ҳамин ба ҳам пайвастагӣ, ба ҳам алоқамандӣ, ба ҳам мубориза намудан, аз ҳам омӯхтану ба ҳамдигар додани таҷрибаи истеҳсолӣ, дар ин ростӣ, тақмили воситаҳои истеҳсолӣ воситаи муҳимми тараққиёти иқтисодӣ гашт, дар шуури инсонҳо эҳсоси ба ҳам наздикшавӣ, ба ҳам ёрирасонӣ, аз ҳамдигар омӯхтанро афзуд. Талабот аз сиришту моҳияти инсон бармеояд ва воситаи робита, пайваст будани он бо табиат ва ҷомеа мебошад. Ягон шакли фаъолияти инсон нест, ки ба қонеъ гардонидани ин ё он талаботи вай нигаронида нашуда бошад.

Дар ҷомеа силсиламаротиби талабот вучуд дорад. Дар ин силсила талаботи қонеъёфта ҳамеша дигар ниёзмандихоро ба вучуд оварда, боиси болоравии он мегардад, ки ин қонуни афзоиши талабот ном дорад. Бинобар ин, барои қонеъ гардонидани талаботи моддӣ ва маънавӣ инкишофи босуботу доимо болоравандаи истеҳсолоти ҷамъият зарур аст.

Ҳамзамон, бояд дар назар дошт, ки талабот худ аз худ қонеъ намегардад. Дар ниҳояти қор инсон он чизе, ки истеъмол менамояд ва истифода мебарад тавассути меҳнаташ ба даст меорад. Аз ин лиҳоз, меҳнат ҳам талабот аст, талаботе, ки барои қонеъгардонии талаботи дигар нигаронида шудааст.

Ниҳоят, меҳнат фаъолияти мақсадноки инсон буда, барои қонеъгардонии талаботи моддӣ ва маънавии ӯ нигаронида шудааст. Мафҳуми

меҳнат фарогири истехсоли неъматҳои моддӣ, тарбияи инсон, дармонпизишкӣ, идоракунии иқтисодиёт ва ғайра аст. Одатан меҳнати ҷисмонӣ ва фикриро аз ҳам фарқ менамоянд. Ҳалли фикрии ин ё он масъала меҳнати фикрист, аммо меҳнати барзгар меҳнати ҷисмонӣ мебошад. Аммо, чунин тақсимбандӣ шартист, зеро ҳар як меҳнати ҷисмонӣ қобилияти ақлонии инсонро низ тақозо мекунад.

Масалан, меҳнати кишоварзӣ ва ҳунармандӣ зоҳиран ҳислати ҷисмонӣ доранд, аммо дар асл дар раванди фаъолияти меҳнатӣ онҳо нафақат қувваи бозувони онҳо, балки дараҷаи дониш, маҳорату малакаи табиату завоҷ, зебоишиносӣ ва таҳаюлоташон низ инъикос меёбад. Дар ин ҷо масъалаи ҷанбаи равонии меҳнат ба миён меояд. Ҳар як шахс на фақат баҳри қонеъ гардонидани талаботи хеш заҳмат мекашад, балки меҳнат бо маҳорату малакаи худ диққати дигаронро ба худ ҷалб намояд. Вай меҳнат, ки дигарон ба имкониятҳои ӯ қоиш шуда, ба ӯ баҳои сазовор диҳанд. Агар чунин ҳолат ба даст ояд, ӯ аз меҳнати худ қаноатбахш гашта, ҳаловат мебарад.

Дар шароити ҷомеасозии муосир самаранокии фаъолияти меҳнати инсон ба техника вобаста мебошад. Техника (юн.: *techné* – маҳорат, ҳунар) маҷмуи воситаҳои олоии истеҳсоли, тарзу усулҳои, инъикоси маҳорату ҳунари офаридаҳои инсон аст, ки дар раванди меҳнату фаъолиятҳои истифода мебарад. Техника – натиҷаи рушди илм, фаъолияти ақлонии эҷодии инсон аст. Он баҳри амалӣ намудани мақсадҳои инсон баъди ӯ ва табиат васила мебошад. Техника ба инсон имконият фароҳам меоварад, ки ба умқи моҳияти ҳаёти сарфаҳм равад.

Дар ин радиф, дар шароити бунёди ҷомеаи иттилоотӣ нақши технология ҳам меафзояд. Технология тарзу усулҳои нави ташкили илмӣ фаъолияти серҷабҳои инсон мебошад. Технологияи муосири ташкили илмӣ меҳнат, қабл аз ҳама, ба рушди илмҳои бунёдӣ, аз ҷумла математика, физика, биология, кимиё, информатика, менеҷмент ва ғайра вобаста аст, ки ба таври кулӣ мазмун ва мундариҷаи меҳнатро тағйир медиҳад.

Омили инсонӣ, ҳамчунин, ба масъалаи моликият вобаста мебошад. Фалсафа дар фарқият аз ҳуқуқу сиёсат кӯшиш менамояд, ки ба умқи моҳияти моликият ворид гардад, зеро таърихи инсоният собит менамояд, ки маҳз масъалаи моликият боиси ба синфҳо тақсим шудани ҷомеа гаштааст. Бояд таъкид кард, ки имрӯзҳо файласуфони ҷомеашинос бар ин ақидаанд, ки бархӯрдорӣ аз моликият яке аз омилҳои асосии қишрбандии ҷомеа мебошад.

Ба масъалаи моликият таваҷҷуҳ намуда, ду намуди муносибатҳои молумулкиро нишон додан мумкин аст. Намуди якум маъруфтар буда, муносибатҳои иродавии моликият мебошад. Он дар ҷомеаи синфие, ки давлат вучуд дорад ва шакли муносибатҳои ҳуқуқӣ ба роҳ монда шудааст, аз худ дарак медиҳад. Ин муносибатҳоро ғолибан муносибатҳои молумулкӣ меноманд.

Намуди дуюм, муносибатҳои иқтисодии моликиятанд, ки ифодакунандаи на муносибати иродавӣ, балки моддӣ мебошанд. Аз ин лиҳоз, моликият фақат чиз ва муносибати инсон ба чиз нест, балки он маънои фарогир дорад. Моликият ин муносибати байни одамон аст, аммо чунон муносибате, ки дар он таваҷҷуҳ аслан, ба чизҳо зоҳир мегардад.

Моликият чунин падидаест, ки ҳам ба чизҳо ва ҳам ба одамон сифати нав мебахшад. Яъне инсонҳо соҳибмулк ва чизҳо аз он касе мешаванд. Аз ин рӯ, муносибатҳои молу мулкӣ ҳамеша хислати иҷтимоӣ доранд. Чиз ҳамеша ба касе ё ба гурӯҳи иҷтимоӣ хос аст. Ҳар як гурӯҳи иҷтимоӣ аз дигарон бо сарҳади иҷтимоӣ ҷудо карда шудааст. Мулк метавонад ин сарҳадро убур карда, чизи каси дигар шавад. Дар ин асно додугирифтӣ байни фардҳои алоҳида ё гурӯҳи иҷтимоӣ ба амал меояд, ки он хислати иҷтимоӣ дорад.

Муносибатҳои молумулкиро бе чиз ва соҳиби чиз тасаввур кардан ғайриимкон аст. Вақте инсон соҳибмулк мешавад, ӯ имконияти ба таври озод соҳибӣ намудани онро пайдо менамояд. Соҳибмулк бевосита ё бавосита қувва, дониш ва таҷрибаи худро барои ғанӣ гардонидани он масраф

менамояд. Ба ин восита ӯ талаботи моддиву маънавии худро конеъ мегардонад. Дар натиҷа, моликият воситаи ба мақсад расидани ӯ мегардад.

Хулоса, фалсафа ҳамчун тафаккури баланди таҷридӣ ва илмӣ-методологӣ ба назари танқидӣ, эҷодкорона ва навоварона масоили гуногуни табиату ҷамъият таваҷҷуҳ намуда, дар ташаккулу тақомули иқтисодиёт нақши назаррас дорад. Дарки фалсафии масоили гузариш ба муносибатҳои иқтисодии бозорӣ, муносибат ба шаклҳои гуногуни моликият, таҳаммули талаботи иқтисодиёти нав – ташаббускорию, самаранокии меҳнат, сифати баланди маҳсули меҳнат, тобоварӣ ба рақобати бозорӣ – ҳамаи ин мазмунҳои тафаккури нави иқтисодиро ташкил менамояд.

Тавре дар боло муайян карда шуд, шуури иқтисодӣ падидаи шуури ҷамъиятӣ буда, метавонад ҳамчун объекти маърифати фалсафа қарор гирад. Фалсафа шуури иқтисодиро аз лиҳози онтологӣ, гносеологӣ, аксиологӣ, антропологӣ ва ғайра мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Бинобар актуалӣ гаштани таҳлили иҷтимоӣ – фалсафии шуури иқтисодӣ дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI дар илмҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла дар фалсафаи иҷтимоӣ, мафҳумҳои «омили инсонӣ», «сармояи инсонӣ», «имкониятҳои ақлонии инсон» ба таври фарогир истифода мешаванд. Ба андешаи мо, таҳлили фалсафии ин мафҳумҳо метавонанд абзори таҳқиқи шуури иқтисодӣ ва роҳҳои тақмил додани онро дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон фароҳам созад.

БОБИ III. ТАҶРИБАИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ОИД БА ТАШАККУЛ ВА ТАКОМУЛИ ШУУРИ ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ СОҲИБИСТИҚЛОЛӢ

3.1. Ислоҳоти иқтисодиёти миллӣ омили асосии тағйирёбии шуури иқтисодӣ дар даврони соҳибистиклолӣ

Таҳқиқи вазъ ва роҳҳои тақмили шуури иқтисодӣ, муайян намудани омилҳои ташкилдихандаи он ҳадафи асосии кори илмӣ мазкур ба ҳисоб меравад. Ба андешаи мо, бидуни таҳлили равандҳои иқтисодиёти муосир мо наметавонем муайян намоем, ки то кадом андоза ислоҳоти иқтисодие, ки дар солҳои соҳибистиклолӣ гузаронида шудааст, ба шуури иқтисодии ҷомеа ва афрод таъсиргузор буданд.

Файласуфи муосири тоҷик, профессор С.Ҷононов падидаи худшиносии миллиро дар шароити бунёди давлати Тоҷикистон таҳқиқ намуда, таъкид мекунад, ки «бидуни нишондихандаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ худшиносии миллӣ ҳамчун мафҳум ҳанӯз маънои худро дарёфт намекунад» [41, с.37].

Ин андеша ҳангоми таҳқиқи падидаи худшиносии миллӣ баён гаштааст, вале тавре муаллифи иқтибоси мазкур зикр намудааст, омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ яке аз нишондихандаҳои муҳимми худшиносӣ ва ҳувияти миллӣ маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, ҳангоми таҳқиқи ислоҳоти иқтисодӣ ва таъсири он ба шуури иқтисодӣ аз он ҳамчун заминаи методологӣ истифода намудан ҷоиш аст. Назари шахсии мо дар иртибот ба он чунин аст, ки худшиносии миллиӣ ғайр аз дарк кардани фарҳанги милли, анъана ва расму ойинҳо боз як шохиси дигаре низ дорад, ки онро эҳсос ва дарки вижагӣҳои иқтисодии миллӣ ва дарки амиқи устуворгардонии он ба хоҳири ҳифзи истиклоли давлатӣ ташкил медиҳад.

Бесабаб нест, ки мутафаккирони тоҷику форс, аз ҷумла Абӯнаصري Форобӣ, Ибни Сино, Насируддини Тусӣ, Ҷалолиддини Давонӣ, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон ҳангоми дар бораи инсонии комил андеша ронданашон, ҳатман ба нақши тадбири манзил (усули

хоҷагидории хонаводагӣ) ишора намудаанд. Ба андешаи онҳо маҳз дар ҳамин ҷо насли наврас чунин хислатҳоро ба мисли тарбияи меҳнатӣ, меҳнатдӯстӣ, меҳнати ҳалол ва подоши онро азбар менамоянд.

Муносибат ва мавқеъгириҳои фарди алоҳида ё гурӯҳи иҷтимоӣ ба раванди ислоҳоти иқтисодӣ барои муайян намудани таъсири ислоҳоти иқтисодӣ ба вазъи равонӣ ва шуури иқтисодии шахс ва ҷомеа ҷиҳати муҳимми таҳқиқоти мазкур ба ҳисоб меравад. Изҳори далели ислоҳоти иқтисодие, ки суръат гирифта истодаанд, ҳанӯз маънои онро надорад, ки шуури ҷамъиятӣ, аз он ҷумла шуури иқтисодӣ, худ аз худ ин равандро инъикос карда истодаст, зеро тавре дар боло зикр гардид, алоқамандии шуури иқтисодӣ ва ҳастии иқтисодӣ ба таври ростхатта, бе мушкиливу зиддият сураат намегирад.

Ба андешаи мо, душвории маърифати диалектикаи ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ дар ҷомеаҳои дар давраи гузариш қарордошта, пеш аз ҳама, ба омилҳои равонӣ ва ба суръати равандҳои ислоҳоти иқтисодӣ вобаста аст. Тағйирёбииҳои фарогири ҳастии иқтисодӣ, ки дар шакли иттилоотишавӣ ва рақамшавии иқтисодиёт зӯҳур меёбад, тасаввуроти одамонро дигаргун мекунад.

Дар шароити ташаккули иқтисодиёти глобалӣ ҳама чиз тағйир меёбад: характери иттилоотӣ, пешрафти иқтисодиёт ва густариши коркарди иттилооти иқтисодӣ, инчунин рақамгардонии ҳамчун тафаккури маърифати иқтисодӣ тамоюлҳои сифатан нави равиши илмӣ, ғносеологӣ ва аксиологияи шуури иқтисодиро ҳамчун масъалаи калидӣ ба миён мегузорад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки то ҳол масъалаи тавсифи моҳияти ҷараёнҳои ислоҳоти иқтисодӣ ва таъсири он ба азнавсозии шуури иқтисодӣ, моҳият ва тамоюлҳои он ҳамчун масъалаи ҳалталаби илми иқтисод ва фалсафа боқӣ мемонад.

Таҳқиқи шуури иқтисодӣ соҳаи хеле ҳассос ва нозуки ҳаёти инсон — соҳаи шуур, табиат, қонунмандӣ ва амал, пайдоишу инкишофи равандҳои иқтисодӣю иҷтимоиро дарбар мегирад. Шуури иқтисодӣ ҳам донишҳоро дар

бораи ҳастии иқтисодӣ ва ҳам муносибати одамонро ба ислоҳотҳои амалигаштаистода дарбар мегирад. Муносибати одамон ба раванди ислоҳот ҳамчун фишурдаи донишҳои зеҳнӣ, эҳсосӣ ва иродавии шуур ба назар мерасад ва ин муносибат метавонад мусбат ё манфӣ бошад. Аз ин ҷиҳат, тағйирёбии шуури иқтисодӣ нафақат ба ислоҳоти моддӣ, балки бештар ба дигаргуншавии олами ботинӣ, муносибату мавқеъгириҳои субъектҳои хоҷагидор, анғезиш ва дарки зарурати амалигардонии ислоҳотҳои иқтисодӣ вобаста мебошад.

Илова бар ин, азнавсозии шуури иқтисодӣ дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ бояд омилҳои маънавӣ, ба монанди риоя намудани тавозуни манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ, ахлоқи ҳамида, қарзи иҷтимоӣ дар шакли ҳиссагузорӣ барои рушди илму маориф, тандурустӣ ва ҷавобгариро дар назди давлату ҷомеа дарбар гирад. Дар ин робита, инкишоф ва таҳким бахшидан ба соҳибкории иҷтимоӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Ҷанбаи дигари вижагиҳои ташаккули шуури иқтисодӣ дар шароити ислоҳоти иқтисодӣ дар он аст, ки мо дар ин ҷо бо чунин мафҳумҳо ба мисли моликият, ғойда, қарз, сарфу харҷ ва ғайраҳо воҷеҳуерем, ки солҳои қаблӣ онҳо сирф мафҳумҳои иқтисодӣ фаҳмида мешуданд.

Ба фикри мо, чунин фаҳмиш ба воқеияти имрӯза муносиб нест, зеро падидаҳои, ки дар боло зикр гардиданд ба сатҳи ҷаҳонбинӣ, иттилоот, дониш, маҳорату малака, қобилияти идоракунии шахс вобаста мебошад. Таҷрибаи ибтидоии гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ нишон дод, ки маҳз дар фаъолияти иқтисодӣ ба назар нагирифтани омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ сатҳи нокифояи дониш, ҷой надоштани таҷрибаи хоҷагидорӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ, менечменти хоҷагидорӣ сабаби ноқомиҳои як қатор корхонаҳои хурду калон гаштанд.

Дар ин робита, таҳқиқи раванди ислоҳоти иқтисодӣ ҳамчун заминаи азнавсозии шуури иқтисодӣ, муайян намудани заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангиро тақозо менамояд. Агар мо ба баррасии шуури

иктисодӣ аз диди таърихи назар андозем, ташаккул ва такмили он ба марҳилаи нави рушди давлати миллӣ рост меояд.

Дар ин давра давлату ҷомеаи тоҷик роҳи пуртазоду даҳшатборро тай намуд, ки аз нигоҳи фалсафӣ онро аз як тараф, оғози тағйирёбиҳои кулӣ дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ маънавӣ ва аз сӯйи дигар, даврони тезутунд гаштани вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва таъсири манфии он ба иқтисодиёт тавсиф намудан мумкин аст. Муқовимати шаҳрвандӣ ва баъд сар задани ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар сиришти баъзе қишрҳои ҷомеа, хусусан, ҷавонони камтаҷриба чунин хислатҳои номатлуб ба мисли ғасби молу мулки дигарон, ғоратгарӣ, дӯздӣ ва ғайраро ҷойгузин намуданд, ки ин маънавиёту ахлоқи онҳоро коҳиш дод.

Баъди шикасти давлати пуриқтидори Иттиҳоди Шуравӣ дар заминаи он даҳҳо давлатҳои мустақил арзи вучуд намуданд. Агар ба таърихи соҳибистиклолии давлатҳои тозабунёди пасошуравӣ назар андозем, шояди он мегардем, ки мардумони ин давлатҳо аҳамияти бузурги истиқлолияти давлатиро эҳсос карда натавонистанд.

Ҷанги даҳшатбори шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон, ҳодисаҳои нангбори соли 1993 дар Россия ва баъд дар ҳамаи ҷумҳуриҳо паи ҳам такрор шудани нооромиҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, «инқилобҳои ранга» аз андешаи дар боло зикргашта далолат мекунанд.

Масоил ва душвориҳои бунёди давлати соҳибистиклолро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода, доктори илмҳои фалсафа, ҷомеашинос И.Шарипов бар он назар аст, ки «Тангназарии зубдағони сиёсии ҳамон замон, дарк карда натавонишани пайдарҳамии ҳаводиси сиёсӣ, эҳсос нагаштани масъалаҳои ҳаётан зарури ҷомеа ва давлатсозӣ, аз ҳама муҳим фалаҷ гаштани фаъолияти мақомотҳои асосӣ дар сохтори давлат боиси он гашт, ки аҳолии ҷумҳурий хусусияти умумимиллӣ ва лаҳзаи фараҳмандии неъматҳои истиқлолро дарк карда натавонистанд» [116, с.297].

Дар ҳақиқат рӯйовариҳо ба таърихи истиқлолияти давлатӣ собит менамояд, ки ноухдабароӣ ва номуайянии мавқеи роҳбарони сиёсӣ,

мақомотҳои давлатӣ сабаби он гашт, ки ҳатто, баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ низ тайи чанд соли охир мардум дар гирдобҳои психология ва тафаккури пешин боқӣ монда, нисбат ба давлат ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ бо шубҳа нигоҳ мекарданд.

Вазъи нугувори он солҳоро таҳқиқ намуда, файласуфи шинохтаи тоҷик, академик К.Олимов чунин таъкид менамояд: «Сиёсати нодурусти иқтисодии роҳбарони Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ ва дар солҳои навадуми асри гузашта дур шудани онҳо аз ҳифзи манфиатҳои иқтисодии давлат ва ҷомеа ва ба самти нодуруст равона кардани рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ дар саросари Иттиҳод Шуравӣ сабаби бухрони шадиди иқтисодӣ гашт» [128, с.48].

Дар идомаи ин андеша муаллиф зикр менамояд, ки вазъи бухронии иқтисодиёти кишвар сабабҳои амиқ дошта, онро на фақат дар бесарусомониҳо ва ҷанги шаҳрвандӣ ҷустан лозим аст, балки он дар амалияи рушди иқтисодиёти Тоҷикистон дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ реша давонда буд.

Пурқувват шудани мутамарказонидани соҳаҳои иқтисодиёт, нодуруст ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолоткунанда, авҷ гирифтани ҷараёни фармонфармоии вазоратҳо ва идораҳои марказӣ аз болои вазорату корхонаҳои маҳаллӣ, махсусгардонии аз ҳад зиёди хоҷагии қишлоқ, кашидани тарҳи нави рушди интенсивӣ дар соҳаи иқтисодиёт, дар баъзе кишварҳои собиқ иттиҳод, бавижа ҷумҳуриҳои қаламрави Осиёи Миёна, бар роҳи мондани парвариши анвоъи яказироатӣ, бартарият додан ба вазифаҳои марбут ба тамоми ҷумҳуриҳои иттифоқ аз ҷумлаи омилҳои буданд, ки вазъи иқтисодии кишварамонро дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ ба бухрони амиқ рӯ ба рӯ кард.

Ҳамин тариқ, агар муҳтавои ин андешаҳоро ба таври фишурда баён намоем, хулосае бармеояд, ки Тоҷикистон манфиатҳои иқтисодии хешро ҳангоми пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ дифоъ карда натавонист. Давлати мо на танҳо ҳиссаи худро аз моликияти умумииттифоқӣ тақсимгашта

нагирифт, балки корхонаҳои саноатие, ки дар ихтиёри худ дошт дар натиҷаи канда шудани робитаҳои иқтисодӣ аз ғайрироият бозмонда, маҳсулоти истеҳсолшуда дар анборҳо хоб рафтанд.

Дар натиҷаи кӯч бастанӣ мутахассисони варзидаи соҳаҳои гуногуни истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва баъд дар раванди ҳодисаҳои даҳшатборӣ солҳои 90-уми асри XX таҷҳизотҳои нодирӣ техникаӣ ва технологӣ ба берунӣ кишвар бароварда шуда, қисми дигараш дар шакли таҷҳизоту оҳанпора фурӯхта шуданд.

Иқтисодиёти кишвар дар он солҳо киштии шикастаеро мемонд, ки «таъмираш» заҳмати зиёд ва қабули қарорҳои ғайрианъанавиро тақозо менамуд. Аммо вазъӣ ноустувори иҷтимоӣ сиёсӣ ва идома ёфтани ҷанги шаҳрвандӣ барои гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ монеаи ҷиддӣ эҷод мекард.

Аз ин рӯ, дар давраи аввали ба даст омадани Истиқлолияти давлатӣ Ҳукумати Тоҷикистон натавонист ба масъалаи ислоҳоти иқтисодӣ таваҷҷуҳ зоҳир намояд, зеро муқовимати иҷтимоӣ сиёсӣ, ки дар ҷомеа аз моҳи февралӣ соли 1990-уми асри XX оғоз гашта буд, оҳиста-оҳиста ба ҷанги шаҳрвандӣ табдил ёфт.

Ҷомеашиносони тоҷик Р.Солиҷонов ва Ҳ.Ҳ.Ҳошимзода дар ин бобат таъкид менамоянд, ки «Дар таърихи ҳар як давлату миллат нуқтаҳои гардишӣ ба назар мерасад, ки он бақои давлатро нигоҳ дошта, самти инкишофи ҷомеаро тағйир медиҳанд. Дар илмҳои ҷомеашиносӣ инро нуқтаи «бифуркатсионӣ» меноманд.

Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамин гуна нуқтаи бифуркатсионӣ дар таърихи навини тоҷикон буд, зеро боз як қадами бидуни ақл ва масъулиятшиносӣ гузоштанд, на фақат самти инкишофи ҷомеаи тоҷикро тағйир медод, балки миллатро ба нестӣ, давлатро ба сӯйи парокандагӣ фаноебӣ мебард» [96, с.22].

Дар бораи аҳамияти тақдирсозӣ Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла доир ба эҳёи иқтисодиёти миллий бисёр гуфтаву

навишта шудааст. Аз ин лиҳоз, мо аз такрори андешаҳои қаблан баёнгашта худдорӣ намуда, фақат ҳамин нуктаро зикр менамоем, ки Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ бо тақозои таърих на танҳо истиқлолияти давлатиро наҷот дод, балки онро метавон чун оғози тарҳрезӣ ва амалигардонии ислоҳоти иқтисодӣ арзёбӣ намуданд. Баъд аз фарҷоми Иҷлосияи тақдирсозии миллат дар соли 1993 роҳбари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба модели нави ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодии кишварро таҳия намуданд, ки ҷанбаҳои зеринро ташкил меоданд;

- баргузор намудани музокироти байни гурӯҳҳои даргир бо мақсади пеш гирифтани оташи ҷанги шаҳрвандӣ, дар шуури ҷамъиятию фардӣ ба вучуд овардани чунин арзишҳо ба мисли эътимод ба оянда, фарҳанги таҳаммулпазирӣ, якдигарфаҳмӣ ва заминаҳои оштии миллӣ;

- муосидат намудан ва баргардонидани гурезагон аз кишвари Афғонистон;

- таҳким ва бунёди давлатдорӣ миллий, амалисозии ва дигаргунсозии сиёсӣ, таъсиси неруҳои мудофиавии давлат, бозэтимодӣ дар ҳифзи сарҳади давлатӣ, шароит фароҳам овардан ба имкониятҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии давлат, густариши ҳамкориҳо дар самти сиёсати хориҷи кишвар;

- таъмини рушди босуботи иқтисодиву иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангӣ.

Тавре мушоҳида мешавад, эҳё намудан ва гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ маҳаки асосии стратегияи мазкурро ташкил додааст. Чунин ҳолат аз як тараф, табиӣ бошад, аз тарафи дигар, амри зарурат буд, зеро иқтисодиёт ин нишондиҳанда ва бозгӯии сатҳи рушд ва некуаҳволии халқ мебошад.

Бояд таъakkур дод, ки дар шароити фалаҷии иқтисодиёт далели ба муҳосира гирифтани баъзе минтақаҳои ҷумҳурӣ аз тарафи Ҳукумати муросонии миллий аҳволи мардумро боз ҳам табоҳтар гардонда буд. Дар ин минтақаҳо мардум шуғли доимӣ надоштанд, муассисаҳои давлатӣ саривақт маош намегирифтанд, хӯрокворӣ намерасид ва ба зами ин, паҳншавии бемориҳои сирояткунанда таҳдид мекард. Дар баъзе ноҳияҳои вилояти ҳамонвақтаи

Кӯлоб бемориҳои сирояткунанда паҳн гардида, талафоти ҷонӣ меафзуд. Чунин ҳолат ба рӯҳу равони одамон таъсири манфӣ расонида, дар шуури онҳо эҳсоси маъюсӣ, ноумедӣ ва ҳисси нобоварию нисбат ба мақомотҳо таҳким мебахшид.

Имзо гаштани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебоист ба раванди ислоҳоти иқтисодӣ мусоидат мекард, вобаста ба ваъзи нороми кишвар дар бархе аз минтақаҳо бесуботӣ идома доштанд. Мутобиқи ҳолати мавҷуда, таҷдиди иқтисоди кишвар танҳо баъд аз соли 2000 – ум таҳким ва рушд ёфта, ки заминаи муосидро барои ваъзи мавҷудаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ давлат бунёд гузошт.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар даврони соҳибистиклолӣ дар роҳи ислоҳоти иқтисодӣ ҷомеаи Тоҷикистон якҷанд зинаҳоро паси сар намудааст:

- зинаи аввал, солҳои 1991 то 1994-ро дарбар гирифта, онро аз лиҳози иқтисодӣ ҳамчун давраи таҳлил ва таваҷҷуҳ ба оқибатҳои зараровари ҷанги шаҳрвандӣ ба иқтисодиёти кишвар, ҷараёни баргардонидани гурезаҳо аз дигар кишварҳо, оғози азнавсозии деҳу шаҳрҳои ба вайрона табдилгашта ва тарҳрезӣ намудани лоиҳаи самтҳои асосии эҳёи иқтисодиёти ҷумҳурӣ арзёбӣ намудан мумкин аст.

- зинаи дуюм солҳои 1995-1999-ро дарбар гирифта, дар ин зина таваҷҷуҳ ба ҷустуҷӯи роҳҳои баромадан аз бӯҳрони иқтисодӣ, ҳалли масъалаҳои ниҳодигардонӣ ва идоракунии иқтисодиёт равона гардида буд.

- зинаи сеюм, солҳои 2000-2014, аслан, тарҳрезӣ намудани стратегия ва барномаҳои таъминкунандаи рушди устувори иқтисодиро дарбар мегирифт.

- зинаи чорум, аз соли 2014 то ҳозир идома дошта, онро давраи фаъоли муосирсозӣ ва таъмини рушди муназзами иқтисодиёти кишвар номидан мумкин аст.

Маврид ба зикр аст, ки истиқлол ва Ваҳдати миллий барои миллати тоҷик падидаҳои нодири маънавӣ маҳсуб шуда, маҳсули тафаккури инсон мебошанд, вале онҳо аз ҳастии иҷтимоӣ маншаъ мегиранд. Аз ин лиҳоз, бо дарки воқеияти баъди ба даст овардани истиқлол, хосса баъди имзои

Созишнома дар бораи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Президентӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳи худро барои ҳар чӣ тезтар бунёди заминаи устувори рушди иқтисодӣ равона намуданд. Қадамҳои аввалине, ки дар соҳаи иқтисодиёт гузошта шуданд, хусусан, суҳанронии барномавии Раиси Шурои Олии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки дар боло зикр гардид, боварии мардумро ба ояндаи кишвар бедор намуд.

Бояд гуфт, ки вазъи иқтисодии Тоҷикистон баъди ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ мураккаб гардида, он ба ҳаёти моддию маънавии таъсири муайян расонад. Аз ин лиҳоз, Ҳукумати кишвар бо ҷалби коршиносон ва мутахассисони ватанӣ, инчунин, намояндагони Созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ вазъи мавҷудаи ҷумҳуриро мавриди таҳлили ҳаматарафа қарор дода, тасмим гирифт, ки дар бораи ислоҳоти иқтисодӣ ба таври умумӣ ва дар доираи тафаккури пештара андеша намудан кифоя нест. Зарур доништа шуд, ки аз усулҳои кухнаи идоракунии иқтисодиёт даст кашида, принципҳои иқтисодиёти бозорӣ бо назардошти хусусиятҳои иқтисодиёти миллӣ ислоҳоти иқтисодӣ гузаронида шавад. Дар ин асно, таҷдиди инфрасохтори иқтисодӣ ва диверсификатсияи он чун вазифаҳои муҳим муайян гардиданд.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳимми баромадан аз ҳолати бухронӣ ва матраҳ намудани лоиҳаҳои эҳёи иқтисоди миллӣ ин ба инобат гирифтани хусусиятҳои хосси ҷумҳурӣ буд. Қабл аз ҳама, ба инобат гирифта шуд, ки даромади миллӣ дар Тоҷикистон нисбат ба дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ ба суръати баланди афзоиши аҳоли мувофиқ набуд.

Ҳамчунин, баланд будани сатҳи бекорӣ, вижагиҳои ҷуғрофӣ (кӯҳсор будани 93%-и ҳудуди кишвар), вучуд надоштани инфрасохтори нақлиёт, роҳи оҳан, рафтуомади автомобилӣ байни минтақаҳои кишвар ва мамлакатҳои хориҷӣ ва аз ин сабаб қой надоштани савдои муътадил бо дигар кишварҳо, дастрас набудани технологияҳои ҳозиразамон барои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, аз ҷумла нафт, газ, ангиштсанг ва дигар омилҳои

мавҷуда таъмини рушди бомароми ҳаёти иқтисодии ҷомеаи муосири кишварро ҳалалдор месохтанд.

Бояд зикр намуд, ки барои тадбиқи ин стратегияҳои миллӣ, қабл аз ҳама, боварии мардумро ба даст оварда, дар рӯҳияи онҳо ҳисси ватанпарварию созандагиро бедор намуда, шуури фардӣ ва ҷамъиятиро тағйир додан зарур буд. Зеро тавре дар боло қайд намудем, дар солҳои охири мавҷудияти Иттиҳоди Шуравӣ, хусусан, дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ мардум ба мақомотҳо чандон эътимод надоштанд ва мардум бовар намекарданд, ки Тоҷикистони ҷангзада аз уҳдаи амалигардонии чунин ҳадафҳои бузург ва ҳаётан муҳим баромада метавониста бошад.

Чунин ҳолат барои ҷомеаи пасонизории Тоҷикистон хеле мураккаб маҳсуб мешуд, зеро он метавонист боварию эътимоди мардумро нисбат ба Ҳукумати ҷумҳурӣ ва сиёсати пешгирифтаи он коҳиш диҳад. Бо назардошти ҳолати мавҷуда ва ҷиҳати амалигардонии ин ҳадафҳои муҳимму созанда аз ҷониби Ҳукумати кишвар як силсила тадбирҳои зарурӣ ва саривақтӣ амалӣ карда шуданд, ки барои давра ба давра беҳбудӣ бахшидан ба ҳаёти моддию маънавии мардум мусоидат намуданд.

Қайд кардан зарур аст, ки солҳои 1992-1998 барои аҳолии кишвар аз ҷиҳати таъмини озуқаворӣ давраи хеле сангин буд. Молҳои талаботи рӯзмарраи хӯрока, хусусан, нон, ки барои мардуми мо ғизои асосӣ ба ҳисоб мерафт, қариб ки дастнорас буд. Воқеият чунин буд, ки ба сари мардум гуруснагии шадид таҳдид менамуд.

Дар ин лаҳзаҳои ҳассос Ҳукумати кишвар бо ибтикори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади пешгирӣ намудани чунин ҳолати мураккаб 75 ҳазор гектар заминро ҳамчун заминҳои президентӣ ба аҳоли тақсим кард.

Моҳи декабри соли 2010 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амнияти озуқаворӣ» қабул гардида, дар он самтҳои асосии сиёсати давлатӣ доир ба соҳаи таъмини амнияти озуқаворӣ ҳамчун қисми таркибии амнияти давлат, тибқи принцип ва меъёрҳои байналмилалӣ эътирофшуда муайян

карда шуданд. Албатта, ҳадафи стратегии таъмини амнияти озуқаворӣ чанбаҳои гуногунро дарбар мегирад, ки ҳамаи онҳоро дар ин ҷо таҳлил намудан ғайриимкон аст ва қазовати онҳоро ба ихтиёри мутахассисони ин соҳа мегузорем.

Доир ба мавзуи мазкур ҳаминаро бояд зикр кард, ки маҳз ташаббусҳои Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ва ҷорабиниҳои Ҳукумат, ки дар бобати таъмини амнияти озуқаворӣ амалӣ гаштанд, мардумро аз гуруснагӣ, ноумедию рӯҳафтадагӣ озод намуда, дастархони онҳоро аз нозу неъмат ғанӣ гардонид ва дар тафаккур ва шуури фардиву ҷамъиятӣ шуълаи умедро ба фардои неки кишвар афрӯхт.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатиашон аз 23 апрели соли 2014 таъкид намуда буданд, ки «амалисозии маҷмуи тадбирҳои пешгирифтаи Ҳукумати кишвар дар ин самт имконият дод, ки талаботи аҳоли ба молҳои асосии озуқаворӣ аз ҳисоби истеҳсоли дохилии кишвар таъмин гарданд ва ба ин васила ба иҷрои яке аз ҳадафҳои стратегиямон – ҳифзи амнияти озуқаворӣ кишвар нойил гардем» [153].

Воқеан, яке аз омилҳои муҳимме, ки раванди ислоҳоти иқтисодии давраи истиқлол кишвар ба он вобастагии ҷиддӣ дорад - ин соҳаи энергетика маҳсуб меёбад. Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ва мавҳ шудани системаи ягонаи энергетикӣ проблемаҳои зиёди иҷтимоӣ ва иқтисодиро барои кишвари соҳибистиқлоли мо ба вучуд овард.

Бояд тазаққур дод, ки дар он давра дар як шабонарӯз ҳамагӣ 1-2 соат ва ё, умуман, барқ интиқол дода намешуд. Чунин ҳолат на фақат ба фаъолияти корхонаҳои истеҳсолӣ, балки ба тарзи зистӣ одамон, рӯзгору маишат, вазъи фаолияти муассисаҳои таълимӣ, раванди таълиму тарбияи насли наврас таъсири ҷидди манфӣ мерасонид.

Баъд пойдор гардидани сулҳу субот Ҳукумати кишвар масълаи таъмини истиқлолияти энергетикӣ ба миён омад. Амиқан эҳсос гардид, ки бе таъмини истиқлолияти энергетикӣ рушди иқтисодиёти кишвар ва баланд бардоштани

сатҳи зиндагии шоистаи мардум ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, вазифагузорӣ шуд, ки бо истифода аз тамоми захираву имкониятҳо ва ҷалби сармоягузории дохиливу хориҷӣ дар муддати кӯтоҳтарин бояд тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ, аз ҷумла эҳтиёҷоти аҳоли бо нуруи барқ таъмин карда шавад.

Воқеият ҳамин гуна буд, ки дар ҳамон шабуруз бисёриҳо барои ҳалли муавваффақонаи ин ҳадаф шубҳа доштанд. Вале истодагарӣ, кӯшишу ғайрат ва эътимодмандии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба мутахассисон, муҳандисон ва коргарони соҳаи гидроэнергетика рӯҳияи созандагиву бунёдкорӣ бахшид.

Бояд таъкид кард, ки ин амали Пешвои миллат ба коргарон, муҳандисон ва тамоми сохтмончиёни НБО-и «Роғун» қувва ва рӯҳи тоза бахшид. Яке аз рӯйдодҳои таърихӣ кишвар дар соли 2018 он буд, ки Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон агрегати нуругоҳи барқи обии “Роғунро” ба истифода доданд. Имрӯз бо гузашти вақт мо амиқтар дарк менамоем, ки далели ба кор андохтани агрегати якуми НОБ - и «Роғун» фақат амалӣ гаштани як лоиҳаи техникӣ иқтисодӣ набуда, балки тафаккури аъзои ҷомеа, ҳисси меҳанпарастӣ, меҳру муҳаббат ба ватан, ифтихори миллӣ ва боварии мардумро ба ояндаи кишвар густурда гардонид. Зиеда аз ин, ба кор андохтани агрегати якум ва дуҷуми НОБ - и «Роғун» ба ҷаҳониён маълум намуд, ки Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил қодир аст, ки лоиҳаҳои бузурги техникӣ иқтисодиро тарҳрезӣ ва амалӣ гардонад.

Далели ба кор даровардани агрегатҳои 1 ва 2-юми НБО - «Роғун» - ро ба ёд орем, метавон гуфт, ки тамоми фазои кишварамон ба майдони шодиву хурсандӣ, базму сурур, эҳсоси баланди шарафмандию сарфарозӣ мубаддал гашта буд. Ин лаҳзаҳои таърихӣ баромадани миллати тоҷик аз оғӯши зулмату торикӣ ба рӯшноӣ, лаҳзаи ғалабаи нур аз болои зулмот буд. Бояд зикр кард, ки ин ҳодисаи бузурги таърихӣ дар шуури ҷамъиятӣ, шуури иқтисодӣ, ки қисми таркибии он аст, як инқилоби бузургеро ба вуҷуд овард ва ҳам акнун мардум ба ояндаи дурахшони кишвар бо назари мусбат нигоҳ мекарданд.

Қайд намудан ба маврид аст, ки танҳо 20 соли охири Истиқлол яке аз ҳадафҳои стратегии кишвар, яъне истиқлолияти энергетика то андозае иҷро гардида, мардум аз мушкилоти истифодаи қувваи барқ раҳой ёфта истодаанд.

Вале имрӯз дар доираи ин стратегия вазифаи дигар – гузариш ба «энергияи сабз» бавучуд омадааст. Имруз “Энергияи сабз”- ро яке аз манбаи тавлидшудаи энергия меҳисобанд, ки аз захираҳои табиӣ асос ёфтааст.

Манбаҳои энергияи сабз, ки аз ҷиҳати экологии беҳтар мебошанд ва ба муҳити экологии таъсир намерасонад инҳо шуъои офтоб, вазии бод, энергияи офтобӣ ва обҳои гарми табиӣ мебошанд.

Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солони худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин иброз намуда буданд, ки «Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози ҷойгиршавии хосси ҷуғрофияш дорони захираҳои бузурги обҳои ҷорӣ буда, ин манбаи барқароршавандаи энергия барои тавлиди неруи барқ ғаёлона мавриди истифода қарор дорад. Аз ҷумла 98 дарсади барқ дар мамлакат дар неругоҳҳои барқи обӣ истеҳсол мешавад.

Иқтидори гидроэнергетикаи кишвар 527 миллиард киловатт-соат неруи барқ дар як сол арзёбӣ шуда, танҳо 5 дарсади он феълан мавриди истифода қарор дорад. Тоҷикистон аз нигоҳи захираҳои гидроэнергетикӣ яъне неруи таҷдидшаванда дар ҷаҳон ҷойи ҳаштум ва аз рӯйи ғоизи истеҳсол ва истеъмоли энергия аз ҷиҳати экологӣ тоза дар байни кишварҳои ҷаҳон дар ҷойи шашум меистад.

Сабаби таваҷҷуҳи бештари ҷомеаи башарӣ ба «энергияи сабз» ин бемаҳдуд набудани навъҳои маъданҳои ғоиданок (газ, нафт ва уран) ва дер ё зуд тамом шудани ин захираҳо мебошад. Аз ин рӯ, бисёри кишварҳо кӯшиш доранд, ки роҳҳои алтернативии тавлиди неруи барқро дарёфт намоянд. Мувофиқи арзёбиҳои олимону коршиносони ватанӣ барои кишвари мо неруи офтоб ва бод беҳтарин алтернатива доништа мешаванд. Иқтидори неруи офтоб ва бод дар Тоҷикистон хеле бузург буда, мамлакат дар минтақаи «камарбанди тиллоӣ» ҷойгир мебошад.

Бино ба маълумоти дастрас, давомнокии офтоб дар кишвар 2100-3166 соат дар як сол буда, шумораи рӯзҳои офтобӣ дар як сол тақрибан аз 260 то 300 рӯзро ташкил медиҳад. Ин ҷиҳат барои ҳамчун манбаи иловагӣ истифода бурдани неруи офтоб, хусусан, дар минтақаҳои кӯҳӣ, ки хаттҳои интиқоли барқ вучуд надоранд, имконияти хубро фароҳам меорад. Ҳисобҳои пешакии коршиносон нишон медиҳанд, ки иқтидори истифодаи неруи офтоб барои қисман пӯшондани камбуди неруи барқ дар минтақаҳои кӯҳӣ, ки 70 дарсади аҳолии кишвар ба сар мебаранд, басанда аст» [154].

Баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ яке аз қисмҳои таркибии стратегияи рушди иқтисодӣ махсуб меёбад. Таърих гувоҳ аст, ки дар таърихи тоҷикон роҳҳо нақши муассир бозидаанд. Дар бораи аҳамияти роҳҳо сухан ронда, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид намудаанд: «Роҳи бузурги абрешим бо роҳу пайраҳҳои сершумораи дар ҷисми сарзамини ниёғони мо - Бохтару Суғди қадим мисли рағҳои хунгарде буд, ки ҳаёти маданияву иқтисодии шаҳрҳоро ба гардиш меовард, бозору қорвонсаройҳоро тақозо мекард, ба рушду нумуи соҳаҳои мухталифи хунармандӣ мусоидат менамуд... Роҳи тичоратии лочувард, Роҳи бузурги абрешим ва чандин роҳҳои хурду калон дар аҳди қадиму ҷадид барои аз вартаи касодиву бухронҳои шадиди иқтисодӣ раҳонидани мамлакат, ба пояи баландтар расидани тамаддун ва оинҳои давлатдорӣ мо ва ниҳоят дар ташаққули пешрафти дастовардҳои фарҳангӣ ва арзишҳои маънавии миллати фарзонаи тоҷик хидмати воқеан таърихӣ доранд» [87, с. 22-23].

Бо назардошти аҳаммияти роҳҳо дар рушди иқтисодӣ бо мақсади бунёди роҳҳо ва баромадан аз бунбасти коммуникатсионӣ маҷмуи васеи тадбириҳо бунёди роҳҳо, қупрукҳо, тунелҳо, сохта шудаанд як қисми дигари онҳо идома доранд. Аз қабилҳои тунели мошингарди «Шаршар», «Чормағзак, Истикло» «Шахристон» мавриди баҳрабардори қарор гирифта шуда, сохтумони роҳи «Душанбе- Бустон - Чанок», ва «Душанбе – Нуробод- Ҷиргатол- Сариташ» «Душанбе - Нуробод» анҷом ёфтанд. Инчунин тунели мошингардиди «Истиклол» ба анҷом расид. Сохтумони роҳҳои автомобилгарди Кулоб Қалъи

Хум- Хоруғ ва бунёди купруки мошингард «Дӯстӣ» дар масири дарёи Панҷ дар ҳамкори бо шарикони рушд мавриди баҳрабардори қарор гирифтанд.

Комёбиҳои беназири инфрасохтори соҳаи коммуникатсия бунёди роҳҳо, нақбҳо, пулҳо нафақат аҳамият иқтисодӣ доштанд, балки онҳо пайванди минтақаҳо ва мардуми ҷумҳуриро вусъат бахшиданд. Ба ифодаи дигар, онҳо воситаҳои муҳимми таҳкимбахшанда ва устуворгардони дастовардҳои ваҳдати миллӣ ва худшиносии миллӣ маҳсуб меёбанд.

Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии кишвар (аз 26 декабри соли 2018) тақлиф пешниҳод намуда буданд, ки «...бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ пешниҳод менамоем, ки саноатикунони босуръати кишвар ҳадафи ҷоруми миллӣ эълон карда шавад» [154].

Ин ташаббуси Пешвои миллат нафақат аз ҷониби вакилони мардумӣ, балки тамоми аҳолии кишвар бо хушнудӣ пазируфта шуд, зеро он бунёди корхонаҳои хурду миёна ва азимро дарбар мегирад, ки он метавонад сатҳи камбизоатӣ ва бекорию коҳиш дода, барои баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии халқ таъсир расонад.

Сиёсати иқтисодии Пешвои миллат дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тағйироти босуръати минтақавӣ ва ҷаҳонӣ ба саноатикунонӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ ҳамчун омили калидии рақобатпазирӣ таъя мекунад. Эълони солҳои 2022-2026 ҳамчун «Солҳои рушди саноат» на танҳо як тадбири муваққатӣ, балки идомаи мантиқии сиёсати дарозмуддати иҷтимоӣ мебошад.

Дар давраи саноаткунонӣ рушди маориф барои таълими коргарони соҳибтаҳассус, барои ташаккули иқтисодиёти нав зарур аст. Аз ин лиҳоз, дар давраи амалигардони стратегияи ҷоруми миллӣ зарурат ба миён омад, ки пояи моддӣ-технологии мактабхоро мустаҳкам намуда, барномаҳои таълимӣ таҷдид гарданд, то ки онҳо барои азбар намудани донишҳо оид ба фанҳои табиатшиносӣ, риёзӣ ва дақиқ мусоидат намоянд.

Мусаллам аст, ки ҳадафи чоруми миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар имкон медиҳад, ки Тоҷикистон аз кишвари аграрию саноатӣ ба кишвари саноативу аграрӣ табдил ёбад. Замоне фаро расидааст, ки ҷанбаи истеҳсолии иқтисодиётро густариш бахшид ва дар бозорҳои байналмилалӣ мавқеи шоистаро пайдо намуд.

Дар ин самт, тайёр намудани мутахассисони варзида ва бархӯрдор аз технологияи замон муҳимтарин вазифа маҳсуб меёбад. Роҳандозии таҳсилоти дуалӣ дар мактабҳои олии пайванди таълим ба истеҳсолотро ҳамоҳанг намуда, қадами устувор дар ин чода ба ҳисоб меравад. Имрӯз дар аксари мактабҳои олии раванди таълими дуалӣ дар асоси Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 амалӣ гардида истодааст ва бояд ба ин раванд вусъат бахшида шавад.

Таҷрибаи кишварҳои тараққикардаи ҷаҳон собит намудаанд, ки сармоягузорӣ ба неруи инсонӣ ҳамон вақт манфиатбор хоҳад буд, ки он дар истеҳсолот татбиқшаванда бошад. Дар ин замина, бояд тамоми ихтисосҳои мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор гирифта, мутахассисоне омода карда шаванд, ки кишвари мо ба онҳо дар навбати аввал эҳтиёҷ дошта бошад.

Баробари ин, бояд зикр кард, ки саноатикунонии кишвар на танҳо аҳамияти иқтисодӣ, балки дар тағйир додани шуури иқтисодӣ нақши муҳим мебозад. Саноатикунонии кишвар имконият фароҳам меоварад, ки шуури иқтисодии пешин, ки, асосан, ба арзишҳои ҷомеаи аграрӣ асос ёфта буд, акнун ба шуури иқтисодии ба дониш ва иттилоот саршорро таъмин гардад.

Таҳлилу омӯзишҳо нишон медиҳанд, ки дар тули зиёда аз 30 соли Истиқлоли давлатӣ дар бораи қабули ин стратегияҳо андешаронӣ намуда, шахс ба сиёсати ҳадафмандона ва дурбинонаи Пешвои миллат қойил мемонад, зеро ин ташаббусҳо имконият доданд, ки дар муддати кӯтоҳтарин ҷумҳурӣ аз бӯҳрони амиқи иқтисодӣ берун барояд ва сатҳи зиндагии мардум ҳисси худшиносӣ, меҳанпарастӣ, муқаддас донишани марзу буми кишвар ба маротиб боло равад.

Ҳамзамон, яке аз бахшҳои дигари муҳимми иқтисодиёт соҳибкорӣ буда, он ба эҳсоси тафаккури иқтисодӣ таъсири муассир мерасонад. Бо дарки муҳимияти соҳибкорӣ дар ислоҳот ва рушди иқтисодиёти кишвар дар солҳои соҳибистиклолӣ заминаҳои меъёриву ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ ташаққул дода шуд.

Ҳамчунин, ба хотири инкишоф додани фаъолияти соҳибкорӣ қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусгардонии моликияти давлатӣ» (с.1997), «Дар бораи Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (с.2002) ва Барномаи комплекси дигаргунсозии иқтисодӣ барои солҳои 1995-2000 қабул карда шуданд, ки ҳар яке он барои рушди тақомули соҳибкорӣ заминаи мусоид гузоштанд.

Бо мақсади рушди соҳибкорӣ дар солҳои минбаъда қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкории инфиродӣ» (с.2009), «Дар бораи Ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ» (с.2014), «Дар бораи санҷиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор» (с.2015), «Дар бораи сармоягузорӣ» (с.2016) қабул гардиданд, ки марҳилаи нави рушди соҳибкориро таъмин намуданд.

Бояд зикр кард, ки рушди соҳибкорӣ ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи ҳоссаи роҳбари давлат қарор дорад. Соли 2001 аввалин мулоқоти Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо соҳибкору сармоягузори баргузор гардид, ки барои гузаронидани ислоҳот ва таъмин намудани заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ асос гузошт. Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронии худ таъкид намуданд, ки фаъолияти бахши хусусӣ, соҳибкорӣ ва инкишофи босуръати бисёри хурду миёна дар кишвар аз омилҳои асосии рушди иқтисодиёт маҳсуб меёбад [157].

Умуман, дар толи солҳои соҳибистиклолӣ ва ислоҳоти иқтисодии кишвар дар кишвар шумораи субъектҳои соҳибкорӣ зиёда аз 330 000 нафарро ташкил додааст, ки онҳо дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ қувваи таҳарруқдиҳандаи иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд. Таҳлилгарон-иқтисоддонҳо ба ин назаранд, ки фаъолияти тижорати дарҳамбастагӣ ба ташкили ҷойҳои

кори инчунӣ ва тақвият додани истеҳсолоти дохили кишвар, дар рушди иқтисоди миллӣ нақши муассир мегузоранд.

Бояд зикр кард, ки дар рафти ислоҳоти иқтисодӣ тавассути чараёни хусусигардонии моликияти давлатӣ миқдори аҳолии машғули кор дар бахшҳои хусусии иқтисоди ҷумҳурий муттасил рӯ ба инкишоф ниҳод. Соли 2018 аҳолии машғули бахши хусусии иқтисод то 81,7% афзоиш ёфт, ҳол он ки дар соли 1991 ин рақам танҳо 19 % -ро ташкил медод. Дар фосилаи даҳ соли охир дар ҳудуди мамлакат беш аз 1 миллион ҷойи корӣ таъсис дода шуд, ки ин, бешубҳа, ба коҳиши бекорӣ, ҷалби неруҳои меҳнати дохилӣ ба рушди иқтисоди миллӣ таъсири мусбат гузошт.

Бо назардошти аҳамияти рушди соҳибкорӣ, дар оғози солҳои истиқлолият Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дастгирии соҳибкории хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба имзо расид ва дар заминаи он масъалаи таҳия ва мавриди амал қарор додани Барномаи давлатии дастгирии соҳибкории хурд ба миён омад. Воҳури роҳбари давлат бо соҳибкорон ва фароҳам овардани имтиёзҳо инчунӣ эълони мораторияҳо ва бозбинӣ фаъолияти соҳибкорон бунёди корхонаҳои саноати ба роҳ монандани фаъолияти нави бозорӣ, беҳсозии авзои иҷтимоии мардум мусоидат намуд. Воҳури роҳбари давлат бо соҳибкорон ва фароҳам овардани имтиёзҳо инчунӣ эълони мораторияҳо ва бозбинӣ фаъолияти соҳибкорон бунёди корхонаҳои саноати ба роҳ монандани фаъолияти нави бозорӣ

Пешвои миллат дар суҳанронии худ бахшида ба 30-солагии Истиқлоли давлати иброз намуданд, ки «Соҳибкорони мо, махсусан, ба хоҳири истиқболи сазовори ҷашни бузурги 30-солагии истиқлоли давлатии Тоҷикистон дар бунёди беш аз 25 ҳазор иншооти истеҳсоливу иҷтимоӣ сахм гузоштанд, ки ин ба ташкили даҳҳо ҳазор ҷойи нави корӣ ва ҳалли бисёр мушкилоти иҷтимоии аҳоли мусоидат менамояд» [157].

Ҳамин тариқ, дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ соҳибкорӣ яке аз масъалаҳои меҳварии сиёсати иқтисодии давлат қарор дошта, барои рушду нумуи он шароитҳои мусоид фароҳам оварда шуда истодааст.

Дар ҷомеаи муосири тоҷик соҳибкорӣ рушд ёфта, дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ нақши бориз дорад. Мувофиқи рейтингҳои баргузорнамудаи Бонки умумҷаҳонӣ Тоҷикистон дар соли 2020 ба рӯйхати 10-гонаи кишварҳои ислоҳгар ворид шуд ва айни замон Тоҷикистон дар мақоми 106 - ум қарор дорад, ки нисбат ба соли 2019 - 10 мақом болотар аст.

Дар маҷмӯъ, ислоҳоти иқтисоде, ки дар даврони соҳибистиклолии кишвар на фақат ба эҳё намудан ва баланд бардоштани самаранокии иқтисодӣ нигаронида шудааст, балки он ҳамчун анғезандаи арзишҳои нав дар маънавият ва шуури одамон ба ҳисоб меравад.

Ниҳоят, дар ҷамъбасти зербоби мазкур хулоса менамоем, ки таҳлили иҷтимоӣ-фалсафии раванди ислоҳоти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон ислоҳоти иқтисодӣ на фақат аз рӯйи методологияи институционалӣ (азнавсозии инфрасохтори иқтисодӣ), балки дар таъҷиб ба принсипҳои антропология - баланд бардоштани нақши омили инсонӣ, вусъат бахшидан ба имкониятҳои ақлонии инсон, ташаккул додани тафаккури креативӣ (эҷодӣ), психологияи солими ҷамъиятӣ ва дигар омилҳои симои маънавии субъектҳои хоҷагидорӣ амалӣ мегарданд.

Бо назардошти он, ки дар давраи аввали ислоҳоти иқтисодӣ субъектҳои хоҷагидорӣ таҷрибаи кофии фаъолиятро дар шароити нав надоштанд, таваҷҷуҳи бештар ба баланд бардоштани сатҳи донишҳои иқтисодӣ, тафаккур ва психологияи иқтисодӣ, яъне ба нишондиҳандаҳои шуури иқтисодӣ равона карда шуд.

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар шароити имрӯза бо итминони комил арзёбӣ намудан мумкин аст, ки дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ сатҳи шуури иқтисодии субъектҳои хоҷагидор ба маротиб боло рафтааст. Мисоли равшани онро мо дар он дида метавонем, ки фақат ба истиқболи 30-солагии истиқлолияти давлатии Тоҷикистон соҳибкорон дар бунёди 25 ҳазор

иншоотҳои истеҳсоливу иҷтимоӣ, хусусан, дар бунёд, таъмиру тармими биноҳои мактабу маориф, бунгоҳҳои тиббӣ, таҷҳизонидани онҳо бо технологияҳои ҷадид, сохтмони пулҳо, роҳҳо, дастгирии қишрҳои осебпазири ҷомеа ва ғайра сахмгузори намуданд.

Дар давоми солҳои сипаригашта қорӣ намудани навъҳои гуногуни моликият, шаклҳои муносибтари ташкили хоҷагидорӣ, пеш гирифтани сиёсати хусусигардонии моликияти давлатӣ, ба муомилот барвардани асъори миллӣ дидгоҳи субъектҳои хоҷагидориро куллан дигаргун намуданд.

Раванди таҳлили ислоҳоти иқтисодӣ бараъло нишон медиҳад, ки ислоҳоти иқтисодӣ, хусусан, амалигардонии лоиҳаҳои бузурги техникуву иқтисодӣ, худшиносии миллӣ, ғурури миллӣ, меҳанпарастӣ, ғайрату шуҷоат, ифтихор аз ватани маҳбубро дар тинати шаҳрвандони кишвар тақвият дод.

Мавриди зикр аст, ки зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва иттилоотишавии ҷомеа, аз ҷумла арзи вучуд намудани нишонаҳои Ҳукумати электронӣ, рақамигардонии муносибатҳои иқтисодӣ, ҳаракати молу амвол, андозу пардохтҳо, тичорат ва хизматрасониҳои рақамӣ шуури нави аъзои ҷомеаро ташаккул дода истодааст, ки онҳо дар зербоби дигар мавриди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ қарор хоҳанд гирифт.

3.2. Тамоюлот, мушкилиҳо ва роҳҳои тақмили шуури иқтисодӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон

Муайян намудани тамоюл ва мушкилиҳои тақмили шуури иқтисодӣ бевосита ба раванди тағйирёбиҳои иқтисодие, ки дар солҳои соҳибистиклолӣ ба амал бароварда шуд, вобаста мебошад, ки онҳо дар қисматҳои аввали таҳқиқоти мазкур то андозае мавриди омӯзишу таҳлили амиқ қарор дода шуданд.

Тибқи ҳадаф ва вазифаҳои гузошташудаи таҳқиқоти мазкур зарур аст, ки дар ин зербоби диссертатсия тамоюл ва мушкилиҳои тақмили шуури иқтисодиро дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон, ки барои амалияи бунёди иқтисодиёти миллӣ, дигаргун намудани шуури иқтисодии фардҳо, гурӯҳҳои

иҷтимоӣ ва дарёфти механизмҳои ҳифзи он аз хавфу хатарҳои замона хеле муҳим мебошад, мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Қаблан, аз баёни баъзе нуктаҳо доир ба ин ҷанбаи мавзӯ, бояд зикр кард, ки арзишмандтарин неъматҳои даврони истиқлол ин буд, ки дар тури солҳои сипаришуда иқтисодии кишвар аз ҳолати қарахтӣ ва бенизомӣ раҳӣ ёфт. Воқеан, солҳои соҳибистиқлолӣ шаҳру деҳоти аз ҷанги таҳмилӣ ҳаробашта бо тарҳи замонавӣ обод гашта, мардуми гурезаю азияткашида ба Ватан, манзили зисти худ баргардонида шуданд.

Бар замми ин дар шаҳраку марказҳои ноҳияҳо садҳо иншоотҳои бузург, коргоҳу корхонаҳои саноатӣ бунёд гаштанд, ки ҳамаи ин корҳои созандагӣ симои Тоҷикистонро ба кулӣ дигаргун намуд.

Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: «Ба хотири рушди иқтисоди бозорӣ, яъне ба набзи иқтисоди ҷаҳонӣ ҳамсадо намудани набзи иқтисодии Тоҷикистон роҳи дурусти рушди иқтисоди кишвар, ки он ба фарҳангу анъанаҳои миллии хоҷагидорӣ ниёгон таъямнамояд, интиҳоб намуда, ҳоло мардуми мо барои расидан ба ҳадафҳои стратегияи миллӣ заҳматкашида истодаанд»[133, с.307].

Таҳлилҳо собит намемоянд, ки раванди ташаккули шуури иқтисодӣ ба раванди ташаккули шуури таърихӣ ва то рафт тамаддунӣ гаштани муносибатҳои иҷтимоӣ вобаста мебошад. Дар ин робита, муҳаққиқ А.Х.Самиев зикр намудааст, ки «Натиҷаҳои таҷрибаи ҷамъиятӣ, ки аҳамияти умумибашарӣ доранд, дар шуури таърихӣ таҷассум ёфта, мустаҳкам мешаванд.

Ин на танҳо хотираи замони гузашта, балки воситаи мавқеъгириҳо дар ҷаҳон вақти иҷтимоӣ, нишондиҳандаи камолоти ҷамъиятии он мебошад. Аммо бояд гуфт, ки ҳуди шуури таърихӣ дар ҳамбастагӣ бо инкишофи тамаддун рушд меёбад: вай дар аввал дар асоси ҷаҳонбинии ибтидоӣ ба вучуд омада, тадриҷан ба як унсури муҳимми шуури ҷамъиятӣ табдил

меёбад, ки дар атрофи он олами ҳиссиёт, идеалҳои ахлоқӣ ва дигар унсурҳо ташаккул меёбанд» [105, с.11].

Ба андешаи мо, барои ташаккули шуури иқтисодӣ ин қонунмандӣ бегона нест, зеро афкори иқтисодӣ таърихи басо куҳан дошта, дар ҳар як давраи рушди ҷомеа арзишҳои нави ташаккулёфтаре дар худ инъикос намуда, тадриҷан шуури иқтисодиро ғанитар мегардонад.

Бояд гуфт, ки дар илми фалсафаи иҷтимоии давраи баъд аз Иттиҳоди Шуравӣ оид ба масъалаҳои тағйирёбии куллии иҷтимоию фарҳангӣ як қатор таҳқиқотҳо гузаронида шудаанд.

Дар ин таҳқиқотҳо бештар ҷанбаҳои методологӣ, ғносеологӣ, аксиологӣ, иҷтимоиву фарҳангӣ ба таври концептуалӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, олимони ҷомеашинос бештар ба масъалаҳои тағйирёбии низомии иҷтимоӣ ва зери таъсири ин дигаргунӣҳо таъвият ёфтани фаҳму дарки асрори соҳаи иқтисодиёт, нақши омили инсонӣ дар рушди иқтисодӣ мавриди таваҷҷуҳи қарор гирифт. Чунин як ҳамоиши илмӣ бо дастгирии БРСММ (ПРООН) дар шакли «мизи мудаввар» 26 ноябри соли 2014 дар Доиншкадаи иқтисод ва савдои ДДТТ дар мавзӯи «Инкишофи сармояи инсонӣ дар иқтисодиёти Тоҷикистон: вазъият ва тамоюли рушд» баргузор гашта, дар он иқтисоддонҳо, ҷайрасуфон, мутахассисону коршиносн дар бораи нақши сармояи инсонӣ, ҷойгоҳи таҳсилот, омода намудани кадрҳои балаедихтисос ва ҷанбаҳои иҷтимоиву фарҳангии рушди иқтисоди кишвар ибрази ақида намуданд.

Таҳқиқ ва таҳлили таҳаввулоти шуури иқтисодӣ нишон медиҳад, ки вай аз рӯйи хатти илтиво (спирал) - и пешрафти иҷтимоӣ ҳаракат намуда, як қатор марҳалаҳоро паси сар кардааст. Агар аз лиҳози таърихӣ ба ин раванд назар андозем, метавонем таъкид намоем, ки гузариш аз фарҳанги авестой ба арзишҳои исломӣ ва баъдан, ба ғояҳои болшевизм, ки ба идеологияи коммунистӣ таъя менамуд, зинаҳои таҳаввулоту тамоюлоти ташаккул ва рушди ҳастии иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ маҳсуб меёбад.

Баробари ин, тавре дар боло низ зикр гардид, ин таҳаввулот ростхатта, бе мамоният ва осон набуд. Баръакс, далелҳои таърихӣ замони гузашта гувоҳӣ медиҳанд, ки дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии халқи тоҷик, мисли шуълаи оташ гоҳе баланд мешуд ва гоҳе хомӯш мегашт.

Дар ин замина қайд кардан лозим аст, ки ҳар як шакли нави ташкили сафарбарии иҷтимоӣ иқтисодӣ «қомебиҳои пештарро ба худ ҷаббида, на танҳо хуदाширо инкишоф меод, балки он таҷрибае, ки дар давраҳои пештара андӯхта буд, барои наслҳои оянда нигоҳ меошт» [105, с.13].

Маҳз ҳамин нукта ба мо имкон медиҳад таъкид намоем, ки раванди ташаккули шуури иқтисодӣ дар қомеаи муосири Тоҷикистон на фақат қомебиҳои қомеаҳои саноатӣ ва пасосаноатӣ, балки таҷрибаи хоҷагидорӣ солҳои пешинро дарбар мегирад.

Ба андешаи мо, ба таври шартӣ тамоюлҳои раванди ташаккули шуури иқтисодии қомеаи муосири Тоҷикистонро аз лиҳози таърихӣ ба якчанд давра тақсим намудан мумкин аст:

- давраи ташаккули эҳсос ва дарки хоҷагидорӣ иқтисодӣ зери таъсири муносибатҳои патриархалӣ - феодалӣ;
- шуури иқтисодии даврони Иттиҳоди Шуравӣ;
- шуури иқтисодии даврони соҳибистиклолӣ [1:М].

Давраи аввали ташаккули тасаввурот дар бораи хоҷагидорӣ, асосан, ба давраи ҳокимии муносибатҳои ғуломдорӣ ва феодалӣ рост меояд. Дар бораи вижагиҳои он дар қисмати аввали диссертатсия андеша баён намудем. Давраи дуҷуми ташаккули шуури иқтисодӣ аз барпо шудани диктатураи пролетариат то бунёди муносибатҳои иқтисодии сотсиалистиро дарбар мегирад.

Барои шуури иқтисодии ин давра раҳӣ ёфтани аз зулму истибдоди феодалӣ, мубориза барои аз зехни одамон рафъ намудани арзишҳои ҳақонбинии қуҳна, аз қабилӣ беҳуқуқӣ, ғуломӣ, ситамгарӣ, эътиқод ба тақдир, ҷабру зулм ва дигар унсурҳои ҳақонбинии иқтисодии давраи феодализм хос буд.

Намунаи чунин шакли муносибатҳои иқтисодӣ ва молу мулкиро Қаҳрамони Тоҷикистон, устод Садриддин Айни дар повести худ «Марги судхӯр» моҳирона тасвир намудаанд. Устод дар ин повест роҳу воситаҳои пайдо шудани муносибатҳои нави ҷомеаи капиталистиро тибқи кушодани бонкҳо, доду гирифтӣ банкирҳоро бо одамони камбағал дар раванди зуҳури воқеот бо камоли маҳорат тасвир намудааст.

Ғайр аз ин, нависанда чи хел ба шахру деҳоти Бухоро ворид шудани сармоядорони рус ва аз ҷониби онҳо истисмор гаштани банкирҳоро нишон медиҳад. Банкирҳои рус ба воситаи векселҳои махсус худашон одамони камбизоатро истисмор намуда, аз тарафи дигар, ин тарзи амалиётро ба банкирҳои таҳҷой нишон медоданд.

Устод ба ин восита ҳақиқати воқеиро тасвир карда, нишон додааст, ки мардуми одӣ аз ду ҷониб: ҳам аз тарафи судхӯрони маҳаллӣ, ба монанди Қорӣ Ишкамба ва ҳам аз тарафи сармоягузори хориҷӣ (русҳо) истисмор мешуданд.

Далелҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки барои аз байн бурдани «шуури ғуломӣ», «итоати ғуломӣ» корҳои зиёди фаҳмондадиҳию таблиғотӣ лозим буд, ки натиҷаи он бедоршавии шуури мардум, шинохти «ман»-и онҳо буд. Ин, аллакай, як қадами нав ва хеле муҳим дар ташаккули шуури нави иқтисодӣ ба ҳисоб мерафт.

Танҳо дар охири ин марҳала таъсири маориф, фарҳанг ва равандҳои сиёсии рушдбанда ба вазъи шуури иқтисодии мардум таъсиррасон гашт. Тамоюли асосии ин давраро гузариш аз муносибатҳои патриархалӣ-феодалӣ ба муносибатҳои иқтисодии сотсиалистӣ номидан ҷоиз аст. Дар ин раванд, нақши ҳаракати маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна хеле муассир буд.

Вобаста ба ин, боз як нуктаро, ки ба раванди ташаккули шуури иқтисодии ҷомеа ва шахс таъсири амиқ расонд, нишон додан зарур аст. Маълум аст, ки ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна аз муносибатҳои патриархалӣ-феодалӣ зинаи ҷамъияти капиталистиро сарфи назар намуда, яку якбора ба муносибатҳои иқтисодии сотсиалистӣ гузоштанд.

Дар илми фалсафаи иҷтимоӣ ва сиёсатшиносии муосир онро бо ибораи «роҳи рушди ғайрикапиталистӣ» меноманд. Ин тарзи роҳи рушди муносибатҳои иҷтимоӣю иқтисодӣ ба мазмуну моҳияти шуури иқтисодӣ таъсири манфӣ расонид, зеро таҷрибаи ҷомеаҳои рушдёфта собит менамоянд, ки ташаккул ва тақомули шуури иқтисодӣ, қабл аз ҳама, дар ҷамъияти капиталистӣ ҳамчун натиҷаи инқилобҳои илмӣ-техникӣ ва саноатӣ ташаккул ва тақомул меёбад.

Маҳз дар ҷамъияти капиталистӣ инсон худро ҳамчун субъекти муносибатҳои иқтисодӣ мешиносад, дар шуури вай чунин арзишҳо ба мисли моликият, озодӣ, арзиш, рӯзи корӣ, истироҳат, адолати иҷтимоӣ ташаккул меёбанд, яъне шуури иқтисодии ӯ тақвият меёбад.

Сарфи назар аз ин гуфтаҳо зинаи капиталистии рушди ҷомеа на фақат ба вазъи ҳастии иқтисодии ҷомеа, балки ба шуури иқтисодии мардум зарари ҷуброннопазир расонид. Зеро то даврони гузариш ба муносибатҳои иқтисодии сотсиалистӣ шахсият дар ҷомеаи ҳамонвақтаи Тоҷикистон дар зиндони торики «муносибатҳои патриархалӣ-феодалӣ» боқӣ монда буд. Шояд аз ҳамин сабаб то ҳол дар амали субъектҳои хоҷагидорӣ унсурҳои шуури иқтисодии давраи истибдоди феодалиро вохӯрдан мумкин аст.

Тамоюлотҳои дигари ташаккули шуури иқтисодиро ба солҳои ғалабаи сотсиализм дар Тоҷикистон вобаста намудан ҷоиш аст. Имрӯз ба анъана даромадааст, ки дар бораи рушди иқтисодиёти Тоҷикистон дар даврони ҷамъияти сотсиалистӣ андеша ронда, бештар дар бораи ҷиҳатҳои манфии он таваҷҷуҳро равона дошт. Вале аз рӯйи инсоф бояд эътироф намуд, ки маҳз дар даврони салтанати муносибаҳои иқтисодии сотсиалистӣ дар кишвари мо заминаҳои институтсионалии рушди саноат, нақлиёт, хоҷагии қишлоқ, фараҳанг, илму маориф бунёд гаштанд, ки сатҳи дигари баланд шудани шуури иқтисодиро тақозо менамояд.

Бо назардошти ҳамаи бурду бохт дар ин давра бояд эътироф намуд, ки марҳалаи мазкур дар ҷаҳонбинӣ ва шуури одамон инқилобро ба вучуд овард. Шароит фароҳам овард, ки мардум оҳиста-оҳиста аз ғояҳои қуҳнаи ҷомеаи

истибдодии феодалӣ озод гашта, мазмуну моҳияти ғояҳои нави муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодиро дарк намоян ва дар ин замина шуури иқтисодиашон сифатан тағйир ёбад.

Агар ба далелҳои таърихӣ рӯй орем, дар асоси қарорҳои Анҷумани дуюми шуроҳои умумирусиягӣ ва Анҷумани сеюми шуроҳои кишвар дар бораи миллӣ кардани корхонаҳои саноатӣ ва мусодираи замин Ҳукумати Туркистон гузаронидани чорабиниҳои иқтисодиро аз ҷорӣ кардани назорати коргарӣ сар кард. Масалан, таърихи 14-уми ноябри соли 1917 Кумитаи Иҷроияи Марказии умумирусиягӣ «Лоихаи қоидаҳо дар бораи назорати коргарӣ»-ро қабул карда буд. Ин «қоидаҳо» талаб мекард, ки назорат аз болои истеҳсолоти ҷамъиятӣ, тақсими маҳсулот ташкил ва пурзӯр карда шавад.

Сабаби асосии ҷорӣ шудани назорати коргарӣ дар он буд, ки диктатураи пролетариат яку якбора саноат ва муносибатҳои истеҳсолии сотсиалистиро ба вучуд оварда наметавонист. Барои ин лозим буд, ки аввалан, коргарон хунари ташкил ва идора кардани истеҳсолотро омӯзанд, яъне яке аз ҳадафҳои асосии ҷорӣ намудани назорати коргарӣ ин ба меҳнаткашон омӯзонидани усулҳои ташкил ва идоракунии истеҳсолот буд. Дар рафти амалӣ гаштани ин ҳадаф коргарон баъзе нозукиҳои истеҳсолот, ба мисли таъмини корхона бо ашёи хом, таҷҳизот ва ташкили кори мураббаи корхонаро аз худ карданд.

Ин таҷриба шуури коргаронро тағйир дод. Синфи коргар худро соҳиби корхона ҳис мекардагӣ шуда, муносибаташро ба меҳнат, корхона, ба интизоми кор ва баланд бардоштани маҳсулнокии меҳнат дигар кард. Ин дар оянда боиси осон шудани милликунонии саноат ва муҳимтар аз ин, болоравии шуури иқтисодии коргарон гашт.

Баробари ин, дар ҳудуди Тоҷикистони шимолӣ ва ҷанубӣ чорабиниҳои васеъ доир ба маҳви бесаводӣ (ба маънои гузариш аз алифбои форсӣ ба лотинӣ ва баъд ба кирилӣ) амалӣ гардонидани шуд, ки он заминаи дигаргун гаштани ҷаҳонбинии коргарон гашт.

Давраи сеюми ташаккули сифатан нави шуури иқтисодӣ ба даврони соҳибистиклолӣ рост меояд, ки дар ин марҳилаи рушд вай хусусиятҳои хоси худро доро мебошад. Махсусан, таҳлили динамикаи дигаргуниҳои дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон ба амал меомада гувоҳӣ медиҳанд, ки тайи солҳои соҳибхитёрӣ дар кишвар муҳтавои шуури фардӣ ва ҷамъиятӣ сифатан тағйир ёфтааст.

Ҳамзамон, зикр намудан бамаврид аст, ки яке аз вазифаҳои мушкилтарини ин давра дигаргун намудани шуур ва психологияи одамон буд.

Бояд гуфт, ки солҳои аввали соҳибхитёрӣ маҳаки шуури ҷамъиятиро аксар вақт «ормонҳо» аз замони гузашта, аз ҳаёти беғаму олоиш, ҳамчун давраи сериву пурӣ, адолати иҷтимоӣ ташкил меод. Гарчанде соҳибистиклолӣ ба мардум озодӣ, аз он ҷумла озодии иқтисодӣ бахшид, вале онҳо замони гузаштаро ба ёд оварда, дар орзуи бозгашти он буданд.

Ба андешаи онҳо гӯё он вақт тартиб, низом ҷой дошт, ахлоқ поктар ва муносибатҳо боварибахштар буданд. Яъне дар шуури ҷамъиятӣ чунин кайфиятҳо баъзан бо таассуф нисбат ба «тартиби» пештара, интизом, танзими катъии фикру ақида ва кирдор печида мегашт. Аммо дар илми психология ва ғалсафа муқаррар гаштааст, ки хотираи коллективӣ ҳамчун таҷассуми муносиби замони гузашта хизмат карда наметавонад, балки он то андозае аксуламалро ба мушкilot ва зиддиятҳои воқеияти гузашта ифода менамояд.

Аммо воқеият чунин буд, ки фазои маънавӣ ва психологии солҳои 90-ум низоми махсуси алоқа ва муносибатҳои иҷтимоию психологии байни одамонро, ки дар раванди сохтмони сотсиализм ба вучуд омада буданд, инъикос мекард. Тавре ки дар боло зикр намудем, шуури иқтисодии ҷомеаи анъанавии Тоҷикистони даврони сотсиалистӣ зери таъсири психологияи дастаҷамъона (коллективӣ) ташаккул ёфта буд. Вале гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ, қабл аз ҳама, хусусигардониҳои моликият принциби ғаъолияти коллективиро ба фардигарой иваз намуд.

Он қишри ҷомеа, ки қобилияти зудҳаракатии иҷтимоию иқтисодӣ доштанд, соҳиби молу мулк, боигарӣ гаштанд. Аммо чун дар ҳар даври замон дар ҷомеа табақаҳои оммавии нисбатан ғайрифаъол боқӣ монданд, ки асосан, ба ниёзҳои рӯзмарра ниёз доштанд, шуур ва психологияи онҳо аз доираи муносибатҳои коллективӣ раҳони наёфт.

Бояд зикр кард, ки ивазшавии шуур ва психологияи коллективӣ ба фардигарой ҷараёни хеле душвор ва зиддиятнок мусоидат кард. Яке аз оқибатҳои муҳимтарини тағйирот дар низоми робитаҳои иҷтимоию психологии одамон сушт шудани нақши меъёрҳои гурӯҳӣ ҳамчун танзимгари психология ва рафтори онҳо мебошад. Аммо ин маънои онро надорад, ки меъёрҳо, умуман, аз механизми муайянкунии иҷтимоии шахсият «бароянд». Дурусттар мебуд агар бигӯем, ки ҳар як меъёр ё низоми меъёрӣ бо дигарон «рақобат» мекунад ва дар натиҷа дучанбагии он меафзояд.

Таъсири бонизоми меъёрҳои иҷтимоӣ ба шахсият вайрон мешавад, онҳо дигар ҳамчун қоидаҳои худ аз худ маълум, яъне «табӣӣ» -и зиндагӣ қабул карда намешаванд. Муайян намудани ин «қоидаҳо» бештар ба худи шахс вобаста мегардад ва ин яке аз муҳимтарин хусусиятҳои раванди фардигарой мебошад, ки динамикаи шахсияти муосирро тавсиф мекунад.

Дар адабиёти фалсафӣ қайд карда мешавад, ки «дар баробари васеъ гаштани доираи мухторияти ӯ дар ҷамъият сатҳи фардишавии шахс дар давраҳои таърихӣ боло рафтааст..., дар баробари ин, дар шароити ҳокими моликияти хусусӣ будан, баъзе шаклҳои вайроншудаи фардигарой низ ба назар мерасад. Масалан, пулпарастӣ, чизпарастӣ, ҳавобаландӣ дар шахсияти одамон боло мегирад. Чунин тафсири масъала, якум, ба давраи муайяни таърихи фардигарой вобаста бошад, дуюм, ба сатҳи ҷаҳонбинӣ, фарҳанг ва анғезандаи фаъолияти иҷтимоию иқтисодӣ [З - М].

Чунин ба назар мерасад, ки ҳардуи ин принципҳоро дар шуури иқтисодии фардӣ дар шароити ҷомеаи муосири Тоҷикистон эътироф намудан ҷоиз аст. Ҳамзамон, қайд намудан мумкин аст, ки ин ҳолат на ҳама вақт ба хусусиятҳои психологии шахс, балки ба вазъи умумии фазои психологии

чамъият низ вобаста аст. Ин ҷанбаи масъала ба ҳувияти миллий вобаста аст, зеро бисёр вақт амали шахсияти ҷомеаи мо на аз рӯйи меъёру қоидаҳои қабулгашта, балки аз рӯйи принципи «Ҳама ҳамин тавр ғайолият доранд, барои чӣ ман наметавонам?» сурат мегирад.

Падидаи фардигарӣ ба таносуби талабот ва анғезандаҳои он зиддият ворид менамояд. Шахсе, ки меъёрҳо ва манфиатҳои гурӯҳиро амиқ қабул кардааст, одатан нӣзҳо ва орзуҳои шахсии худро ба онҳо мутобиқ мекунад: шахс, асосан, он чизро меҷӯяд, ки дар дохили гурӯҳи худ одат дорад ё дошта бошад. Қобилияти субъект, ки ба равоношинос маълум аст, эҳсос кардани нӣзҳо ва манфиатҳои одамони дигар ва умуман, ҷомеа ба ҳадди аксар ҳамоно тавре ки ӯ нӣзҳо ва манфиатҳои худро эҳсос мекунад, зоҳир мешавад.

Низоми қатъии меъёрии гурӯҳӣ, ҳамзамон, вазифаҳои «танзимкунонда»-ро иҷро карда, сатҳи нӣзҳои инфиродӣ ва «объектикунонӣ» - и онҳоро маҳдуд мекунад. Заиф шудани ин низом, гӯё эҳтиёҷоти инфиродиро «озод» мекунад: онҳо ба манфиатҳо, мақомот ва намуҷҳои ғайолият мешитобанд, ки аз доираи маблағе, ки шароити воқеӣ ва тарзи ҳаёти шахс дода мешавад, хеле фарохтар аст.

Воқеияти ин тамоюл дар ҷомеаи имрӯза равонопазир аст. Дар даҳсолаҳои охир он, алалхусус, дар афзоиши беандозаи шавқу ҳаваси одамон ба проблемаҳои ахлоқи шахсӣ, ахлоқ ва мазмуни ҳаёт зоҳир гардид: онҳо бо кодексҳои тайёри ҳақиқати ҳаттӣ торафт бештар қонеъ намешаванд, кӯшиш мекунанд, то ки проблемаҳои асосии мавҷудияти худро фаҳманд.

Марҳилаи муосири «инкишофи инфиродӣ» бо ташаккули «шахси ҷустуҷӯкунонда» хос аст, ки бо қолабҳои муқарраршудаи ҳаёти иҷтимоӣ, низомҳои меъёрии анғезаҳо ва самтҳои ҳаёт торафт қаноатманд нест. Аз тарафи дигар, фардикунонӣ як қатор падидаҳои ташвишвар ва дардноки иҷтимоӣ ва равоиро дарбар мегирад. «Озод шудан» - и психологӣ аз меъёрҳои иҷтимоӣ, «афзоиши» эҳтиёҷоти инфиродӣ таҳдиди воқеии аз даст

додани дастурҳои нави рафтори инсон дар ҷомеа нисбат ба худ ва одамони дигарро ба вучуд меорад.

Ҳолати психологии эҳтиёҷоти «монегнанашаванда» шахсро бо мушкилоти душвор рӯ ба рӯ мекунад: кадом ангеҷаҳои мушаххас, самтҳои амалӣ намудани ин ниёзҳо, чӣ гуна зиндагӣ кардан, ӯ барои чӣ талош мекунад? Ҳеҷ кас ба ин саволҳо танҳо ҳудаш ҷавоб ёфта наметавонад. Ногузир аз он муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки шахсро дарбар мегиранд, амалияи вай, ки бо ин муносибатҳо муайян карда мешаванд, аз ҳазинаи маъноҳои ҷамъиятӣ, ки ба ғайрияти вай қодиранд, гирифта мешавад.

Майлу қобилиятҳои табиӣ шахс шартҳои «дохилӣ»-и интиҳоби ӯро ташқил медиҳанд, вале ин шартҳо дар натиҷаи аз худ намудани шароити объективӣ ғайрият ва мазмуни шуури ҷамъиятии ӯ ба амал меоянд. Агар имрӯз мо аз адами маънавият ва фарҳанги ботинӣ фард нигарон бошем, пас манбаи ин қасрро бояд дар воқеияти иҷтимоӣ, ки онро шакл медиҳад, ҷустуҷӯ кард.

Тазодҳои муносибатҳои иҷтимоӣ ва амалияи иҷтимоӣ, ки солҳои 90-ум ба вучуд омада буданд, ба инкишофи ангеҷаи шахсии ба иҷтимоӣ нигаронидашуда ба таври назаррас монег шуда, муносибати байни шахс ва ҷамъиятро мураккаб гардонд. Ин, махсусан, дар соҳаи марказии ғайрияти инсон - муносибатҳои иқтисодӣ тезу тунд буд.

Ҳамин тариқ, шуури иқтисодии субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ тули солиёни дароз зери фишори усулҳои идоракунии фармонфармоӣ иқтисоди нақшавӣ ташаккул ёфтанд, ки дар ин раванд инсон як ҷузъи ночизи муносибатҳои иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, вазифаи ӯ, асосан, аз иҷро намудани иродаи «болоиҳо» иборат буд.

Ҳокимии ҷунин шакли муносибатҳои иқтисодӣ дар даврони соҳибистиклолӣ барои рушд ва тақмили шуури иқтисодӣ саршор намудани он бо донишу тасаввуроти нави иқтисодӣ мусоидат намекард. Ба ҷунин тарзи шуури иқтисодӣ ғояи маъқул донишгари ҳар гуна қарорҳое, ки аз ҷониби «болоиҳо» қабул мегашт, ҳос буд.

Чунин ҳолат аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон хеле нуктасанҷона ба таври зайл баён гаштааст: «Дар навбати аввал пеш гирифтани роҳи ислоҳоти иқтисодӣ дигаргун намудани шакли моликият ва тақомул додани низоми идоракунии даврони шуравӣ меистод, зеро онҳо имкониятҳои амали аъзои ҷомеаро маҳдуд сохта, аз низоми яққутбаи дастгоҳи давлатӣ вобаста карда буд»[105, с.307].

Дар ин робита, дар даврони соҳибистиклолӣ барои дигаргун намудани тамоюли шуур ва психологияи иқтисодии ҷомеа ва шахс дар назди институтҳои иҷтимоӣ, қабл аз ҳама, давлат меҳнати заҳматталаби тарғибу ташвиқи зарурати гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ ба миён омад.

Пеш аз ҳама, зарурати таъмин намудани заминаҳои ҳуқуқӣ муҳим буд. Бо кӯшишу талошҳои Ҳукумат, бевосита бо сарвари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гашт, ки дар он заминаҳои ҳуқуқии шуури иқтисодӣ муайян гардид. Дар ин ҳуҷҷати роҳнамои миллат муқаррар карда шуд, ки асоси ҳаёти иқтисодиро дар кишвар гуногуншаклии моликият ташкил медиҳад. Инчунин, дар солҳои соҳибистиклолӣ як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ қабул гаштанд, ки дар онҳо ҳуқуқ, имтиёзҳо, вазифа ва масъулияти соҳибмулкони муайян гаштаанд.

Дар афкори иқтисодӣ падидаҳои иҷтимоӣву иқтисодии нав ба мисли соҳибкорӣ, муносибати молумулкӣ, тақсимот, мубодила, сарфу харҷ, даромад, фоида, кооператсия, ҳамгироии иқтисодӣ, идоракунӣ (менечмент), сармоядорӣ, инвеститсия (маблағгузорӣ), субсидия, лизинг ва дигарҳо арзи вуҷуд намуданд, ки ин падидахоро ҳолати сатҳи нави шуури иқтисодии субъектҳои хоҷагидор ҳисобидан мумкин аст.

Бешубҳа, дигаргуншавии ҳаёти иҷтимоӣву иқтисодии ҷомеаи тоҷиконро дар ин давра метавон ҳамчун гузариш аз режими сиёсии маъмурии тоталитарӣ ба сохтмони давлати демократӣ ва ҳуқуқӣ тавсиф кард. Мушкилоти гузариш аз иқтисодиёти нақшавӣ ба бозаргонӣ хеле ногаҳонӣ

буд: паст шудани сатҳи истеҳсолот ва даромад, афзоиш ёфтани сатҳи бекорӣ, афзудани зӯроварӣ ва бад шудани сифати сармояи инсонӣ пайваستا буд. Сатҳи зиндагии аҳолии Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар ҷумҳуриҳои шуравӣ нисбатан дар сатҳи паст қарор дошт.

Дар соли 1989 ҳаҷми даромади милли ба ҳар сари аҳоли 916,6 рубро ташкил медод ё 33,1% даромади миёнаи ҷумҳурӣ буд. Зиёда аз чоряки аҳолии Тоҷикистон (26,3%) дар колхоз қор мекарданд. Ба ҳисоби миёна дар Иттиҳоди Шуравӣ ин нишондод қариб ду маротиба камтар (14,9%) буд. Қор дар колхозу совхозҳо бо усули экстенсивии истифодабарии замин асос ёфта, ба категорияи меҳнати беиҳтисос ва дастӣ мансуб буда, иҳтисос ва мутахассисро талаб намекард.

Ба як сокини ба кишоварзӣ машғулбуда дар як рӯз 1,83 рубл рост меомад. Ин нишондиҳандаи сатҳи нисбатан пасти зиндагӣ мебошад. Агарчӣ оморҳои шуравӣ аз истифодаи калимаҳои «камбағалӣ» ё «бекорӣ» худдорӣ карда бошанд ҳам, ин ҳодисаҳои иҷтимоӣ, махсусан, дар минтақаҳои деҳоти ҷумҳурӣ васеъ паҳн шуданд. Аллакай, дар охири солҳои 1980 ҳар як сеюмин сокини қобили меҳнат ҷойи қори доимӣ надошт [17, с.56-62].

Чунин нишондиҳандаҳоро зиёд овардан мумкин аст, вале бо ҳамин далелҳо маҳдуд гашта, ҳулоса намудан мумкин аст, ки ин давраи аввали таназзули шуури иқтисодӣ буд.

Ба даст овардани соҳибистиклолӣ бояд вазъи шуури ҷамъиятиро тағйир медод. Бо таассуф таъкид намудан лозим меояд, ки дар ин давра низ тамоюли сатҳи пасти шуури иқтисодӣ ба назар мерасад. Афсус, ки дар рафти ҷанги таҳмили шаҳрвандӣ садҳо қорхонаҳои истеҳсоли хизматрасонӣ аз ғайриҷаҳонӣ бозмонда, иқтисодиёти кишвар ғалаҷ гашт.

Чун дигар соҳаҳои ҳаёти ҷомеа, иқтисодиёт низ ба ҳолати аномиягӣ, ҷаҳе идоранашаванда дучор гашт. Аз ин лиҳоз, шуури иқтисодии ин давраро ҳамчун ҳолати номуайянии арзёбӣ қардан мумкин аст. Шахсе, ки дар ҳолати номуайянии қарор дорад, худро дар бӯҳрони амиқи рӯҳӣ, равонӣ ва идеологӣ мебинад, вай аз даст додани арзишҳои идеологӣ, адолати иҷтимоиро, ки дар

тули даҳсолаҳо ҳамчун арзишҳо ва идеалҳои сатҳи баланд қабул мекард, амиқан эҳсос мекунад.

Ибтидо аз оғози солҳои 2000-ум дар ташаккули шуури иқтисодӣ гардиши қатъӣ ба вуҷуд омад. Дигаргуниҳои куллии, ки ба вуқӯъ пайвастанд шуури ҷамъиятӣ, аз ҷумла, шуури иқтисодиро оҳиста-оҳиста дигаргун намуданд, ки дар ин раванд қабули стратегияҳои миллӣ, барномаҳои дарозмуҳлату кутоҳмуддати давлатӣ ва амалӣ намудани онҳо нақши бориз доштанд.

Ба андешаи мо, дар пӣёда намудани ҳадафҳои стратегияи миллии вусъати саноатикунони кишвар мақоми хосса дорад, чунки дар тули тамоми мавҷудияташ дар ҷомеаи мо муносибати аграрӣ-иқтисодӣ ҳукмрон буд ва дар ин замина шуури иқтисодӣ, мушаххастар «ҷаҳонбинӣ ва шуури аграрӣ»-ро ташаккул меод.

Кишвари мо, асосан, ҳамчун тавлидкунандаи ашёи хом эътироф шуда, фаҳму дарки иқтисодиёт зери таъсири меҳнати заҳматталаб ташаккул меёфт. Барои субъекти асосии иқтисодиёти аграрӣ – деҳқонон тасаввурот ва тафаккури иқтисодӣ, эҷодкорию навгонӣ қариб, ки бегона буд.

Дуруст аст, ки баъзан «ташаббусҳои сохта» ба назар мерасид, ки аз мақомотҳои боло ба поён интиқол мегардид ва онҳо ҳамчун воситаи баланд бардоштани ҳаҷми ғункунии маҳсулоти истеҳсолшуда ва баъзан барои баланд бардоштани рӯҳияи меҳнаткашон истифода бурда мешуд. Чунин тарзи ташкили меҳнат дар ҷомеа субъектҳои иқтисодиро ба «дастгоҳи иҷрокунанда»-и иродаи мақомотҳои боло табдил дода буд, ки ба тафаккури онҳо чунин арзишҳо ба мисли ташаббус, эҷодкорӣ, навгонӣ бегона буд.

Акнун дар раванди гузариш ба муносибатҳои иқтисодии саноатӣ-аграрӣ бояд ин қолабҳо шикаста шавад, зеро бе дигаргун намудани ҳиссу эҳсос, анғезандаи фаъолияти иқтисодӣ, ташаккули тасаввурот ва тафаккури нави иқтисодӣ ба ҳадафҳои саноатикунони иқтисодиёти кишвар расидан дар гумон аст.

Шояд яке аз сабабҳои аз кор бозмондани корхонаҳои хурди саноатӣ дар муҳлатҳои хеле кӯтоҳ дар он бошад, ки субъектҳои хочагидорӣ хостанд бо усули кӯхнаи фармонфармоии идоракунӣ, усули экстенсивии рушди иқтисодиёт, бе омӯхтани талаботи бозор, бидуни таҳлилу омӯзиш ва ояндабинӣ вазифаҳои навро иҷро намоянд, вале онҳо тез ба муфлисшавӣ расиданд.

Баробари ин таъкид намудан зарур аст, ки баъзан ба назар чунин менамояд, ки мо якчанд корхонаҳои хурду миёна ва бузурги саноатӣ бунёд намоем, муносибатҳои ҷамъиятӣ худ ба худ дигаргун мешаванд. Чунин дарки гузариш ба муносибатҳои нави иҷтимоӣ ба фоидаи кор нест, зеро иқтисодиёти саноатӣ-аграрӣ ба инобат гирифтани омилҳои иҷтимоиву фарҳангӣ, аз ҳама муҳимаш, шуур ва ҷаҳонбинии ҷомеа ва шахсро тақозо менамояд.

Ҳеҷ шубҳае нест, ки гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ тағйир ёфтани тамоюли рушди истехсолот ва ҳаёти иқтисодӣ, вобаста ба ин ба таври кулӣ дигаргун гаштани ҳастии иқтисодӣ, аз ҳама муҳимаш тағйир ёфтани ҷойгоҳ, нақш ва вазифаҳои субъектҳои хочагидорӣ омилҳои муҳимтарини тағйирёбии шуури иқтисодӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон маҳсуб меёбанд.

Ҳамзамон, бояд зикр кард, ки тағйирёбии ҳастии иқтисодӣ ҳоло маънои онро надорад, ки шуури иқтисодӣ худ ба худ ҳамоно тағйир меёбад. Баракс, вай дар раванди ташакули худ ба душворию монеаҳо дучор гардида, тамоюлҳоеро касб менамояд, ки то ҳол ба таври бояду шояд таҳқиқ нагаштаанд.

Яке аз чунин омилҳо ҷой доштани ҳолатҳои коррупсионӣ дар иқтисодиёт мебошад. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муқовимат ба коррупсия» коррупсия кирдорест, ки аз ҷониби шахси барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ ваколатдор ё шахсони ба он баробаркардашуда бо истифода аз мақоми хизматии худ ва имкониятҳои он барои ба манфиати худ ё шахси дигар ғайриқонунӣ ба даст овардани неъматҳои моддӣю

ғайримоддӣ, бартарӣ ё имтиёзҳои дигар карда мешавад, инчунин, ба ин шахс бевосита ё бавосита додани неъматҳои моддию ғайримоддӣ, бартарӣ ё имтиёзҳои дигар ба субъектҳои ҳукуквайронкуниҳои ба коррупсия алоқаманд бо мақсади мойил кардан ё мукофотонидани онҳо барои содир намудани чунин ҳаракатҳо ба манфиати шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар ҷаҳони муосир коррупсия барои иқтисодиёти қариб ҳамаи давлатҳо як мушкили ҷиддӣ эҷод менамояд. Дар муқаддимаи қовенсияи Созмони Миллалӣ Муттаҳид бар зидди коррупсия таъкид гаштааст, ки ришваситонӣ дар ҷаҳонияти иқтисодӣ ба суботу амнияти ҷомеа таъсири манфӣ расонида, қори муназзами ниҳодҳо, арзишҳои ахлоқӣ ва адолатро ҳалалдор менамояд. Таъкид карда мешавад, ки имрӯз коррупсия аз доираи иқтисодиёти миллий берун рафта, ба як падидаи ғаромиллӣ табдил ёфтааст, ки ба ҷомеа ва иқтисоди тамоми кишварҳо таъсир мерасонад.

Коррупсия як иллати ошқори тамоми низоми идоракунии иҷтимоӣ мебошад, ки ба ҳама давлатҳо хос аст ва дар ҳама давраи замон вучуд дошт. Он танҳо ба низоми муносибатҳои ҷамъиятии дорои дараҷаҳои гуногуни ҷаҳоният таъсир расонида, баъзан ҷунон мавқеъ пайдо мекунад, ки ба танзимгари ин муносибатҳо табдил ёфта, қонунро иваз менамояд ё дар баробари он амал намуда, пояҳои маънавии рушди иқтисодиро заиф мегардонад.

Аз ин лиҳоз, давлатҳо ба ҷомеа ҳангоми рушд бо назардошти омилҳои зиёди дорои хусусияти объективӣ ва субъективӣ воқеаҳои муқориза бо коррупсияро таҳия намуда, онҳоро дар сатҳҳои гуногуни ҳокимият - ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ мавриди санҷишу таҳлил қарор диҳад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сабабҳои содиршавии қирдорҳои коррупсионӣ гуногунанд, аз ҷумла, таҳаммулпазирии аҳоли ба зухуроти коррупсия, паст будани шуури ҳуқуқии шаҳрвандон, мавҷудияти интиҳоби усулҳои рафтори шахси мансабдор вақте ки ӯ метавонад масъалаи дар назди ӯ гузошташударо ҳам мусбат ва ҳам манфӣ ҳал намояд, аз ҷониби шаҳрванд

надониستاني ҳуқуқҳои худ, инчунин, ҳуқуқу уҳдадорихои шахси мансабдор ё шахсе, ки вазифаи роҳбариро дар ташкилоти тиҷоратӣ ё ташкилоти дигар иҷро менамояд.

Дар умум, оқибатҳои ноговори коррупсия дар он аст, ки ҳуқуқи иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ поймол гашта, ба ташаккули арзишҳои иқтисодӣ таҳдид менамояд, сулҳу суботро дар ҷомеа халалдор месозад.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳлили раванди ташаккули шуури иқтисодӣ собит менамояд, ки он падидаи хеле мураккаб буда, на фақат аз омилҳои моддӣ, балки омилҳои маънавӣ – фарҳанг, ахлоқ, дин, эҷодишинӣ ва дигар падидаҳои маънавӣ вобастагии зиҷ дорад.

Ба таври дигар, дар тавсифи шуури иқтисодӣ ба он фақат аз дидгоҳи принсипи фалсафаи моддигароёна – ҳастии иқтисодӣ шуури иқтисодиро муайян менамояд, баҳо диҳем. Муҳаққиқоне, ки ин ҷанбаи мавзӯро таҳқиқ намудаанд, таъкид менамоянд, ки ба раванди ташаккули шуури иқтисодӣ ба ғайр аз омилҳои моддӣ, омилҳои маънавӣ таъсири калон мерасонанд. Вобаста ба ин, пеш аз ҳама, таъсири омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ таъкид карда мешаванд.

Масалан, Н.И.Зарубина таъкид менамояд, ки «Имрӯз ба таври возеҳ муайян гаштааст, ки рушди иқтисодиёт бе назардошти омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва маънавияти инсон ғайриимкон аст. Маҳз фарҳанг намунаҳои одоб, рафтору кирдори иқтисодӣ ва анғезандаҳои фаъолияти иқтисодиро муайян менамояд» [62:13, 23].

Таносуби сармояи инсонӣ ва фарҳанг дар давраи ҷаҳонишавӣ ва муайян намудани афзалиятҳои рушди иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеаи муосир дар асоси арзишҳои башардӯстӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Рӯйхати омилҳои, ки ба эҷоди сармояи инсонӣ мусоидат мекунанд, бидуни шинохтани нақши муҳимтарини фарҳанг ва баррасии муштараки мафҳумҳои «башардӯстӣ» ва «фарҳанг» тасаввурнопазир аст.

Ба он хотир, ки сармояи инсонӣ ин маҷмуи дониш, малака, қобилият, таҷриба ва сифатҳои инфиродии шахс аст, ки ба ӯ имкон медиҳад арзиш

офарад, эҷод кунад ва дар рушди соҳаҳои афзалиятнок ва стратегии кишвар саҳми назарраси худро гузорад. Ба мазмуни дигар, сармояи инсонӣ ин худ як сарват аст. Ҳар қадар инсон саводнок бошад, маълумоти тахассусӣ дошта бошад, соҳиби касбу ҳунар ё шуғли пурмахсул бошад, таҷриба ва малакаи худро рушд диҳад, ҳамон қадар ғоидааш барои ҷомеа мерасад. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ҷузъҳои асосии сармояи инсониро пеш аз ҳама нишондиҳандаҳои зерин ташкил медиҳанд: маълумот, малака ва маҳорати корбарӣ, саломатӣ, таҷриба, қобилияти эҷодкорӣ ва навоарӣ.

Сармояи инсонӣ барои рушди ҷомеа аз ҷумла соҳаи иқтисодӣ нақши меҳварӣ ва аз якҷанд ҷиҳат аҳамияти вижа дорад: барои рушди иқтисоди кишвар муҳим аст, раванди меҳнатро самаранок мегардонад, даромади шахсро зиёд менамояд, сатҳи сифати зиндагиро баланд мебардорад, барои шахс ҷиҳати пайдо кардани шуғли муносиб ва ё ҷойи кори доимӣ мавсимӣ монеа эҷод наменамояд ва ғайра.

Фарҳанг низ ҷавҳари ҳастии ҳар як миллат, маҷмуи дастовардҳои моддӣ маънавии офаридаи инсон мебошад. Пайдоиши он ба таърихи офариниши инсон, ки талошаш созгор кардани муҳити ҳаётгузаронӣ, дарёфти маънии зиндагӣ, худдарккунӣ ва такмили андешаи ҳаётфаҳмӣ, ташаккули ҷаҳонбинӣ ва қобилияти арзишфаҳмӣ ва ғайра ба ҳисоб мерафт, робитаи ҷудоинопазир дорад. Он аз ибтидо дар шаклу намудҳои гуногун: аз ҷумла ташкили ҳаёт, таҳияи арзишҳои моддӣ маънавӣ ва ғайра зоҳир мешавад.

Фарҳанг низ дар рушди иқтисодиёт нақши калидӣ дорад. Он на танҳо арзишҳо ва рафтори одамонро муайян менамояд, балки ба самаранокии фаъолияти иқтисодӣ низ таъсири мусбат мерасонад. Пеш аз ҳама фарҳанг сатҳи маърифат, дониш, малака ва ахлоқи субъектҳои меҳнатро муайян мекунад, Аз як тараф, ҷомеае, ки дар он таваҷҷуҳ ба фарҳанг, илм, маориф, ҳунар медиҳад, кадрҳои баландихтисосро тарбия менамояд ҳамеша дар самти иқтисодиёт ба пешрафт муваффақ мегардад.

Аз тарафи дигар, арзишҳои фарҳангӣ ба монандӣ: ростқавлӣ, масъулият, интизом, эътимод ва ғайра ба рушди тичорат ва танзими бозор мусоидат менамоянд. Инчунин, агар дар ҷомеа сатҳи эътимод баланд бошад, ҳатман хароҷоти муомилот кам мешавад.

Фарҳанг муайян мекунад, ки одамон чӣ гуна молу хизматрасониҳоро интиҳоб мекунанд, чӣ қадар пасандоз ё хароҷот мекунанд. Ин амал ба сохтори бозор ва истеҳсолот таъсир мерасонад. Фаромӯш набояд кард, ки соҳаҳое ба мисли санъат, сайёҳӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва саноати эҷодӣ худ як манбаи даромад ва ҷойҳои корӣ мебошанд, Масалан, мероси фарҳангӣ метавонад сайёҳонро бештар ҷалб кунад ва аз ин ҳисоб ба мардум манбаи даромади иловагӣ пайдо шавад.

Умуман, фарҳанги сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ба сифати идоракунии давлат ва фаъолияти ниҳодҳои иҷтимоӣ таъсир расонида, дар натиҷа муҳити сармоягузорӣ ва рушди иқтисодиётро муайян мекунанд. Дар ин замина фарҳанг ҳамчун пояи маънавию иҷтимоӣ баромад карда, ба самти рушд, суръат ва сифати иқтисодиёт таъсири мустақим ва ғайримустақим мерасонад. Дар ҷомеае, ки ба рушди фарҳанг таваҷҷуҳи амиқ медиҳад, ҳамзамон ба рушд ва пешрафти иқтисодиёт низ муваффақ мегардад.

Дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон фарҳанг ҳамчун шоҳсутуни рушд ва такмили истиқлоли давлатӣ эътироф гаштааст. Вале, агар ба ин масъала аз лиҳози матраҳ намудани лоиҳаҳои рушди иқтисодӣ назар андозем, баъзе мушкилиҳо ҷой доранд. Аз ҷумла, дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» чунин афзалиятҳо муайян карда шудааст:

- 1) маориф;
- 2) тандурустӣ;
- 3) шуғл;
- 4) коҳиш додани нобаробарӣ;
- 5) мубориза бар зидди коррупсия;
- 6) таъмини амнияти озуқаворӣ ва ғизо;

- 7) идоракунии самаранок;
- 8) ҳифзи иҷтимоии аҳоли;
- 9) пешгирии низои эҳтимолӣ;
- 10) амнияти энергетикӣ, экология ва идоракунии равандҳои демографӣ».

Тавре ки мебинем, дар ин ҷо, асосан, омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ба инобат гирифта шудаанд, вале рушди маънавияти субъектҳои иқтисодӣ ба сифати афзалияти рушди миллии иқтисодиёт нишон дода нашудааст. Воқеӣ аст, ки дар баҳши алоҳида, ки ба рушди омили инсонӣ баҳшида шудааст, пеш аз ҳама, ба роҳандозӣ кардани технологияҳои инноватсионӣ, баланд бардоштани сатҳи сифати таҳсилот, нигоҳдошти ҳифзи саломатии аҳоли, дараҷаи некуаҳволӣ, шароити меҳнат ва ғайраҳо ҳамчун вазифаҳои стратегӣ муайян карда шудааст. Аммо дар бораи фарҳанг, хусусан, фарҳанги иқтисодӣ, ҳамчун як омили ташаккулдиҳандаи низоми иқтисодӣ ва шуури иқтисодӣ вазифаҳои мушаххас муайян карда нашудаанд.

Саволе ба миён меояд: магар одоби иқтисодӣ, аз ҷумла, тасаввуроти иқтисодӣ, қабули қарорҳои иқтисодӣ, ахлоқи касбӣ, муносибат ба меҳнат, ҳиссагузорӣ ба рушди иқтисодӣ, ки дар маҷмӯъ, онҳоро саъю кӯшиши иқтисодӣ номидан мумкин аст, ба фарҳанг вобаста намебошанд? Агар ҷавоб мусбат бошад, пас ҳангоми матраҳсозии лоиҳаҳои рушди иқтисодӣ омили фарҳанг бояд ҳатман ба инобат гирифта шавад. Фаромӯш набояд кард, ки арзишҳо, ангеҷаҳо ва ниёзҳои инсонӣ ҳосилаҳои фарҳанг мебошанд.

Маълум аст, ки эҳтиёҷот маҳсули фарҳанг аст, онро меболад аз рӯйи қонунҳои фарҳанг арзёбӣ дошт. Онҳоро бояд фаҳманд ва тавассути категорияҳои фарҳанг идора карда шаванд. Аз ин рӯй, фарҳанг ҳамчун падидаи мураккабу гуногунунсур рамзҳо, кодҳо маҷмӯи анъанаю арзишҳо, мавқеъҳо, муносибатҳои таърихан собит ва устуворбуда, дар ниҳояти қор рафтори инсонро на танҳо дар ҳаёти рӯзмарра, балки дар маъноии иқтисодӣ низ муайян мекунад.

Мушкилии дигари ташаккули шуури иқтисодӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон ба сатҳу сифати таҳсилот вобаста мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки низоми таҳсилот имрӯз ба ҳалли якчанд мушкилиҳо ниёз дорад:

- 1) норасоии омӯзгорони варзидаи соҳибкасб;
- 2) сатҳи пасти сифати таҳсил;
- 3) истифодаи нокифояи шаклҳои инноватсионии ташкили чараёни таълим;
- 4) алоқаи номуназзами таҳсилоти олии касбӣ бо истеҳсолот;
- 5) ба инобат нагирифтани талаботи бозори меҳнат.

Имрӯз зарурати такмили низоми арзёбии ҳайати профессорону устодони муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ тибқи меъёрҳои нав бо истифода аз технологияҳои инноватсионӣ (аз ҷумла меъёрҳои рейтингии арзёбии ҳайати профессорону устодон, кор дар речаи онлайн ва ғайра) ба миён омадааст.

Дар стратегияи миллии рушди маориф дар Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ду самти асосии рушди маориф муайян гардидааст:

- гузариш ба технологияҳои нави таълим бо дарназардошти дастовардҳои навтарин дар соҳаи илм, техника ва технология, ки ба муносибати босалоҳият ба таълим, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ, усулҳои лоиҳавии таълим, ки ниёзҳои ҳамгироии дониш ва маҳоратҳоро дар соҳаҳои мухталиф барои ҳалли ҳама гуна мушкилот ва донишҷӯён фароҳам меорад, афзоиши ҳиссаи фаъолияти мустақили омӯзишӣ вобаста ба пешрафт дар зинаҳои таҳсилот, татбиқи траекторияи инфиродии таълимӣ дар муассисаҳои касбии сатҳи боло ташкили модули барномаҳои таълим дар низоми таҳсилоти олии касбӣ асос ёфтааст;

- таҳияи «барномаҳои дугоникҳо» дар шакли бастанӣ созишномаҳо байни муассисаҳои таълимии таҳсилоти олий бо пешниҳоди барномаҳои муштаракӣ таҳсилот, ки дар онҳо фанҳои якхела, шакли якхелаи назорат, дастурҳои ягонаи таълимӣ мавҷуданд;

Хулоса, таҳқиқи ташаккули шуури иқтисодӣ дар даврони соҳибистиклолӣ нишон медиҳад, ки он зери таъсири дигаргуниҳои ҳастии иқтисодӣ таҳаввулоти мураккабу пуртазодро аз сар гузаронида, тамоюлоти ҷадидро касб намудааст.

Таҳлилу омӯзиш нишон медиҳад, ки гузариш аз иқтисодиёти «нақшавию маъмурӣ-фармонфармоии хоҷагидорӣ» ба принципҳои иқтисодиёти бозорӣ тамоюлоти ташаккули шуури иқтисодиро куллан дигаргун намуд. Дар шароити муосир ҳадаф ва тамоюли асосии рушди муносибатҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш аз муносибатҳои аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ маҳсуб меёбад. Бо мақсади амалӣ намудани ин ҳадаф дар ҷумҳурӣ стратегияҳои миллӣ қабул шудаанд.

Нақши дигар ҳадафҳои миллиро дар ташаккули шуури иқтисодӣ кам надида, ҳамзамон, зикр кардан лозим аст, ки вусъати саноатикунони босуръати кишвар ҳамчун стратегияи ҷоруми миллӣ заминаи боътимоди ташаккули шуури нави иқтисодӣ – «шуури саноатӣ» - ро ташкил медиҳад.

Муҳтавои ин шакли шуури иқтисодиро бояд донишҳои амиқ ва фарогири иқтисодӣ, донишҳои таҳнологияҳои ҷадиди иттилоотӣ, тасаввурот ва тафаккури иқтисодии сифатан нав – маҳорати соҳибкорӣ, корчаллонӣ, таваккалкорӣ, таҳлиливу эҷодӣ ташкил диҳад.

Баробари ин, таҳлили ин раванд собит менамояд, ки раванди ивазшавии шуури иқтисодии пешин ба сатҳи сифатан нави он тибқи қонуни диалектикии инкор сурат гирифта, унсурҳои қуҳнашудаи он инкор гашта, ба ҷойи онҳо унсурҳои нав ташаккул меёбад. Аммо ин раванд бо ҳалли як қатор мушкилиҳо ва бартарафгардии монеаҳо вобаста мебошад.

Мушкилии асосие, ки дар ин раванд ба миён омад, бозсозии психологияи иқтисодӣ мебошад. Шикасти давлати абарқудрати Иттиҳоди Шуравӣ, аз байн рафтани низоми муносибатҳои сотсиалистӣ, ҷой доштани тасаввуротҳои қолабӣ доир ба ҷамъияти сотсиалистӣ, ки то даврони соҳибистиклолӣ дар шуури ҷамъиятӣ афзалият доштанд, эътирофи зарурияти гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозорӣ, ҳамчунин, қонунмандии

инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ, арзи вучуд намудан ва тезутунд гаштани зиддият ва низоъҳои иҷтимоие, ки дар ҷомеаи пасошӯравии Тоҷикистон то ҳолати ғочиявӣ ва ҷанги шаҳрвандӣ расид, барои ташаккули шуури иқтисодӣ монеаҳоро эҷод намуданд.

Дар марҳилаи соҳибистиклолии ҷумҳурӣ одамон эҳсос ва дарк менамуданд, ки дигар ба таври кӯҳна зиндагӣ ва ғайриимкон аст, вале малака ва таҷрибаи ба таври нав зистан ва ғайриимкон намуданро низ надоштанд. Вобаста ба ин, яке аз мушкилоти асосӣ дар он буд, ки сохтори пештараи психика, малакаю маҳорати устувори солҳои тоталитарӣ, ки аъзои ҷомеа дар худ нигоҳ медоштанд, ба шакли нави тафаккури иқтисодӣ зиддият менамуданд.

Мушкилии дигар азнавсозии шуури иқтисодӣ ба ҷорӣ гаштани шаклҳои гуногуни моликият ва дар ин замина хусусгардонии он мебошад. Бояд таъкид кард, ки дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ давлат, асосан, барои қатъ кардани ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ, таъмини сулҳу ваҳдат дар ҷомеа кӯшиш ба харҷ медод.

Бо сабабҳои объективӣ масъалаҳои иқтисодӣ, аз ҷумла, хусусгардонии моликияти давлатӣ то андозае аз мадди назари мақомотҳо дур монда, хусусгардонии боадолатро таъмин намуда натавонистанд. Дар натиҷа ҷомеа ба соҳибмулкони нодорон тақсим гашт, аксарияти корхонаҳои хусусгардонидашуда ғайриимкон намекарданд, ки боиси афзудани шумораи бекорӣ гашт, сатҳи некуаҳволии мардум хеле паст рафт. Ин падидаҳо боғаварӣ, этимодноқӣ ва умуман, ба сатҳи шуури иқтисодии мардум таъсири манфӣ расонд.

Бешубҳа, дигар омилҳои низ буданд, ки дар ҷомеаи муносири Тоҷикистон дар самти ташаккули шуури иқтисодӣ тамоюл ва мушкилиҳои муайянро ба миён оварданд. Аммо муҳимтаринаш ин аст, ки ҷомеаи Тоҷикистон дар масири нави таҳкими муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ – гузариш аз муносибатҳои аграрӣ-индустриалӣ ба индустриалӣ-аграрӣ қарор дошта,

боварӣ ҳаст, ки амалӣ гаштани стратегияи чоруми миллӣ барои ташаккул додани сатҳи сифатан нави шуури иқтисодӣ мусоидат хоҳад кард.

ХУЛОСА

I. НАТИЧАҲОИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТИ ИҚРОШУДА

Дар кори диссертатсионии мазкур масъалаи шуури иқтисодӣ ва роҳҳои тақдир додани он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон мавриди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ қарор дода шудааст. Натиҷаҳои илмӣ-амалие, ки дар раванди баргузори таҳқиқот ба даст оварда шудаанд, бешак исбот мекунанд, ки дар давраи гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ як қатор мафҳумҳо, категорияҳо ва масъалаҳо ба миён омаданд, ки солҳои пешин муҳаққиқон ба онҳо на он қадар тавачҷуҳи хосса зоҳир намудаанд.

Мафҳумҳои «шуури иқтисодӣ», «тафаккури иқтисодӣ», «инсонии иқтисодӣ» аз зумраи онҳост. Дар натиҷаи пажӯҳиши илмӣ муайян гардид, ки аз байни ин мафҳумҳо «шуури иқтисодӣ» бештар диққати муҳаққиқони илмӣ фалсафаи иҷтимоиро ба худ ҷалб намудааст, зеро маҳз ҳамин падида моҳияти иқтисодии ҳаёти ҷомеаро инъикос менамояд [1-М].

Дар баробари ин, таҳқиқот муайн намуд, ки байни пажӯҳишгарон то ҳол доир ба моҳият, мазмун ва сохтори шуури иқтисодӣ ақидаи ягона ҷой надорад. Дар бисёр мавридҳо шуури иқтисодӣ ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ эътироф намегардид, аммо натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур, ки дар раванди пажӯҳиш ба даст оварда шудаанд, фарзияи асосии тадқиқот, яъне дар шароити гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ ва дар ин росто, тағйир ёфтани сохтори иҷтимоии ҷомеа, арзи вуҷуд намудани шуури иқтисодиро ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ ва нақши меҳварии онро дар тавсеа бахшидани иқтисодиёти кишвар тасдиқ намуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот, ки ҷанбаҳои методологӣ, онтологӣ, гносеологӣ, антропологӣ ва аксиологии мавзӯро дарбар мегиранд, аз аҳамияти назариявӣ амалӣ ҳолӣ нестанд.

Ба таври мушаххас натиҷаҳои таҳқиқот дар нуқтаҳои зерин ифода меёбанд:

1. Дар таърихи ҳар як миллат рӯйдодҳои ба вуқӯ мепаиванданд, ки дар сарнавишти минбаъдаи он нақши ҳалкунанда доранд. Истиқлоли давлатии

Ҷумҳурии Тоҷикистон моро ба тамаддуни аҳли башар пайваст намуда, дар тамоми самтҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа дигаргуниҳои куллиро ба миён овард. Ҳарчанд ки дар солҳои аввали ба истиқлол расидан дар назди миллат ва давлати навбунёди тоҷикон мушкилоти зиёди иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳуқуқӣ ва бӯхрони иқтисодӣ ҳукмрон буд, мо тавонистем аз он саҳифаҳои аввали таърих, ки бар сари миллату давлати тоҷикон омада буд, ба саҳифаи навини таърих гузашта, ба эҳёи давлати миллии хеш рӯ оварем.

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар солҳои соҳибистиқлолӣ ҳама чиз – сиёсат, иқтисод, иҷтимоӣ, аз ҳама муҳимтар симои маънавии одамон дигаргун гашт. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аъзои ҷомеа нисбат ба дирӯз худшиностар, худогоҳтар гашта, дар сиришти онҳо ифтихор аз Ватан, ғурури миллий, арҷгузорӣ ба муқаддасоти миллий, ҳисси масулият баҳри бақои миллату давлат ва дигар арзишҳои воло ташаккул ёфта истодаанд.

Дар ин робита, зикр намудан зарур аст, ки ислоҳоти иқтисодие, ки дар шакли барномаҳои давлатӣ, стратегияҳои миллий идома дорад, боварии мардумро ба фардои кишвар афзун намуда, ба раванди дарку фаҳми равандҳои иқтисодӣ ҳамчун соҳаи муҳимми ҷамъият таъсири мусбат расонида истодааст. Дар ин робита, таҳқиқи шуури иқтисодӣ дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон аз аҳамияти назариявӣ методологӣ ва амалӣ ҳолӣ нест, зеро муҳаррики асосии ҳар гуна лоиҳаҳо, барномаву стратегияҳо маҳз дониш ва таҷрибаи инсон маҳсуб шуда, унсурҳои меҳварии шуури иқтисодӣ маҳсуб меёбанд. [1-М; 2-М].

2. Таҳқиқи шуури иқтисодӣ ва асоснок намудани он ҳамчун шакли мустақили шуури ҷамъиятӣ ба масъалаи нисбатан фарогири фалсафа – алоқамандии диалектикӣ ҳастии ҷамъиятӣ ва шуури ҷамъиятӣ вобаста мебошад. Шуури ҷамъиятӣ равандҳои мухталифи ҳастии иҷтимоиро дар шакли ғоя, назария, таълимот, нуктаи назар ва фарзияҳо инъикос менамояд. Аз ин ҷода, дар улуми фалсафаи иҷтимоӣ ҳамчун як соҳаи мустақили донишҳои фалсафӣ нуктаи назари устувор андар боби шаклҳои анъанавии

шуури чамъиятӣ, аз ҷумла: шуури сиёсӣ, шуури ҳуқуқӣ, шуури ахлоқӣ, шуури динӣ, санъат, зебоипарастӣ ва ғайра ташаккул ёфтаанд.

Ғояи имконияти дар раванди тағйирбии ҳастии чамъиятӣ ба вучуд омадани шаклҳои нави шуури чамъиятӣ эътироф нагашта, дар бисёр мавридҳо чунин андешаҳо зери танқид гирифта мешуданд. Тадқиқи ҷанбаҳои методологии мавзӯ собит намуд, ки дар замони зудтағйирёбандаи муосир таҳқиқи ин ё он масъала фақат дар заминаи як намунаи таҳқиқот (парадигма) натиҷаҳои дилхоҳ намедиханд.

Аз ин ҷо, ҳулосабардорӣ карда шуд, ки муҳаққиқони муосир бояд аз ин қолабҳо берун рафта, усулҳои нави тадқиқотро истифода намоянд, ки онҳо имконияти воқуниши воқеии падидаҳои иҷтимоиро фароҳам оранд.

Бо назардошти чунин зарурат, мо дар таҳқиқоти хеш баробари истифодаи имкониятҳои методи диалектикӣ ба парадигмаҳои феноменологӣ, герменевтикӣ ва синергетикӣ рӯй овардем. Аз ҷумла, истифодаи парадигмаи синергетикӣ имконият фарҳам овард, ки иқтисодиёт ҳамчун низоме тасвир карда шавад, ки дар он мутавозинӣ ва тағйирёбӣ (энтропия), бетартибӣ (хаос), шикасти сохторҳои кӯҳна ва ба вучуд омадани сохтори нав ҷой доранд, ки онҳо ба омилҳои объективӣ ва субъективӣ вобаста мебошанд [1-М; 3-М].

3. Таҳлили муқоисавии андешаҳо, нуқтаи назарҳо, мавқеъгириҳои муҳаққиқон имконият дод, то муайян намоем, ки шуури иқтисодӣ падидаи мураккаб буда, вай раванди инъикоси ҳастии иқтисодӣ дар шуури одамон, эҳсос, идрок, тасаввурот ва ғайра инсонро оид ба ҳастии иқтисодӣ дар бар гирифта, воқеияти иқтисодиро дар шакли ғояҳо, майлу рағбат ва ормонҳо инъикос менамояд.

Албатта, дигар тафсирҳо ҳам ҷой доранд, аммо ҷонибдорӣ мо ба чунин тарзи муайян намудани шуури иқтисодӣ ба он вобаста аст, ки таърифи дар боло овардашуда имконият медиҳад, ки на фақат ҷанбаҳои онтологӣ ва гносеологӣ, балки ҷиҳатҳои равонӣ ва аксиологии он ба инобат гирифта шаванд [3 – М].

4. Дар натиҷаи таҳқиқот натиҷабардорӣ карда шуд, ки шуури иқтисодӣ ҳамчун сатҳи олии инъикоси психикӣ дар майнаи сари инсон буда, мураккабу пурихтилоф мебошад, вай маҷмуи эҳсос, идрок ва тасаввуроти одамонро дар худ рефлексия намуда, он ба силсилаи арзишҳои иқтисодӣ ва иҷтимоию психологӣ асос меёбад ва ҳамчун танзимгари рафтору муносибатҳои иқтисодӣ амал менамояд [4-М].

5. Дар шароити вуҷъати бесобиқаи рушди илму техника ва воридшавии дастовардҳои он ба ҳастии иқтисодӣ, ҷорӣ гаштани усулҳои ҷадиди идоракунии истеҳсолот боиси он гаштааст, ки дар замони муосир масъалаи шуури иқтисодӣ ба мавзӯи байнифаннӣ табдил ёфта, онро назарияи иқтисод, сотсиология, ҳуқуқшиносӣ, психологияи иҷтимоӣ, менечмент, кибернетика, технология ва дигар илмҳо ба сифати объекти таҳқиқоти ҳеш қарор додаанд. Аммо, ба андешаи мо, фалсафаи иҷтимоӣ дар маърифати шуури иқтисодӣ нақши калидӣ дорад. Аз ҷумла:

1) маҳз ҳамин илм воқеан барои ҳамгирии илмҳои гуногуни иҷтимоӣ дар мавриди пажӯҳиши шуури иқтисодӣ заминаҳои мусоид фароҳам меорад;

2) фақат категорияҳои фалсафаи иҷтимоӣ имкон медиҳанд, ки равандҳои мураккаб ва мухталифи ҳастии иқтисодиро ба таври маҷмӯӣ, яъне ба таври фарогиру амиқтар дарку тасвир намуда, инъикоси онро дар шуури иқтисодӣ объекти омӯзиши худ қарор диҳад [2-М].

6. Раванди таҳқиқот имкон дод натиҷабардорӣ намоем, ки равандҳои рушди иқтисодиёти ҷомеаи муосири Тоҷикистон, хусусан, ҷорӣ гаштани технологияҳои инноватсионӣ чунин падидаҳо ба мисли «иқтисодиёти рақамӣ», «хизматрасониҳои рақамӣ» ва ғайраро ба миён орад, ки мазмуни шуури иқтисодиро сифатан тағйир дода истодаанд [2 –М].

7. Омӯзиши заминаҳои таърихӣ пайдоиши шуури иқтисодӣ нишон дод, ки гарчанде шуури иқтисодӣ барои фалсафаи муосири иҷтимоӣ, хусусан, барои фалсафаи иҷтимоии тоҷик масъалаи нисбатан нав ҳам бошад, он ҳамчун падидаи инъикоскунандаи ҳаёти рӯзмарраи иқтисодии одамон аз давраҳои ҳеле қадим дар шакли синкретӣ (ба ҳаёти рӯзмарраи одамон

пайваста) оғоз гашта, то ба имрӯз идома дорад. Омӯзиши сарчашмаҳо нишон доданд, ки аввалин эҳсосу дарк ва тасаввурот оид ба шуури иқтисодӣ дар маркази қадимаи тамаддуни инсонӣ Ҳинду Чин, дар фалсафа ва фарҳанги авастой ва баъд дар Юнони қадим ташаккул ва рушд ёфтааст. Раванди таҳқиқот нишон дод, ки афкори иқтисодии ниёгонамон вижагиҳои худро дошта, аввалин эҳсосу дарки падидаҳои иқтисодиро дар фолклор ва осору ёдгориҳои қадима пайдо карда метавонем. Дар асотиру, афсонаҳо, гуфтору ривоятҳои гузаштагон дар бораи меҳнати вазнин, нобаробарии иҷтимоӣ, зулму ситам нисбат ба камбағалон, ҳамчунин, меҳнати ҳалол, баробарӣ ва адолати иҷтимоӣ, поквичдонӣ ва растагорӣ, муборизаи қаҳрамонон барои ғолиб омадан аз болои беадолатию нобаробарӣ инъикос ёфтаанд [3-М].

8. Дар фалсафаи асримиёнаи тоҷику форс дар доираи фалсафаи амалӣ баъзе андешаҳо оид ба нақши меҳнат ва касбу ҳунаромӯзӣ ҳамчун омили муҳимми тарбияи иқтисодӣ ва ташаккул додани санъати хоҷагидорӣ ақидаҳои ҷолиб баён гаштаанд. Барҷастатарин асарҳое, ки дар онҳо масоили фаҳму дарки тадбири манзил, ташаккул додани меҳнатдӯстиву ҳалолкорӣ, растагориву покизакорӣ мавриди қазоват қарор дода шудааст [4-М].

9. Тадқиқоти диссертатсионӣ муайян намуд, ки дар шароити муосир ҳадаф ва тамоюли асосии рушди муносибатҳои иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш аз муносибатҳои аграрӣ-саноатӣ ба саноати – аграрӣ маҳсуб меёбад. Зикр гардидааст, ки нақши дигар ҳадафҳои миллиро дар ташаккули шуури иқтисодӣ кам надида, вусъати саноатикунони босуръати кишвар ҳамчун стратегияи чоруми миллӣ заминаи боътимоди ташаккули шуури нави иқтисодӣ – «шуури саноатӣ»-ро ташкил медиҳад [4 – М].

10. Дар раванди таҳлили иҷтимоӣ-фалсафӣ муайян карда шуд, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ симои иқтисодии ҷомеаҳо тағйир ёфта, муаммоҳои ҳалталаби иқтисодиёти ҷаҳонро ба ҳам оварда, фазоero ташаккул додааст, ки он на фақат ба стратегияи рушди ҷомеаю давлатҳои алоҳида, балки ба вазъи шуури фардиву иҷтимоӣ, аз он ҷумла, ба мазмун ва моҳияти шуури иқтисодӣ таъсир мерасонад. Тамоюли муҳимтарини раванди ташаккули шуури

иқтисодӣ дар замони ҷаҳонишавӣ ба ҳам пайваст гаштани фаъолияти иқтисодии одамон новобаста аз фазою вақти иҷтимоӣ мебошад, ки ин раванд шуури иқтисодии глобалиро ташаккул дода истодааст [З-М].

Ҳамин тариқ, таҳқиқи мавзуи шуури иқтисодӣ ва роҳҳои тақмили он дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон собит намуд, ки дар шароити гузариш ба муносибатҳои иқтисодии бозорӣ бурду бохти он, қабл аз ҳама, ба сатҳи шуури иқтисодии одамон, муносибату мавқеъгириҳои онҳо ва амалӣ гаштани натиҷаҳои интизориҳои онҳо вобаста мебошад.

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Сатҳи шуури иқтисодии аъзои ҷомеа муайянкунандаи муҳимми рушди устувори ҳаёти иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, масъалаи ташаккули шуури иқтисодӣ вазифаи муҳимми ниҳодҳои иҷтимоӣ – давлат, бахусус, низоми илму маориф ва ҷомеаи шаҳрвандӣ маҳсуб меёбад. Бо дарназардошти ин, дар раванди таълиму тарбия қорҳои таълимотию ташвиқотӣ зарурати аз худ намудани донишҳои иқтисодӣ мувофиқи мақсад мебошад, зеро ки амалӣ гаштани чунин фаъолият барои афзун гаштани дониш ва ҷаҳонбинии аъзои ҷомеа оид ба иқтисодиёт мусоидат намуда, ҳисси масъулиятшиносиро оид ба рушди устувори иқтисодиёти кишвар боло мебарад.

2. Дар шароити ташаккули муносибатҳои нави иқтисодӣ, расидан ба ҳадафҳои стратегии миллӣ, бахусус, вусъат бахшидани саноатикунонии кишвар шуури иқтисодӣ ба омили муҳимтарини эҳё, таҳким бахшдан ва вусъати рушди иқтисодиёти миллӣ табдил ёфтааст. Аз ин лиҳоз, дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот, хусусан, дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба масъалаи ташаккул додани тафаккури иқтисодӣ диққати аввалиндараҷа додан зарур аст.

3. Барои ташаккул ва таҳким бахшидани шуури иқтисодӣ метод ва методологияи таълими фанҳои ҷомеашиносӣ, хусусан, сикли фанҳои

ҷомеашиносӣ ба таври ҷиддӣ бознигарӣ гарданд. Дар ин робита, зарур аст, ки мазмуну мундариҷаи барномаҳои таълимӣ, китобҳои дарсӣ, васоитаҳои дастурҳои таълимӣ аз фанҳои иқтисодӣ, сотсиология, фалсафаи иҷтимоӣ мавриди бознигарӣ қарор дода шуда, яке аз ҳадафҳои асосии онҳо ташаккул додани шуури иқтисодӣ қарор дода шавад.

4. Дар шароити ташаккули иқтисодиёти глобалӣ, вусъатёбии ворид гаштани технологияҳои ҷадид ба инфрасохтори иқтисодиёт ба масъалаи алоқаманд гардонидани таҳсилоти олии касбӣ ба истеҳсолот пурзӯр гардонидан яке аз масъалаҳои ҳалталаб маҳсуб меёбад. Дар ин масир, зарур аст, ки таҳсилоти дуалиро такмил дода, мутахассисони варзидаи истеҳсолотро ба чараёни таълим ҷалб намудан мувофиқи мақсад мебошад. Ҳамзамон, таҷрибаи дар истеҳсолот кушодани филиали кафедраҳои таҳассусӣ талаби замон мебошад.

5. Тавсия мегардад, ки тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти волидайн барои таълиму тарбияи кӯдак» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» бо мақсади ташаккул додани тафаккури иқтисодӣ – сарфу харч, тарзи дурусти сарфа кардани маблағ, хариду фурӯш, меҳнати ҳалол ва дигар арзишҳои иқтисодӣ нақш ва масъулияти волидайнро дар ин самт баланд бардоштан зарур аст.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқӣ:

- [1] Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. - 136 с.
- [2] Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020. Бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри 2016, №678 тасдиқ шудааст. –Душанбе: ҶДММ «Контраст», 2016. – 252 с.
- [3] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007. №5 (1387).
- [4] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2003, №8, мод.467; соли 2005, №12, мод. 650; соли 2007, №7, мод. 687; соли 2008, №12, қ-2.
- [5] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди коррупсия»// (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2005, №7, мод. 402; соли 2007, №7, мод. 660; соли 2008, №10, мод.800. Қонуни ҚТ аз 26.12.11г., №772) бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 -уми апрели соли 2005, № 53 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2005, № 4,моддаи 284) қабул гардидаас, бо Қарори Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 -уми июли соли2005, № 94 (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2005, №7, моддаи 415) ҷонибдорӣ гардидааст.
- [6] Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми декабри соли 2016 дар бораи “Стратегияи рушди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030”. - Душанбе, 2016. - 88с.

- [7] Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ. Қарори Маҷлиси
намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 -уми июни
соли 2002, №666.

II. Сарчашмаҳои илмӣ, монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

- [8] Абурайхони Берунӣ Осор-ул - боқия. [Матн] / *А. Берунӣ* – Душанбе:
1990. – 432 с.
- [9] Абуалӣ ибни Сино. Рисола андар ахлоқ [Матн] / *Абуалӣ ибни Сино*. Осор.
Ҷилди якум. - Душанбе: «Дониш», 2005. – 805 с.
- [10] Абуалӣ ибни Сино. Тадбири манзил // [Матн] / *Абуалӣ ибни Сино* «Осори
мунтахаб». Ҷ.2. Душанбе: Ирфон. - 1983. - 850 с.
- [11] Артхашастра или наука о политике [Текст] / Перевод с санскрита и
издание подготовил *В. И. Кальянов*. –М., 1883. -210 с.
- [12] Авесто [Матн] / Таҳияи М. Диловар, аз гузориш ва пажӯҳиши доктор
Ҷалили Дустхоҳ /Душанбе: «Конуният», - 2001. –792 с.
- [13] Абдеев, Р.Ф. Философия информационной цивилизации. [Текст] / *Р.Ф.*
Абдеев. - М.: Владос, - 1994. - 335 с.
- [14] Аристотель. Соч., В 4-х томах. [Текст] /*Аристотель* - М.: «Мысль». -
1983, – 458 с.
- [15] Аристотель. Никомахова этика. [Текст] / *Аристотель* // Собр. соч.: В 4 т.
– М., Мысль, 1983. - Т. 4. - С. 53-95.
- [16] Анищенко, А.И. Структура общественного сознания, [Текст]
/*А.И.Анищенко*. - М.: - 1973. - 356 с.
- [17] Альтернативно ли «альтернативное общество» /Серия философии
[Текст] / Знание. - М.: - 1987 - 59 с.
- [18] Анищенко, А.И. Структура общественного сознания
[Текст]/*А.И.Анищенко*. - М.: Наука, - 1973. - 187 с.
- [19] Андреев, Ю. П. Содержание и структура общественных отношений
/[Текст] *Ю.П. Андреев*. - Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1985, - 245 с.
- [20] Бастиа, Ф. Экономические гармонии [Текст] / *Ф. Бастиа* - М.: Эконов,
1998, - 346 с.

- [21] Бобокалонов, И. Аз афкори иқтисодии ниёгон [Матн] /И.Бобокалонов - Душанбе, «ЭР - эргаф», 2011, қисми аввал. – 284с.
- [22] Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество [Текст] / Д. Белл. - М., Аст, -1999, 422 с.
- [23] Булгаков, С.Н. Философия хозяйства [Текст] / С.Н.Булгаков. - М., 1990. – 184с.
- [24] Бердяев, Н.А. Спасение и понимание христианства// Русская философия конец XIX и начало XX вв. [Текст] / Н.А.Бердяев. - СПб 1993.-342с.
- [25] Бердиев, Ш.П.Масъалаҳои ахлокии Зардуштия [Матн] / Ш.П.Бердиев. - Душанбе, 2022. – 132с.
- [26] Библер, В. С. Мышление как творчество [Текст] /В.С. Библер. – М., 1964с. – 214с.
- [27] Вебер, М. Протестанская этика и дух капитализма. Избранное: /Пер. с нем./ [Текст] / М.Вебер. - М., 1990. – 349с.
- [28] Веблен, Т. Теория праздного класса: /Пер. с англ. / [Текст] / Т.Веблен.- М.: Экономика, - 1984. -368 с.
- [29] Ветошкин, А.П., Стожко К.П. Философия экономики [Текст]/А.Ветошкин. - Екатеринбург: Полиграфист, - 2001. - 347 с.
- [30] Введение в философию». В двух томах. / Под общей редакцией И.Т. Фролова / [Текст] / - М. - 1988. -609 с.
- [31] Булгаков, С.Н. Философия хозяйства. Соч. в 2-х т. Т 1. [Текст]/С.Н.Булгаков. - М.: Терра-Книжный клуб, 1993. - С. 606.
- [32] Гафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Гафуров. - Душанбе: «Нашриёти муосир». - 2020. - 948 с.
- [33] Гафарова, М.К., Фомина В.А. Общественное сознание (особенности его обновления). [Текст]/ М.К. Гафарова, В.А. Фомина. – Душанбе, Ирфон.- 2001. - 142 с.
- [34] Гафорова, М.Қ. Асосҳои фалсафа [Матн] /М.Қ. Гаффорова. - Душанбе: - 2012. - 96 с.

- [35] Гулямов, М. Человеческая индивидуальность [Текст] / *М.Гулямов.* - Душанбе, - 1991. -286с.
- [36] Григорян, С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII - XII вв». [Текст] / *С.Н. Григорян.* - М., - 1960. - 423с.
- [37] Гречко, П.К. Феномен глобализации как социокультурная проблема [Текст] /*П.К.Гречко/Глобализация и мультикультурализм.* Отв. ред. Н.С. Кирабаев. Монография. -М.: РУДР1. 2005. С.332.
- [38] Громов, И.А. Коллектив и духовное развитие личности рабочего. [Текст] / *М.Громов.* - М.: Профиздат, - 1986, - 146 с.
- [39] Гридчина, А.Г. Производительные силы как категория исторического материализма /Серия философии [Текст] / *А.Г.Гридчина.* Знание. - М.:1984, - 54 с.
- [40] Драчев, В.К. Экономическое сознание - как развития при социализме. (Методологический анализ). [Текст] / *В.К.Драчев.* - Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1977. – 64 с
- [41] Давонӣ, Ҷ. Ахлоқи Ҷалолӣ [Матн] /*Ҷ.Давонӣ.* – Нувалкишур, 1883. - Душанбе, 1965. -230 с.
- [42] Джононов, С. Проблемы формирования национального самосознания в условиях государственного строительства Таджикистана [Текст]/*С.Джононов.* - Душанбе: «Ирфон», 2009. 246с.
- [43] Драчев, В.К. Экономическое сознание как фактор развития общественного производства при социализме [Текст]/ *В.К. Драчев.* -М., 1977. - 187 с.
- [44] Журавлев, А.Л. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические Исследования. [Текст] /*А.Л. Журавлёв, А.Б. Купрейченко.* М: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 480 с.
- [45] Каххаров, Г.Г. Средний класс в Республике Таджикистан: формирование и развитие/Научная работа [Текст]/*Г.Г. Каххаров.* – Душанбе, Дониш, 2016. - 130 с.

- [46] Каххаров, Г.Г. Социальная стратификация таджикистанского общества (монография) [Текст] / *Г.Г. Каххаров*. – Душанбе: Ирфон, 2011. 264с.
- [47] Духовное производство./Социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. [Текст]/Изд-во «Наука». – М., 1981. - 349 с.
- [48] Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] *Э. Дюркгейм*. - М.: Канон, - 1996. - 432 с.
- [49] Закария Ар - Рази. «Духовная медицина» [Текст] / *Закария Ар Рази*. - Душанбе, - 1991.
- [50] Зарубина, Н.Н. Бизнес в зеркале русской культуры [Текст] /*Н.Н.Зарубина*. Деньги и культура богатства: перспективы социальной ответственности бизнеса в условиях глобализации // Социс.2008. -№10.- С.13-23. Н.Н. - М.: Ан-кил, - 2004. - 305 с.
- [51] Зомбарт, В. Буржуа / Пер. с нем. [Текст] / *В. Зомбарт*. -М: - 1999. - 384с.
- [52] Идиев, Х.У. Тоҷикистон дар масири тағйироти иҷтимоӣ. [Матн] /*Х.У.Идиев*. – Душанбе: - 2016. - 119 с.
- [53] Идиев, Х.У. Фалсафаи иҷтимоӣ [Матн] / *Х.У.Идиев*. -Душанбе: Дониш, 2013. -378 с.
- [54] Исмоилов, М. Фалсафаи бостони тоҷик. [Матн] / *М.Исмоилов*. Нашриёти «Меъроҷ», Хуҷанд, 2014. – С. 74
- [55] Исломов, С. Таърихи назариёти иқтисодӣ. Китоби дарсӣ [Матн] /*С.Исломов*. - Душанбе: Ирфон - 2001. - 126 с.
- [56] Исломов, С. Афкори иқтисодии мутафаккирони тоҷик дар аҳди эҳёи аҷам [Матн] / *С.Исломов*. - Душанбе: - 1998.- 210 с.
- [57] Иноземцев, В.Л. За пределами экономического общества. [Текст] / *В.И. Иноземцев*. - М.: Academia -Наука, - 1998. - 640 с.
- [58] Иноземцев, В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы [Текст] / *В.И. Иноземцев*. - М.: Логос, - 2000. - 340 с.

- [59] Кармаев, Н.А. Экология человека: проблемы и подходы решения [Текст]/*Н.А. Кармаев*. - СПб.: - Санкт-Петербургский гос. техн. ун-т, 2000, - 170 с.
- [60] Комилов, Р. Сайре дар андешаҳои иқтисодии ҷаҳони ислом [Матн] /*Р.Комилов*. - Душанбе: - 1996. – 242с.
- [61] Кошифӣ, Ҳ.В. Футувватномаи султонӣ [Матн] / *Ҳ.В.Кошифӣ*. – Душанбе, 210. – 271с.
- [62] Келле, В., Ковальзон, М. Формы общественного сознания [Текст] /*В.Келле, М.Ковальзон*. -М.: Политиздат, - 1989. - 263 с.
- [63] Кларк, Д.Б. Распределение богатств/ Пер. с англ. [Текст] / *Д.Б.Кларк*. - М., 1992. - 298 с.
- [64] Китова, А.И. Экономическая психология [Текст] / *А.И. Китова*. - М: - 1996 - 256 с.
- [65] Каримзода, О. Таърихи афкори иқтисодӣ [Матн] / *О.Каримзода*. - Душанбе, «ЭР – граф», - 2012. - 184 с.
- [66] Луман, Н. Социальные системы. Очерки общей теории. [Текст] /*Н.Луман*.- СПб: Наука, 2007. - С.220.
- [67] Маркс, К., Энгельс, Ф. Немецкая идеология [Текст] // *К.Маркс, Ф.Энгельс*. Сочинения. Изд. 2-ое. Т. 3. – М.: «Госполитиздат», 1955. - С. 7-544.
- [68] Назар, М.А. Адолати иҷтимоӣ дар назария ва амалияи ҳаёти ҷамъиятӣ. Монография. [Матн] / *М.А.Назар*. –Душанбе, Дониш, 2022. - 321 с.
- [69] Николаева, О.В. Общественное сознание и её структура [Текст] / *О.В. Николаева*. - М.: 1977. - 210 с.
- [70] Низомулмулк. Сиёсатнома [Матн] / *Низомулмулк*. – Душанбе: “Шарқи озод”, 1998. - 380 с.
- [71] Насируддини Тӯсӣ. «Ахлоқи Носирӣ» [Матн] / *Насируддини Тӯсӣ*. - Душанбе, 2009.
- [72] Общественное сознание и его формы. / Предисловие и общ. ред. В.И. Тольстых [Текст] / - М.: Политиздат. - 1986, - 387 с.

- [73] Общественное бытие и общественное сознание. Архивная копия от 22 мая 2010 на Wayback Machine // Философский словарь / Под. Ред. *И.Т.Фролова* - 4-е изд. - М.: Политиздат, 1981. - 445 с.
- [74] О человеке // Философия и жизнь [Текст] / № 12, Изд-во Знание, - М.:1991. - 62с.
- [75] От Аристотеля до Уильяма Пекти до Фридриха Хайека и Поли Самуэльсона.(Аннотация теория экономической мысли) [Текст] Худжанд, - 2004. - 71с.
- [76] Попов, В.Д. Экономическое сознание: сущность, формирование и роль в социалистическом обществе. [Текст]/*В.Д.Попов*. - М.: «Мысль». - 1981, 241 с.
- [77] Печчеи, А. Человеческие качества/Перевод с англ. О. В. Захаровой. Общая редакция и послесловие академика Д.М.Гвишиини [Текст]/А. *Печчеи*. – М.: «Прогресс», 1980. – 302 с.
- [78]Путенихина, Е.В. Экономическое мышление как объект социологического исследования [Текст] / *Е.В. Путенихина*. -Уфа, 2005. - 27 с.
- [79] Платон. Избранное: [научно-популярное издание]: [пер. с древнегреч.] [Текст] / *Платон*. – М.: «ООО Издательство АСТ», 2004. – 493 с.
- [80] Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 1. [Текст] / *Платон*. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. – 752 с.
- [81] Подольская, Е.А. Методология научных исследований: терминологический словарь [Текст] / *Е. А. Подольская*. – Харьков: Изд-во НУА, 2016. – 124 с.
- [82] Поппер, К. Р. Чомеаи кушод ва рақибони он. Ҷ.1: Афсунҳои Афлотун /Тарҷ. Р. З. Назариев аз забони русӣ [Матн] / *К. Р. Поппер*. – Душанбе: «Эр-граф», 2020. – 376 с.
- [83] Парсонс, Т. Функциональная теория изменения [Текст] / *Т.Парсонс*. /Американская социологическая мысль: текст. – М.: 1996. – 492 с.

- [84] Путеннихина, Е.В. Экономическое мышление как объект социологического исследования: содержание, типы, условия и факторы формирования. [Текст] / *Е.В. Поленихина*. – Уфа, 2005. – 223с.
- [85] Раҷабов, М. Аз таърихи афкори иҷтимоию ҳаёлии Шарқ [Матн] / - М.Раҷабов. – Душанбе: «Ирфон», 1998. – 164 с.
- [86] Раҳмон, Э. Чехраҳои мондагор [Матн] /*Э.Раҳмон*. - Душанбе: Ирфон, 2016. – 364с.
- [87] Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих (Аз Ориён то Сомониён). Китоби 1,2,3,4. [Матн] /*Э.Раҳмон*. - Душанбе: Ирфон, 2019. - 688 с.
- [88] Раҳмон, Э. Бо роҳи ваҳдат ва бунёдкориҳо. [Матн] / *Э.Раҳмон*. - Душанбе: Ирфон, 1996.
- [89] Раҳмон, Э. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ.14. [Матн] /*Э.Раҳмон*. - Душанбе: Ирфон, 2017.
- [90] Раҳмонов, Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиқлолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди 2. [Матн] / *Э.Раҳмон*. - Душанбе: Ирфон, 2000.
- [91] Рикёр, П. Политика, экономика, общество. Рукописи и выступления. / ер. с фр. И. С. Вдовиной [Текст] / *П. Рикёр*. – М.: «Центр гуманитарных инициатив», 2021. – 240 с.
- [92] Самиев, А. Х. Историческое сознание как самопознание общества: социально-философский анализ [Текст] / *А.Х.Самиев*. - Душанбе: РТСУ, 2009. – 411 с.
- [93] Спиркин, А. Г. Основы философии Учебник [Текст] / *А.Г.Спиркин*. - 2-е изд. - М.: Гардарики, 2006. – 736с.
- [94] Савченко, А.Э. Человек для экономики или экономика для человека? /[Текст] // Серия философии Знание. № 3. М.: - 1969 - 61 с.
- [95] Солихджонов, Р. Бирюкова, Л.В. Социология. Учебник [Текст] /*Р.Солихджонов, Л.В. Бирюкова*. – Худжанд, 2017. -140с.
- [96] Солиҷонов Р., Хошимзода Ҳ.Ҳ. Пешвои миллат ва худшиносии миллӣ [Матн] / *Р.Солиҷонов, Ҳ.Ҳ.Ҳошимзода*. – Худжанд, 2022. – 372с.

- [97] Стожко, К.П. Экономическое сознание. [Текст] / *К.П. Стожко.* – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002. - 426 с.
- [98] Стожко, К. П. Принципы экономического гуманизма: Опыт русской Истории / [Текст] / *К.П. Стожко.* - Екатеринбург: Изд-во Урал, проф. пед. ун-та, 1996. - 438 с.
- [99] Тарасов, А.Н. Психология лжи в бизнесе: Дурная бесконечность. [Текст] / *А.Н. Тарасов.* - М.: Кн. мир, 2007. - 607 с.
- [100] Таърихи фалсафай тоҷик (аз қадим то асри XX). Дар панҷ ҷилд. Ҷ.2. [Матн] /Муҳарр. масъул: *А. Шарипов.* - Душанбе: «Дониш», 2016.- 892 с.
- [101] Таърихи фалсафай тоҷик. Дар панҷ ҷилд. Ҷ. 1, нашри дуввум [Матн] /Муҳарр. масъул *К. Олимов, А. Шамолов.* -Душанбе: «Дониш», 2014. - 582 с.
- [102] Тощенко, Ж.Т. Общественное сознание и перестройка. [Текст] /*Ж.Т.Тощенко.* - М.: Политиздат, 1990. - 287 с.
- [103] Уледов, А. К. Перестройка и сознания. [Текст] / *А.К.Уледов.* - М.: «Мысль», 1988. - 54 с.
- [104] Унсрулмаоли, К. «Қобуснома»[Матн] / *К.Унсрулмаоли.* - Душанбе: Ирфон, - 2001.
- [105] Усмонзода, Х. Амалияи ҷомеасозӣ ва муосирӣ [Матн] / *Х. Усмонзода.* – Душанбе, Дониш, 2020. - 159 с.
- [106] Фараби, А. Трактат о взглядах жителей добродетельного города [Текст] / *А.Фароби //С.Н. Григорян.* Из истории философии народов Ближнего и Среднего Востока. М: 1961. – 265с.
- [107] Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности./ Эрих Фромм пер. с нем. Э. Телятниковой. [Текст] / *Э. Фромм.*– М: АСТ: Москва, 2009. – с. 547.
- [108] Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ.1. [Матн] – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – 952с.
- [109] Философский словарь / Адо А. В. и др.; под ред. Т. И. Фролова. 6-ое изд., перераб. и доп. [Текст] – М.: «Политиздат», 1991. – 559 с.

- [110] Фукуяма, Ф. Конец истории? // Вопр, философии. [Текст] / *Ф.Фукуяма*. 990. № 3.
- [111] Фофанов, В.П. Экономические отношения и экономическая сознания. [Текст] / *В.П. Фофанов*. - Новосибирск. 1977. – 272 с.
- [112] Флорида, Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. / Пер. с англ. А. Константинов [Текст] / *Р. Флорида*. – М.: «Классика XXI», 2007. – 432 с.
- [113] Хайек, Ф. Философия рынка: Пер. с англ./ [Текст] / *Ф.Хайек*. - М.: Экономика, 1985. - 304 с.
- [114] Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций и что оно может означать для России // Общ. науки и современность [Текст] / *С.Хаттингтон*, 1995. № 3.
- [115] Хуморов, Д.М. Фалсафа. Воситаи таълим [Матн] / *Д.М.Хуморов*. – Душанбе, 2017. - 342 с.
- [116] Шарипов, И.Ш. Теория и практика укрепления института национальной независимости Республики Таджикистан [Текст] / *И.Шарипов* // В кн.: Проблемы укрепления национальной независимости Республики Таджикистан. - Душанбе, 2006. – 297 с.
- [117] Шарифзода, А., Фаттоев, С. Эмомалӣ Раҳмон - наҷотбахши миллат [Матн]/ *А.Шарифзода, С.Фаттоҳ* / Китоби 1. - Душанбе: Ирфон, - 2011.
- [118] Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / *П.Штомпка*. THE sociology of social change Piotr Sztompka Перевод с английского под редакцией профессора В.А. Ядова. – 237 с.

III. Мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳои илмӣ

- [119] Абдусаматов, Г. С., Саиджонов, С. Ш. Факторы и причины неравенства доходов в Республике Таджикистан [Текст] / *Г.С. Абдусаматов, С. Ш. Саиджонов* // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - 2011. – №4 (48). – С. 56-62.
- [120] Автономов, В. С. Поиск новых решений модели человека в западной экономической теории 1900-1920-х годов II Истоки; Вопросы истории

- народного хозяйства и экономической мысли. Сб. Вып. 2. [Текст] / *В.С.Автономов* - М.: - 1990. - 680 с.
- [121] Архипова, А. Утверждение нового экономического мышления и теории, образования и воспитания. [Текст] /*А.Архипова*// Российский экономический журнал, - 1997, 145 -152 с.
- [122] Арваби, Б. Ибн – Халдун основоположник арабской социологии // Социологическое исследования. [Текст] / *Б. Арваби.* - 1990, - С. 107 – 115.
- [123] Асимов, М.С., Ашуров, Г.А., Диноршоев, М.Д. «Философская и общественно-политическая мысль таджикского народа» [Текст] /*М.С.Асимов, Г.А.Ашуров, М.Д.Диноршоев* //«Таджикская Советская Энциклопедия». - Душанбе, - 1984.
- [124] Аронов, Р.А. Об основаниях «нового способа мышления» о явления природы [Текст] / *Р. А. Аронов* // Вопр. философии. - 2001. № 5. – С.68-76.
- [125] Балацкий, Е. Рынок доверия и национальные модели корпоративного сектора экономики [Текст] / *Е.Балацкий* // Общество и экономика. 2009. - № 2. - С.59-80.
- [126] Гефеле, О.Ф. Проблемы формирования и функции банковской системы России / *О.Ф. Гефеле* // Человеческий фактор проблемы психологии и эргономики. - 2007, Т.2. №3. – С.35-46с.
- [127] Гидденс, Э. Постмодерн // Философия истории: антология под ред. Ю. А.Кимилева [Текст] / *Э.Гидденс.* - М., 1995. - С.340-347.
- [128] Олимов, К. Сабабҳои низои байни тоҷикон ва таъмини сулҳу ваҳдат дар кишвар [Матн] / *К.Олимов*// Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. №2, (31). – С. 47-52.
- [129] Логинова, Т.В. Специфика экономического мышления в условиях социальных трансформаций //Современные проблемы науки и образования. [Текст] *Т.В. Логинова.* - № 2-2, - М.: - 2015.

- [130] Милюкова, О.В. Структурные компоненты экономического сознания [Текст] / *О.В.Милюкова* // Международный научный журнал. «Символы науки». №9. /2016. – С. 46-57.
- [131] Рузавин, Г.К. К проблеме рационального выбора в экономике и других общественных науках / [Текст] *Г.К. Рузавин* / Вопросы экономики. 2003, №8, - С. 102 – 103.
- [132] Тощенко, Ж.Т. Кентавр проблема в познавательной и преобразующей деятельности человека [Текст] / *Ж.Т. Тощенко* //Социс. - 2005. - №6. - С.3-14.
- [133] Ҷононов, С. Ҷаҳонишавӣ ва пешомади фарҳангҳои миллӣ: андешаҳо дар бораи ҷанбаи миллии танзими анъана ва ҷашну маросимҳо [Матн]/*С. Ҷононов*//Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. 2024. № 3. – С.32-40.
- [134] Ҷононов, С. Сатҳи вазъи замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/*С. Ҷононов*//Иқтисоди Тоҷикистон. 2024. № 3. – С.32-40.
- [135] Шпенглер, О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. [Текст]/*О. Шпенглер*. - М., 1993. - 672 с.
- [136] Экономическое сознание трудящихся [Текст] //Под ред. *Ж.Г.Тощенко, В.Э. Бойкова, Л.Д. Чернышова*. - М.: Академия общественных наук при ЦК КПСС, 1989.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо

- [137] Архипов, А.Ю. Современное экономическое мышление: вопросы теории и практики развития: [Текст] *А.Ю.Архипов*. Дис. ... д-ра экон. наук / [Текст]: Архипов А.Ю. - Ростов на Д.,1999. -341с.
- [138] Безносиков, В.Н. Динамика первичной производственной адаптации молодых рабочих на промышленном предприятии[Текст]:/*В. Н.Безносиков*//Безносиков Автореф. дисс. ...канд. психол. наук. -М.: МГУ, 1986. - 26 с.

- [139] Василенко, В.Ф. Экономическое сознание: сущность и её формирования у молодёжи [Текст]: /В.Ф.Василенко //Автореф. дисс. ...на соиск. канд. философ. наук. - М.: 1991. - 27 с.
- [140] Голубов, А.В. Влияние экономического сознания на осуществление новой экономической политики [Текст]: /А.В. Голубов //Автореф. дис. канд. философ. наук. - Петропавловск, 2002. -28 с.
- [141] Гочияев, А.И. Психологические особенности формирования экономического сознания у студентов [Текст]: /А.И. Гочияев // Автореф. диссер. на соиск. науч. степ. канд. философ. Наук. - Сочи. 2011. - 27 с.
- [142] Зокиров, С.И. Нақши арзишҳои маънавӣ дар фазои дигаргуниҳои фарҳангии ҷомеаи муосири Тоҷикистон [Текст]:/С.И.Зокиров// Автореф. диссер. номзоди илҳои фалсафа - Душанбе, 2022; 27 с.
- [143] Нуралин, В.А. Экономическое сознание в условиях трансформации современного российского общества [Текст]:/В.А.Нуралин. Дисс. ...канд филос. наук. -М., 2007. -174 с.
- [144] Орлова, Т.С. Креативность экономического сознания личности [Текст]:/Т.С.Орлова // Автореф. дис. ... канд. филос. наук. -М., 2006. - 26с. [disserCathttps://www.dissercat.com> content > kreativnost-ekono...](https://www.dissercat.com/content/kreativnost-ekono...)
- [145] Тишкова, М.В. Культура современного экономического мышления [Текст]:/М.В.Тишкова. Автореф. дис. ...на соиск. учен. степ. канд. филос. Наук. - Ростов н/Д, 2004. -24 с.
- [146] Устобоева, Д.М. Омилҳои костаҳои ахлоқ ва роҳҳои пешгирии таъсири онҳо дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон [Текст]:/Д.М.Устобоева. Дисс...номзоди илмҳои фалсафа. -Душанбе, 2019. – 74с.
- [147] Кобилова, С.Я. Обострение общественно-политической ситуации в Таджикистане в период перестройки (1985-1991 гг.) [Текст]:/С.Я.Кобилова. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Душанбе, 2007. – 26 с.

V. Маводи интернетӣ

- [148] Аристотель. Этика (к Никомаху) – С. 253. [Электронный ресурс]. URL: <https://books.google.com.tj/> (дата обращения: 23.12.2023.)
- [149] Гонтмахер, Е. Ш. Социальная политика: тенденции последних 15 лет и возможные перспективы//Международный Фонд социально-экономических и политологических исследований (Горбачев-Фонд). Материалы круглого стола «Экспертиза»: «Социальные проблемы России и их отражение в общественном сознании». 27 февраль 2007г. [Электронный ресурс]. – URL: [http://gorby.ru>img.php? img=File&art_id=26844](http://gorby.ru/img.php?img=File&art_id=26844) (дата обращения: 19.06.203).
- [150] Дар Тоҷикистон соли 2020 беш аз 2 миллиард сомонӣ нафақа ва кумакпулиҳо пардохт карда шуданд [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://khovar.tj/2020/11/dar-to-ikiston-soli-2020-besh-az-2-milliard-somon-nafa-a-va-kumakpuli-o-pardoht-karda-shudand/>(санаи мурочиат: 23.11.2020.)
- [151] Лебедева, Л.Ф. Социальная политика в экономике знаний //Международные процессы. Т. 4. – №3 (12), сент.-дек. 2006. [Электронный ресурс]. – URL: <http://intertrends.ru/old/twelfth/003.htm> (дата обращения 06.01.2022).
- [152] Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 20.01.2016 [Манбаи электронӣ]. – URL:<http://prezident.tj/node/10585> (санаи мурочиат: 23.09.2019.).
- [153] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. 26.12.2019. [Манбаи электронӣ]. – URL: <http://prezident.tj/node/21975> (санаи мурочиат: 30.12.2014.) Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2014. [Манбаи электронӣ]. – URL: <http://prezident.tj/node/19088> (санаи мурочиат: 02.02.2019.).

- [154] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 26.01.2021 [Манбаи электронӣ]. – URL: <http://prezident.tj/node/25005> (санаи мурочиат: 01.02.2023.)
- [155] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 26.12.2022. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://prezident.tj/node/25005> (санаи мурочиат: 01.02.2023.).
- [156] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» аз 26.12.2020. ш. Душанбе, 21.12.2021. Манбаъ: <https://mfa.tj>main>view>.
- [157] Салоҳиддинзода, М. Рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар даврони Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон <http://ombudsman.tj>220-ru>
- [158] Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ –Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҷаласаи ботантана ба муносибати 30 – солагии Истиқлолияти давлатӣ. <https://mfa.tj>main>rajom...> [156] Тарбияи иқтисодии мактабиён. Allinweb.ru [https:// Allinweb.ru](https://Allinweb.ru) – pedagogika 12 июни соли 2017. Санаи мурочиат 24. 06. 2023.
- [159] Хайдаров, Р. Дж. Новые геополитические тенденции в евразийском пространстве в контексте формирования трехполярного мира // постсоветские исследования. 2022. №7. URL:<https://cyberleninka.ru/> (санаи мурочиат 19.04.2023).

РЎЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М] Бобоева, З.А. Шуури иқтисодӣ: дараҷа ва сохтори он [Матн] / З.А. Бобоева // Паёми ДМТ, 2023. (Қисми II). –С. 88-95.

[2-М] Бобоева, З.А. Нақши низоми таҳсилот дар ташаккули шуури иқтисодӣ [Матн] / З.А. Бобоева //Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи академик А.М. Баҳоваддинови АМИТ, 2024. (№1). - С.180-184.

[3-М] Солихджнов Р., Бобоева, З.А. Экономическое сознание: сущностные характеристики [Текст]/ Р.Солихджонов, З.А. Бобоева//Известия Института философии, политологии и права им. А.М.Баховаддинова НАНТ, 2023. (№4). - С. 41-46.

[4-М] Бобоева, З.А. Экономическая и социологическая модель человека в условиях перехода к рыночным отношениям [Текст]/З.А.Бобоева//Вестник ТНУ, 2024(№9). – С. 155-162.

I. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналхалқӣ

[5-М] Бобоева, З.А. Ҷанбаҳои равонии шуури иқтисодӣ [Матн]/З.А.Бобоева //Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ бахшида ба таҷлили рӯзи умумҷаҳонии равоншиносон 22-юми ноябри соли 2023. - С. 302- 307.

[6-М] Бобоева, З.А. Вазъи шуури иқтисодӣ дар раванди гузариш ба иқтисоди бозорӣ [Матн]: /З.А.Бобоева //Маҷмуи мақолаҳои илмӣ конференсияи илмию амалии омӯзгорон ва профессорони ДИС ДДТТ, 2024. – С. 145-153.